

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav pro archeologii

Diplomová práce

Bc. Tereza Bílková

**Pozdně středověká lázeň na vltavském břehu Nového Města
pražského**

Příspěvek k osobní hygieně obyvatel středověké Prahy

Late Middle Age bath on Prague New Town Vltava bank. Article to personal hygiene
of citizens in medieaval Prague.

Praha 2018

Vedoucí práce: Mgr. Vojtěch Kašpar

Ráda bych zde poděkovala Mgr. Vojtěchu Kašparovi za vedení práce a cenné rady. Dále paní MgA. Heleně Tůmové z Muzea hlavního města Prahy za zpřístupnění artefaktů lazebnického cechu uložených ve sbírkách muzea, panu Janu Harouskovi za mapu V. V. Tomka. A především své rodině za trpělivost a pomoc, bez které by nebylo možné práci dokončit.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze, dne 6.12. 2018

Tereza Bílková

Abstrakt

Problematika lázeňství ve středověké Praze je obsáhlá, pro její pochopení je třeba zmínit kořeny lázeňství ve starověku, vývoj lazebnického cechu ve středověku a celkovou hierarchii tohoto řemesla. V průběhu celé historie měli lazebníci specifické místo na okraji společnosti, proti kterému opakovaně bojovali. Důležitou činností lazebníka – bradýře je jeho ranhojičská práce, díky které mají nezastupitelnou roli ve společnosti. Zásadní zdroj informací o lazebnickém řemesle přinášejí obrazové prameny, které dávají nahlédnout do vybavení veřejných lázní. Část tohoto vybavení se následně odráží i v archeologických pramenech. Jedny z možných veřejných lázní snad mohly stát na břehu řeky Vltavy v Novomlýnské ulici.

Klíčová slova

lázně; 14. století; 15. století; archeologie; iluminace; chirurgie; Praha; lazebna; kroniky

Abstract

The problematics of medieval baths in Prague is very comprehensive, for understanding we have to begin in ancient history spa, the evolution of barber guild and complete hierarchy of this handicraft. In all history are barbers standing on the edge of society, and they tried to change it. Very important role of barbers was they role as healers. Most informations about baths and spa are from illustrations, which shows us also the equipment of public spa. Part of this equipment is also in archeological sources. One of possible public baths could be on the Vltava river bank in Novomlýnská street.

Keywords

bath; 14th century; 15th century; archaeology; illumination; surgery; Prague; chronicles

Obsah

1.	Úvod	7
2.	Prameny	8
3.	Literatura a dějiny bádání	10
4.	Terminologie	12
5.	Krátká historie lázeňství	14
5.1.	Starověk	14
5.2.	Středověk	20
5.2.1.	Raný středověk	20
5.2.2.	Vrcholný středověk	21
5.2.2.1.	Role hygieny pro společnost	21
5.2.2.2.	První zmínky v pramenech u nás	22
5.2.2.3.	Vývoj ve vrcholném středověku	23
5.2.2.4.	Ceny lázní v Čechách	25
5.2.2.5.	Praha z hlediska rozložení lázní	28
	Staré město	30
	Nové Město	33
	Malá Strana	35
	Vyšehrad	36
5.2.2.6.	Lazebnictví v dalších českých městech	36
5.2.2.7.	Zádušní koupele	38
5.2.2.8.	Cechy	39
	Lazebníci	41
	Bradýři	45
5.2.2.9.	Sociální postavení	48
5.2.2.10.	Bradýř jako ranhojič	51
5.2.3.	Lázně v obrazech aneb Život v lázebně	53

5.2.3.1.	Prostorové rozložení lazební a její vybavení	53
5.2.3.2.	Bradýřova práce v obrazovém materiálu	56
5.2.3.3.	Personál	57
5.2.3.4.	Podoba koupele	57
6.	Lázně v umění	59
6.1.	Parní lázně	65
6.2.	Zábava, vztahy, neřest v městských lázních v obrazech	66
6.3.	Léčebné lázně	69
6.4.	Židovské lázně	71
6.5.	Lázně a rytířské řády	71
7.	Lázně a archeologie	73
7.1.	Kachle	73
7.2.	Hmotná kultura	74
7.3.	Prozkoumané lokality lázní a doklady teplovzdušného vytápění	79
8.	Lázeň v Novomlýnské ulici	84
8.1.	Geomorfologie	84
8.1.1.	Historie lokality	84
	Písemné prameny	84
	Archeologické prameny	87
8.1.2.	Popis nálezové situace	89
8.1.3.	Hmotná kultura	97
9.	Závěr	115
10.	Seznam použité literatury a pramenů	118
11.	Seznam obrázků:	128
12.	Přílohy	136

1. Úvod

Hygiena ve středověku je obsáhlé a zároveň opomíjené téma. Tato práce si klade za cíl přispět k povědomí o jedné z mnoha stránek hygieny – o veřejných městských lázních. Časové vymezení práce bylo zvoleno mezi dvěma mezníky – vznikem městských lázní, respektive odrazem vzniku a existence lázní v písemných pramenech od 10. století, po konec veřejných lázní jako klasické instituce v 17. století. V 17. století dochází k tak velkým změnám, že městské lázně prakticky mizí ze společnosti.

Prostorové vymezení je obtížnější, centrem zájmu je Praha a její městské lázně, ke kterým se váže relativně bohatá pramenná základna. Přesto tyto informace nejsou zcela kompletní a vypovídající, proto je třeba zohlednit další česká města. Zásadním zdrojem poznání situace v lázních jsou obrazové prameny, zde bylo třeba rozšířit badatelský zájem na celou Evropu. Nelze bezmyšlenkovitě přejímat všechny informace z iluminací i pro naše území, ale vzhledem k tomu, že řada motivů se opakuje napříč prostorem, je třeba je zohlednit.

Tématem této práce je pohled na lázeň z hlediska hygieny a ranhojičské práce, která k veřejným lázním patří. Proto jsou již předem z předmětu zájmu vyřazeny léčebné a termální lázně. Práce se naopak věnuje tématům, které s veřejnými lázněmi souvisí, to je sociální struktura lázní, mravnost a počestnost v lázních a hmotná kultura, která tvoří vybavení lázeň. Všechna tato témata budou směřovat k vyhodnocení možné lázně u kostela sv. Klimenta v Novomlýnské ulici, která byla archeologicky odkryta, a jsou zde jisté indicie, které hovoří pro tuto teorii.

Pro celou práci je zásadní mezioborová spolupráce archeologie, historie, archivnictví a dějin umění, protože ani jeden ze zmíněných oborů sám o sobě nedokáže tuto problematiku ani rámcově nastínit.

2. Prameny

Pramenná základna pro bádání o pražských lázních a lazebnickém cechu je založena na materiálech uložených v Národním archivu a v Archivu hlavního města Prahy. Lazebnický cech byl ve své podstatě zemským cechem s centrem v Praze, proto byly dokumenty podstatné pro jeho fungování většinou přebírány od pražského cechu a jejich znění se opakuje. V archivech lze najít prameny pro cech lazebníků, bradýřů a později pro chirurgické grémium, které ale není předmětem této práce, a proto je opomíjí. Převažují spíše prameny mladší datace, od 17. století jejich počet prudce vzrůstá.

V **Národním archivu** se nachází především materiály k pozdější době. Ve fondu České dvorské kanceláře se nachází *Statuta bradýřů pražských měst* vydaná Matyášem v roce 1615. Dalším důležitým pramenem pro bradýře byl *Obnovený řád pro chirurgy a ranhojiče v pražských městech* od Leopolda I. z roku 1686. Dále také *Artikule pražských lazebníků* od Karla VI. z roku 1721. Následuje ještě řada materiálů k fungování chirurgického grémia za Marie Terezie. Pro potřeby mapování počtu lazebníků v 17. století lze využít *berní rulu* pro léta 1653-1655, která ovšem vyšla i v edici Václava Lívy, a k porovnání použít záznamy *tereziánského katastru a vizitace* pro Staré Město, Nové Město a Malou Stranu v 1. oddělení Národního archivu z let 1648-1790.

V **Archivu hlavního města Prahy** se nachází pramenů více. Hned prvním je *Opis privilegia pro lazebníky* od Vladislava II. již z roku 1474 ve sbírce papírových listin. Další materiály poskytuje Sběrka pergamenových listin Archivu hlavního města Prahy, zde se nachází *Artikule pro lazebníky* od Leopolda I. z roku 1686 (stejně jako v Národním archivu), *Artikule pro lazebníky* od Karla VI. z roku 1721 a *Artikule pro lazebníky* od Marie Terezie (1748). Další listina je adresována bradýřům - *Artikule pro bradýře* od Ferdinanda I. z roku 1562 (viz. Příloha 2). Obsáhlé materiály poskytuje tzv. *fond Cech lazebníků, bradýřů a Grémium chirurgů Praha*. V něm jsou uloženy především osobní doklady, spíše mladší datace, jde o *Knihy prodejných živností*, *Lazebnické zápisy* (protokoly ze schůzí z let 1733-1788), *knihy obligační* a *knihy kvitační* od 18. století. Dále rozsáhlé materiály k fungování mladšího chirurgického grémia z 18. a 19. století. Celkově chybí prameny pro poznání běžného života, jako jsou například výuční listy nebo pamětní knihy.

Řada pramenů byla vydána v edicích, mezi ně patří třetí redakce *Soběslavských práv* vydaných Bohuslavem Havránkem, Josefem Hrabákem a Jiřím Daňhelkou ve Výboru z české literatury

doby husitské (Havránek-Hrabák-Daňhelka 1964) a nejstarší *Artikule novoměstských lázebníků z roku 1477*, které vydal V. V. Tomek v Archivu českém XIV (Tomek 1895).

Zahraniční badatelé mají k dispozici daleko širší škálu pramenů, která jim přináší podrobnější pohled na každodenní život v městských lázních a na zvyky a pravidla, která se s nimi pojí. Otázkou je, zda je možné tyto situace předpokládat i na našem území, nebo zda jsou to lokální specifika.

3. Literatura a dějiny bádání

Literatura k cechovní problematice obecně je velice bohatá, jde jak o řadu monografií, tak dílčích studií. Cechům se věnovali podrobně již starší autoři – v první řadě Winter (1906, 1909, 1913) a Tomek (1865, 1892), ale i mladší badatelé, ze kterých tato práce především vychází. V těchto pracích je často sledován vývoj cechovního zřízení obecně a jeho proměny v čase, nebo jde o práce zaměřené na konkrétní cech a ten je rozebrán podrobněji např. **Jiří Smrž** (2016), **Antonín Gindely** (1885), **Bedřich Mendl** (1927), **Jan Diviš** (1992).

Lazebnický a bradýřský cech stojí stranou zájmu badatelů, bývá jen stručně zmíněn mezi jinými, výjimkou je pouze bakalářská práce **Alžběty Laňové** (2011), která se věnovala vývoji lazebnického a bradýřského cechu od středověku do novověku a ve své práci vycházela z děl Wintera a Tomka, dále z materiálů Národního archivu a Archivu hl. města Prahy, které vytěžila v maximální míře. Publikovaná monografie věnující se lazebnickému cechu neexistuje, pouze práce **Vladimíra Křížka** *Obrazy z dějin lázeňství* (1987) poskytuje komplexnější vhled do problematiky. Tato publikace je psána balneologem s důrazem na léčebnou funkci lázní v mladších obdobích, přesto nabízí v základním přehledu i řadu obecnějších informací, u kterých autor bohužel neuvádí své zdroje.

Monumentální dílo **Zikmunda Wintera** *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století* poskytlo pohled do pramenů, do sociálního prostředí lazebníků a jejich reálného života. Winter zde uvádí jmenovitě řadu sporů mezi lazebníky a dalšími měšťany a situací pocházejících z archivních pramenů, které cituje, a je jediným zdrojem, který nastiňuje každodenní život v lazebně. Lazebníci jsou v knize mapováni od lucemburského období a za husitů. Zařazení jsou mezi služebná řemesla spolu s bradýři.

Druhá zásadní práce pro mapování lazebníků, konkrétně v Praze, je *Dějepis města Prahy a Základy starého místopisu Pražského* od **Václava Vladivoje Tomka**, který sepsal dostupné informace o jednotlivých pražských čtvrtích, přičemž zde lokalizoval co nejpřesněji i konkrétní domy a živnosti včetně seznamu jejich majitelů. Pro potřeby této práce je také velice přínosný jeho plán Prahy k roku 1419, na kterém jsou zachyceny jednotlivé parcely a ztotožněny s textem *Místopisu* pomocí „parcelních čísel“. Tomek přináší ve své práci vhled na konkrétní počty lázní v Praze v té které době a na jejich situování i vůči hlavnímu zdroji vody – Vltavě. Bohužel narozdíl od Wintera necituje své prameny a nevěnuje se informacím o životě lidí, ale jen o majitelích, lokalitách a cenách lázní v průběhu času. Hlavní záběr jeho práce spadá do 15.

století. Mimo toto dílo publikoval Tomek ještě *Artikule cechů pražských z 15. století*, kde se nacházejí i artikule lazebníků z roku 1477.

Z 19. století pochází také studie *O zádušních lázních v Třeboni* od **Theodora Antla** (1893), kapitola *Lázně a lazebníci v Čechách za starých dob* od **Josefa Svátka** (1891) a z počátku 20. století práce *Lázně kutnohorské* od **Emanuela Lemingera** (1929). Tyto studie pracují s prameny a přináší poměrně podrobný pohled na lokální situace ve dvou městech.

Dalším důležitým zdrojem jsou práce o cechovních pečetích a znacích od **Miroslava Milce** (2013) a **Jakuba Hrdličky** (1993), dále také práce **Martiny Lehmannové** (2014), které poskytly informace k fungování cechu a jeho projevům.

Většina dalších prací o řemeslech a cechu je mířena spíše na laickou veřejnost, do jisté míry vycházejí z práce Wintera a nepřinášejí příliš mnoho nových informací, jmenovat lze **Antonína Pecelta** (1958) s dílem *Mizející řemesla* a **Karla Linharta s Miroslavem Janotkou** (1963) s knihou *Řemesla našich předků*.

Lazebníci a bradýři jsou letmo zmíněni v řadě knih věnujících se dějinám lékařství, většina těchto zmínek se stále opakuje, nepřinášejí nic nového a čerpá právě z práce Zikmunda Wintera. Z něj čerpal např. **Petr Svobodný a Ludmila Hlaváčová** (2004), autoři knihy *Dějiny lékařství v českých zemích*, **František Dohnal** (2014) s prací *Studijní texty k dějinám farmacie a Dějiny chirurgie v Čechách* od **Viléma Weisse** (2007) a řada dalších autorů.

Hmotná kultura spojená s vybavením lázní je problematickou částí, nikde není zpracována komplexně, de facto jde jen o archeologické doklady předmětů, které do lazební patří na základně obrazových nebo písemných pramenů. Vše je bez prokazatelného vztahu k lazebně a souvisejícím řemeslům. Částečně se problému věnuje v bakalářské práci *Osobní hygiena v hmotných pramenech 14. – počátku 17. století* **Michal Preusz** (2008), hmotnou kulturu z Tábora přináší **Rudolf Krajíc** (1998). Kostěné hřebeny, které jsou často zachyceny na vyobrazení koupele, zmapovala **Anna Mezuliáníková** (2015). Jediný archeologický doklad lázní z našeho území přináší **Lubomír Konečný** (1983) z hradu Vranov nad Dyjí.

Lazebníky nebo spíše lazebnice v umění zpracovává větší množství autorů, dva zásadní jsou **František Šmahel** (2012) v díle *Diví lidé v imaginaci pozdního středověku* a zásadním badatelem je historik umění **Josef Krása** (1990), který se věnoval umění doby Václava IV., které je často zdobeno motivem lazebníků.

4. Terminologie

V pramenech existuje několik variant lázní i jejich pojmenování. Pojem lázně se vyvíjel a měnil. Lázeň - koupel se v latinských pramenech označuje termínem *lavatio* nebo *balneum*. Lázně jako místo zahrnují termíny *balneae* popřípadě *balnearia*, léčebná vřídla jsou *thermae*, naproti tomu parní lázně jsou nazývány *sudatio* (Quitt – Kucharský 2003). Tyto termíny pocházejí z latinských pramenů a jejich vznik se váže na velkou popularitu veřejných lázní ve starověkém Římě.

V českých pramenech se lazebná objevuje pod termínem *lázn*, *lázna* a samozřejmě i běžný termín *lázeň*, *lázně* (Bělič-Kamiš-Kučera 1978, 118). Parní lázně připomíná Kristiánova legenda pod označením *stuba* a tento výraz se objevil v běžném jazyce, ne v latině. Právě u parních lázní hledá zajímavé vztahy Havlíková mezi slovy *stubae*, *jizba* a *istba*, které všechny představují vytápěnou místnost, a naznačuje vztah mezi latinskou, českou a ruskou podobou slova (Havlíková 2005, 317). Ve staroslověně lázeň označovalo slovo *banja*, v ruštině se užívá *banja* a *kupanʹje*, německy *Bad*, francouzsky *bain*, anglicky *bath*, řecky *balaneion*, latinsky *balneum* nebo *lavacrum*. Původ staroslověnské podoby slova se hledá tedy v latině nebo řečtině nebo v praslovanském základu *batnja* (= bítí jako šlehati metlou). V některých pramenech se vyskytuje termín *mytedlna*, respektive konkrétně *Mytedlna u Kola* k roku 1500 v Kutné Hoře (Leminger 1929,92).

K lázním patřila různá pracovní odvětví a také jejich terminologii je třeba zmínit. Do jisté míry jejich pojmenování odráží rozdílnou náplň práce. Latinský termín *balneatores* (*thermarius*, něm. *Bader*) označoval muže, kteří byli oprávněni k holení, sázení baněk, pouštění žilou, obvazování úrazů a vředů. Byli přímo navázáni na lázeňský dům, jinde nesměli své řemeslo provádět. Lázeňská se označovala termínem *balneatrix* (Quitt-Kucharský 2003, 244).

Další termín patřící k lazebně je bradýř (latinsky *barbitonsores*, *barbirasores*), i ten holí a stříhá vlasy a mimo jiné provádí chirurgické úkony, obvazuje rány, léčí vykloubeniny a zlomeniny, trhá zuby, pouští žilou a postupně se od lazebníků odděluje. Další termíny označující bradýře jsou *barvíř*, *balvíř* (u Kopa z Raumentalu), *bradoholič* (Žídek), *pouštědlník* (1532), *hojič*, *mastičkář*, *lékař kunštu holičského* (1666), něm. *Bartscheerer*, *Rasierer*, *Barbier*, *Wundärzte* (ranhojič). Mladší termín spojený s bradýřskou prací je *felčar*, jeho vznik bývá dán do souvislosti s třicetiletou válkou, kdy se bradýři připojili k vojsku a pracovali u něj jako vojenští lékaři. Název *felčar* pochází z německého slova *Feldscherer*, což znamená „polní lazebník,

ranhojič”. Z felčarů se dál vyvíjí částečně chirurgové a zřejmě jen menšina se vrací ke své práci bradýře-holiče (Vojtová 1970, 262).

Ucelený náhled do české lázeňské terminologie 14. století poskytuje Klaret ve svém *Bohemáři* (Klaret 1926, 71). Pro ilustraci - v oddíle *De nautis* stojí:

Balneator *lazebnyk*, lixa *sluha*, calo *drwosstyep*;
Lixivium sit *luh*, dic perizoma fore *wyenyk*,
Lotura *mitel*, lavacrum *cuppel*, latera *pyest*.
Forpex sunt *nozky*, rasor *holycz*, seta *sczyetka*,
Tonsor sit *strzyhacz*, pecten *hrzeben*, tepa *wlaha*
Est ydroforium *vkrop*, novacula *brzytwa*.
Est flebotomator *puszczedlnyk*, flegma *puszczadlo*
Puszczenye post tibi sit flebotomia bene dicta.

Znovu se objevuje výraz *balnea* jako *laznye* v *Glossáři* (Klaret 1926, 183) a opakuje se ještě v dalších výčtech řemesel. Ovšem termín bradýř ani jeho latinská obměna se u Klareta nevyskytuje, když se dotýká tématu stříhání, tak jde o termín holič (*holycz*) a ranhojičské úkony bradýře vykonává *puszczedlnyk*. Celkově Klaret ve svých slovnících nabízí určitý vhled na užití českých termínů v lázních kolem 60. let 14. století.

Zajímavostí, ne zcela jistou, je také zpráva z *Liber vetustissimus statutorum*. Podle jednoho ze zápisů přebírá podkomoří Hájek do králova vlastnictví dům kancléře Hánka Brunova. V něm mají být v malé světnici (nebo domácí lázni) vymalovány nahé lazebnice. Jde o zprávu k 5. prosinci 1413. Znění je „*in parvo estuario, ubi sunt nude lixe depicte*“, přičemž *estuarium* znamená světnici s kamny nebo vytápěnou lázeň a slovo *lixa* znamená mimo jiné donašeče (donašečku) vody v lázních nebo jinde, ve své podstatě lazebnici (Šmahel 2012, 171), ačkoli Klaret tento termín užívá pro služebnou.

5. Krátká historie lázeňství

5.1. Starověk

Role hygieny byla důležitá napříč celou historií, postoj lidí k ní se mění v závislosti na čase, prostředí, náboženství i sociální vrstvě. Prakticky každé období, o kterém jsou známe nějaké informace, mělo zařízení pro potřeby hygieny osobní i instituce pro hygienu veřejnou. V jižních oblastech hrály větší roli lázně očistné vzhledem k místním klimatickým podmínkám, naopak severněji se nacházejí lázně parní, případně sauny. Pramenů pro poznání hygieny ve starověku není mnoho, jde především o archeologické nálezy, něco málo prozradí fresky, malby a sochy, případně iluminace, ale písemných pramenů je (kromě oblasti Řecka a Říma) málo.

V Mezopotámii v 3. tisíciletí př. n. l. se nacházely lázně se složitým přívodem vody, což dokládá nález kanalizační sítě; akkadské paláce měly vlastní koupelny, koupele si lidé dopřávali i na cestách, kdy s sebou vozili přenosné vany, nebo vojáci si vykopávali „lázně“ ke koupeli u svých táborů. Další nalezená hygienická zařízení pocházejí z center v Mohenžu-Daru a v Harappě, kde kromě toho, že každý dům měl vlastní koupelnu s odtokem do kanalizace pod silnicí, tak se zde nacházejí velké společné lázně a bazény pod širým nebem. Systém kanalizace ve městě je také velmi promyšlený, je evidentní, že hygiena zde hrála značnou roli, což je v takto teplých oblastech logické a lze očekávat, že hygiena se do jisté míry může prolínat s náboženskými rituály, aby lidé byli přirozeně vedeni k očištění. Ve starověkém Egyptě nejsou zobrazení znázorňující koupání a hygienu celkově, na druhou stranu jsou zdokumentovány nálezy kosmetických prostředků a líčidel, tudíž lze předpokládat relativně dobrou úroveň hygieny. Zmínky o koupelích jsou až mladší a ukazují běžnou realitu dne, kdy dělníci na stavbách pyramid se koupou denně. Koupelny i toalety byly v Egyptě součástí domu, jak dokládají jejich zbytky. Otázka, proč koupele nejsou zaznamenány písemně ani vizuálně zachyceny, zůstává otevřená, ale zřejmě byla tato stránka života natolik intimní, že nebyla určena pro cizí oči. Pouze jedna zmínka mluví o lázních jako takových (rok 221 př. n. l.) a jde o stížnost, kdy lázeňský opařil hosta (Křížek 2002, 24), čímž je existence lázní potvrzena, ale nic víc.

Židé ve starověku měli jasná pravidla pro hygienu naznačená již v pěti Mojžišových knihách včetně rituálních koupelí před modlitbami. Nesměli používat křesťanské lázně, místo nich stavěli rituální *mikve*, ty ovšem představují velmi specifickou oblast lázeňství (viz. kap. Židovské lázně). V počátcích byly využívány ženami i muži závazně večer před šábeseem a před svátky, ovšem postupem času se jejich význam posunul a staly se rituálním místem pro očištění

žen po menstruaci, po porodu a před svatbou. Voda vedoucí do mikve musela být pramenitá nebo dešťová, v žádném případě ne stojatá a také se neohřívala. Ženy se v ní musely třikrát ponořit celé pod vodu, tento rituál ve studené vodě probíhal povinně i v zimě (Marienberg 2002). V řadě středověkých měst se mikve budovaly již od 11. století (Worms). V některých městech se mikve dochovaly dodnes (Špýr, Friedberg, Kolín nad Rýnem, Erfurt a další). V Čechách je dochovaná mikve např. u Pinkasovy synagogy v Praze.

Rituální lázně měly své místo i ve staroíránské Avestě, jsou zde jasná pravidla ohledně povinné hygieny a rituálních koupelí, které měly přispět k očistě těla i duše a zároveň chránit před zlými duchy. Tyto předpisy ukládaly denní očistu vodou a při velkém znečištění dokonce volskou močí (Křížek 2002, 24).

Rituální koupele v Indii se praktikují dodnes - ranní koupele v řekách a rybnících před východem slunce. Tyto koupele postupně ztratily svou očištnou funkci vzhledem k tomu, že ženy se koupají v sári a muži v zástěrkách. Navíc se do řek sype popel ze spálených těl mrtvých, případně těla lidí zemřelých se hází do řek nespálená, aby byla očištěna posvátnou vodou, bez ohledu na infekční choroby. V řadě indických chrámů existují speciální nádrže určené právě k rituálním koupelím, celkově role vody je v rámci bráhmanismu zásadní.

Řecko

Pohled na hygienu ve starověkém Řecku skrz archeologii a dějiny umění ukazuje, že v počátcích se s vodou šetřilo a umývání probíhalo pomocí poměrně malých nádob s vodou, případně pod sprchou. I později šlo spíše o nevelké vany a bazénky. Tyto informace jsou doloženy díky vyobrazení na nádobách a keramice. Voda byla v plochých kamenných a kovových mísách na podstavci zvaných *luter*, další mělké nádoby sloužily k mytí nohou, a ležely proto na zemi. V blízkosti gymnázií, knihoven a sportovních hřišť se nacházely veřejné lázně (*balaneion*), které kromě osvěžení pod sprchou nabízely i masáže. Voda proudila v kamenných a mramorových žlabech, mohla proudit i z chrličů v podobě zvířecích hlav na kašnách a v bazéncích na veřejném prostranství (Křížek 2002). Až do peloponéské války (431-404 př. n. l.) nebyly koupele tak rozšířené a teplé koupele byly určeny hlavně pro staré a nemocné lidi. Lázně byly vnímány jako přepych, následně přišla pozvolná změna a přibýly i parní potní lázně (o čemž informuje Thúkydídés). Pro elitní vrstvy se objevily i soukromé domácí koupelny. Od 2. století Řekové v lázních využívali i podlahového vytápění - hypokausta. Ačkoli zpočátku Řekové koupání příliš neholdovali, první vany jsou v oblasti doloženy již během minojské kultury na Krétě. Tyto vany jsou oválné se zesíleným okrajem a

otvorem pro vypouštění tekutiny a jsou bohatě zdobené zevně i uvnitř býky, delfíny, rybami a chobotnicemi. Další nálezy van z Peloponésu jsou kamenné, terakotové a v Odysseji je zmínka i o stříbrné vaně, kovové analogie nejsou archeologicky potvrzené. V Řecku fungovalo i složité vodovodní potrubí, které mělo zásobovat města vodou keramickými nebo olověnými trubkami, pochází z 2. století př. n. l. Druhá stránka lázeňství – léčitelská – je doložena úpravou míst s termálním nebo minerálním pramenem a obětinami v jejich blízkosti. Řekové tyto prameny uměli využívat a v jejich blízkosti se stavěli po celé Egejské oblasti svatyně zasvěcené především Asklépiovi, Apollonovi a Artemis (Budínská 2006, 11). V této době byly položeny základy balneologie, proto by bylo možné věnovat se využití lázní v řecké medicíně daleko podrobněji, ale není to náplní této práce.

Stejně tak využívali vřídelní prameny Kelti a Germáni, i na jejich území u pramenů nacházíme obětiny (zbraně, šperky, nádoby). Informací o jejich pojetí hygieny máme poměrně málo, faktem je, že jejich úcta se často týkala vody, pramenů a bažin, jak dokazují votivní předměty. Jedno z mála míst, o kterém pojednávají písemné prameny, je Bath v Anglii, kde Římané postavili rozsáhlé lázně, ovšem Kelti toto místo využívali již před příchodem Římanů (Cunliffe 2002, 55).

Uctívání vodních bohů, pramenů a jezírek pokračovalo i u Germánů, hygiena byla původně vázána jen na studenou vodu v přírodě, ale už u Tacita (55 - 120 př. n. l.) jsou popsány horké lázně Germánů. Šlo o jednoduché přístřešky nad zahloubeným ohništěm, kde se horké kameny polévaly vodou a vznikala tak pára, případně Germáni ohřívali vodu a koupali se ve vydlabaných dřevěných neckách. Léčivé prameny sice využívali, nosili k nim oběti, ale není možné říci, zda je skutečně využívali v potřebném rozsahu, aby voda léčebně pomáhala (Budínská 2006, 18).

Řím

Hygiena v Římě byla ještě rozvinutější než v Řecku, termální prameny v Itálii využívali již Etruskové. Původně se obyvatelé Říma koupali v řece, ovšem s rostoucím znečištěním a s rostoucí kulturní úrovní obyvatel se zřizovaly koupelny v soukromých domech (*lavatrina*), což byly temné místnosti vedle kuchyně, které byly postupně nahrazovány luxusnějšími a pohodlnějšími koupelnami (*balnea*, *balnearia*). Jejich nálezy pocházejí například z Pompejí, kde mohly být důkladně prozkoumány. Inspiraci pro jejich stavbu čerpali Římané od Etrusků, Kréťanů i Řeků. První veřejné lázně po vzoru Etrusků a Řeků vznikaly v 3. století př. n. l., ale zásadním obdobím pro rozvoj lázeňství bylo císařství. Kromě soukromých lázní (*balneae*

privatae) vznikaly také lázně veřejné sponzorované státem nebo mecenáši (*balneae publicae, thermae*). Císařové stavbou lázní získávali podporu veřejnosti, proto také byly pojmenovávány podle nich, stávaly se společenskými centry pro relaxaci, sport a odpočinek, v tuto chvíli neměly léčebnou funkci, ale pouze očištnou a staly se součástí každodenního života. Móda lázní se rozšířila za hranice samotného Říma do provincií jako je Galie, Germánie, Anglie, severní Afrika a další a lázeňské budovy měly všude ustálenou formu - byly velké, prostorné s mnoha místnostmi, které sloužily ke konkrétním účelům, jejich dispozice se jen lehce obměňovala, ale obvykle měly všechny části, přičemž vše bývalo bohatě zdobené mozaikami a malbami. Samostatnou místností byla svlékárna-čekárna (*apodyterium*), následovala šatna, ve které otroci hlídali oděvy (*spolatorium*). Odpočinek si návštěvníci mohli dopřát ve *frigidariu*, kde se nacházela také chladná lázeň s tekoucí vodou (*lavacrum*). Teplejší lázeň se nacházela v prostorné místnosti zvané *tepidarium*, zde kromě pocení probíhaly masáže a natírání olejem. Právě v *tepidariu* probíhaly hovory a hlavní společenská zábava, šlo o centrum lázní. Ke skutečnému pocení sloužila místnost *caldarium*, kde se nacházel teplý bazén a u něj potní lázeň *sudatorium*, případně *laconicum*. K hygieně bylo možné využít mělký bazén (*labrum*), kde se návštěvníci mohli umýt nebo opláchnout. Vany zde byly kovové, keramické nebo mramorové, ty případně mohly být i zdobené reliéfy. Vybavení lázní bylo pestré, patří sem nádobky na olej (*aryballos*), hřebeny, kovová zrcadla a škrabátka na odstraňování suché kůže a zbytků oleje. Tyto škrabátka mohla patřit konkrétním návštěvníkům a v tom případě byla opatřena jejich monogramem (Šťastná 2006, 18).

Ke službám poskytnutým v lázních patřil také kosmetický salon, kde se vyhlazovala kůže pemzou, používaly se masti, případně prováděla epilace i depilace jak chemicky arzenovou leptavou pastou, tak mechanicky náplastí z pryskyřice, pinzetou anebo sdíráním pemzou.

Vzhledem k tomu, že veřejné lázně měly vždy nějakého sponzora, tak jejich návštěva byla bezplatná, později za malý obnos, čímž zůstala dostupnou službou pro široké obyvatelstvo. Postoj k nahotě se průběžně měnil, původní prudérnost střídalo společné koupání žen a mužů, které bylo následně zakázáno, a prostor pro muže byl striktně oddělen od prostoru žen. I proto se později thermy stavěly souměrné, aby jedna část byla čistě mužská a druhá ženská. Již v antice byly lázně provázeny pověstí spojenou s prostitucí, zvláště ve večerních hodinách při slabém světle olejových kahanů, jak připomíná satirik Martialis, další doklady jsou mozaiky z Pompejí nebo z villy v Piazza Armerina na Sicílii (4. století n. l.), kde jsou znázorněny spoře oděné štíhlé dívky při koupání a sportu (Křížek 2002, 40).

Rozvoj lázní v Římě byl prudký, za Augusta bylo lázní kolem 170 a ve 4. století n. l. již skoro 900, z nichž některé byly skutečně velké, pojmenovány byly po císařích. Mezi ně patří například lázně Agrippovy (25 př. n. l.), lázně Neronovy, Vespasianovy, Hadriánovy, Caracallový (Obr. 1) a řada dalších, poslední velké lázně vznikly v roce 324 z vůle císaře Constantina. Největší byly lázně Diocletianovy a Caracallový, zabíraly prostor 124 000 metrů čtverečních a mohlo je využívat několik tisíc lidí současně (Křížek 2002, 34), zároveň zaměstnávaly velké množství zaměstnanců, jako jsou lázeňští sprchovači, maséři, topiči a mnoho otroků. Tyto lázně představovaly vrchol luxusu i účelnosti. Rozvoj lázeňství v tomto rozsahu byl umožněn i rozvojem architektury, která to dovolila, důležitým vynálezem bylo hypokaustum, akvadukty a vodovody k přívodu vody do města. Samotné budovy lázní byly obloženy leštěným mramorem a zdobeny freskami a mozaikami s mytologickými výjevy.

Pro rozvoj římských lázní má zásadní význam hypokaustum, před jeho vynalezením Římané ohřívali vodu v přenosných bronzových pánvích, nebo větší množství vody ve speciálních bronzových kotlích (jeden byl nalezen zasypaný v Pompejích). Další nález naplňuje dokonce představy moderního bojleru s bronzovými kohouty, kterými bylo možné napustit vodu požadované teploty (nález z vily v Boscoreale). Hypokaustum se začalo využívat od 1. století n. l., jeho princip je jednoduchý. Topeniště se nacházelo vně budovy a přímo nad ním se v nádrži ohřívala voda, topilo se dřevem nebo dřevěným uhlím a horký vzduch šel dál pod zvýšenou podlahu lázní, která stála na řadě sloupků, právě jejich nálezy nám dnes ukazují rozsah rozšíření tohoto druhu horkovzdušného topení (Obr. 2). Z tohoto prostoru vedly průduchy, kterými se dostával horký vzduch do místnosti, další průduchy mohly být ve zdech, díky tomu se i tak vlhké prostředí, jako byly lázně, dalo vytopit, a dokonce podlaha mohla být natolik horká, že se v lázních nosily sandály. Spotřeba dřevěného uhlí pro provoz lázní musela být skutečně enormní, přesto se hypokaustum užívalo i běžně v soukromých domech nejen v Římě, ale i provinciích, jak dokládá nález z Mušova, nebo v dalších lokalitách na Slovensku (Křížek 2002, 34).

Léčebné lázně v Řecku i Římě byly velmi populární a rozšířené, šlo o prameny termální, minerální i sirné a radioaktivní, jejich popis je ovšem mimo rozsah této práce (Křížek 2002, 37-42).

Římané lázně stavěli i ve svých provinciích, ideálně vyhledávali lokality s termálními nebo minerálními prameny, ale samozřejmě se stavěly i lázně čistě očištné. Se zánikem provinciálních měst skončily i lázně a ve velké většině byly rozebrány a zničeny. Gótové při

obléhání Říma (537 n. l.) zazdili ústí vodovodů do města, tím končila epocha lázeňství na několik století. Jen několik málo lokalit přežilo následující úpadek. Za kontinuitu lázeňství vděčíme Byzanci, která lázeňství přejala, od ní islámský svět a následně se opět lázeňství dostalo do vrcholně středověké Evropy (Křížek 2002, 42).

Od antiky ke středověku

Další oblastí, která ovlivnila ve středověku lázeňství v Evropě, ale zároveň vycházela z antické lázeňské tradice, je arabský svět, kde Korán upravuje hygienu a předepisuje rituální očistu před modlitbami. V tu chvíli si věřící myjí v tekoucí vodě ruce až po lokty, chodidla po kotníky a obličej a hlavu. Korán předepisuje očistu i po dalších aktivitách, jako je například po vykonání tělesné potřeby, po souloži a po cestování. Orientální lázně se nacházejí v arabských zemích na Blízkém východě, ale i v severní Africe, ve Španělsku a také v části Indie, která byla pod arabskou nadvládou. Zajímavé je, že v arabském světě je stojatá voda považována za nečistou, proto se zde nenacházejí klasické bazény a nádrže, naproti tomu jsou využívány kašny s tekoucí vodou a vodovody (Budínská 2006, 8). Arabové si také z antické lázeňské tradice převzali horkovzdušnou lázeň vytápěnou hypokaustem, ale vypustili prostory pro cvičení.

Budovy lázní jsou bohatě barevně zdobené ornamentálním stylem, najdeme zde jak fresky, tak mozaiky. V arabských městech byly velkolepé veřejné lázně nazývané *hammámy* (Obr. 3), je to instituce, která přetrvala až do dnešních dnů. V soudobých dokumentech jsou počty lázní uváděné ve městech značně nadsazeny, uváděný počet dvě stě tisíc lázní v Bagdádu kolem roku 900 n. l. rozhodně není reálný. Ovšem přesto z něj lze vyvodit, že lázně nebyly vzácností a jejich počet v městech byl vyšší. K roku 1030 se mluví již jen o 150 lázních (Křížek 2002, 44). Lázně v této oblasti byly soukromé i veřejné, veřejné lázně ale představovaly místo setkání a shromažďování, proto byly navštěvovány i bohatou vrstvou (včetně panovníka), která si jinak mohla dovolit lázně soukromé. Lázně byly oddělené pro ženy a muže a měly mnoho podob, především šlo o potní lázně spojené s masáží těla. K završení procedury patřil odpočinek a popíjení čaje, případně požívání zmrzliny a ovoce. Svým luxusním pojetím se orientální lázně blížily spíše antické tradici než evropským středověkým lázním (podrobněji Křížek 2002, 43-47). Na kvalitu lázní, čistotu vody, hygienu, ale i mravnost celkově dohlíželi *muhtasibové*. Vstup do lázní byl buď nízký, nebo byl zcela zdarma, pokud je vlastnila nějaká nadace, čímž se otevíraly skutečně široké veřejnosti. Kromě očisty se v lázních Arabové věnovali i kosmetickým úpravám vzhledu, týkalo se to jak střihání a holení vlasů, vousů a kůže celkově, tak například barvení vlasů henou.

Lázně byly využívány i na dvoře Karla Velikého, i zde měly dle římské tradice funkci společenskou, jak poznamenává Einhard, přítel Karla Velikého. Popisuje, jak král pozval do lázně v Cáchách nejen své syny, ale také dvořany, přátele a řadu dalších, až bylo ve vodě najednou sto nebo i více lidí. Bohužel ze zmínky nevyplývá, zda ona lázeň byla přímo v paláci, nebo mimo něj, archeologicky není podložena (Squatriti 2000, 168).

5.2. Středověk

5.2.1. Raný středověk

Archeologické doklady raně středověkých lázní nejsou známy, přesto víme, že existovaly. Zmínky o lázních se v písemných pramenech z naší oblasti ve starším středověku neobjevují, nejstarší období lze zachytit pouze z jiných slovanských oblastí a lze předpokládat podobné fungování i na našem území.

Zásadním pramenem je Nestorova kronika (kol. 1206) s líčením sv. Ondřeje na Rusi. „*I přišel do Slovan, kdež nyní jest Novohrad a viděl tu lidi přebývající, jak jest jich obyčej a jak se myjí a (v lázni) metlami mrskají, i podivil se jim. I šel do Varjah a přišel do Říma i vypravoval, jak mnoho naučil a jak mnoho viděl, i řekl jim: Divnou věc viděl jsem v zemi slovanské, když jsem šel sem; viděl jsem lázně dřevěné (bani dreveny), a vytopí je náramně a svlekou se do naha, i polijí se kvasem, a vezmou na se proutí mladé, bijí se sami, a toho se dobijí, že sotva živi vylezou, i polijí se vodou studenou, a tak oživnou; a to dělají po všechny dni, nejsouce nikým mučení, ale sami se mučí, a to dělají sobě lázeň, a ne kázeň*“ (Nestor 2014, 51; Svátek 1891, 79). K roku 945 přidává informaci o kněžně Olze a o Drevanech. Kněžna poslala drevanské posly před audiencí do lázně, kde je ovšem nechala zavřít a lázeň zapálit, všichni uhořeli. Z Nestorova líčení vyplývá, že lázeň byla běžná a patřila k základnímu pohostinství i pro cizince, obzvlášť po dlouhých cestách. O lázeň pro ruské kupce dlící v Cařihradu žádá i kníže Oleg v Konstantinopoli v roce 907.

Další zprávy o hygieně ve slovanských oblastech pocházejí z pera arabských geografů. Prvním geografem je Ibn Rusta z přelomu 9. a 10. století. V jeho práci najdeme informaci: „*V jejich zemi jest tuhý a silný mráz, takže si (každý) muž z nich vykope něco podobného brlohu pod zem, potom postaví naň střechu ze dřeva na způsob kostela. Potom nahází na ni hlínu a vejde do něho muž se svou rodinou. Nanosí sem dříví a trochu kamenů, potom rozdělá oheň, až se (kameny) rozžhaví a zčervenají; když se dosáhne nejvyššího stupně, poleje je vodou, až se v tom (obydli) rozšíří pára a dům se zahřeje, odhazují (tehdy) své šatstvo a zůstávají v tomto obydlí nepřetržitě až do jarních dní*“ (Havlíková 2005, 310; Pauliny 1999, 99). V tomto úryvku do

jisté míry splývají lázně a obydlí, může to být jejich vizuální podobou, lze ale předpokládat, že v obytných domech lidé neprováděli potní lázně, ale že šlo o samostatné budovy.

Ibn Jákub, španělský obchodník z poloviny 10. století, uvádí: „*A oni (Slované) nemají lázni, ale stavějí sobě dům ze dřeva, a ucpávají skuliny jeho nějakou látkou, která se utvoří na jejich stromech, podobna jsouc zelenavému vodnímu mechu, a kterou oni nazývají udž (podle jiného čtení mch, tudíž zřejmě mech); sloužit jim na místě smoly pro jejich koráby. Pak udělají ohniště z kamení v jednom koutě jeho (domu), a nahoře proti ohništi otevrou okno, aby dým mohl vycházeti. Když pak ono (ohniště) se rozpálí, oni zavrou ono okno a uzavírají dvěře domu – a jest tam nádržka na vodu – a polévají tou vodou rozpálené ohniště, a tehdy zvednou se páry. A v ruce každého z nich jest svazek suchých větví, kterými oni uvádějí v pohyb vzduch a přitahují jej k sobě. A tehdy otevírají se pory jejich a zbytečnosti vycházejí z jejich těl, a tekou z nich řeky. A nezůstane na žádném z nich sledu vyrážky nebo vředu. A oni nazývají dům ten al-atbbâ (istbba?).*“ (Píč 1889, 62; Pauliny 1999, 120).

Lázně na našem území se spojují s postavou bájně kněžny Libuše, která se měla v lázni koupat na Vyšehradě se svými pannami. Tato lázeň se nazývala Jezerka, vedle ní se měl nacházet kamenný prestol (stolec), na který měla být pohanská, ale i křesťanská přemyslovská knížata dosazována. Další Libušina lázeň se měla nacházet na Vyšehradské skále nad vltavským břehem a její zbytky by měly být ještě v době Josefa Svátka viditelné (Svátek 1891, 80). Potní lázně přetrvávají u Slovanů do středověku, ale cesta k opětovnému rozvoji lázeňství je dlouhá a patří až do doby 13. století (Pecelt 1958, 181).

5.2.2. Vrcholný středověk

5.2.2.1. Role hygieny pro společnost

Role hygieny ve středověku byla proměnlivá stejně tak jako postoj společnosti k ní. Zpočátku byla běžnou součástí života a kladně ji vnímala i církev, lázně byly součástí klášterů. Až později začala církev koupele, obzvlášť společné žen a mužů, odsuzovat a zakazovat. Vrcholem askeze u mnichů mělo být mimo jiné i odmítání koupání a čistoty těla vůbec, některé kláštery povolovaly koupání jednou za měsíc, jiné jednou za rok. Světská část společnosti se k problému stavěla jinak a církev nedokázala své názory prosadit. Panstvo ani následně měšťané se lázni nevyhýbali, a naopak je vyhledávali. Zmínky o lázních na dvoře pána, ale i jejich zobrazení pocházejí z různých pramenů od Kristiánovy legendy z 10. stol. až po Vita Caroli ze století 14. Lázně se stávaly součástí dvorské kultury a rozšířily se i do městského prostředí a pevně zakořenily v každodenním životě. Ke koupelím docházelo ve speciálních zařízeních, ale i

v zahradách a kašnách, ale být čistý v našem smyslu slova nebylo prioritou středověkého člověka (Lenderová 2009, 76). Duchovní stránka koupele byla důležitější, ale ve chvíli, kdy přicházejí díky křížovým výpravám informace a inspirace z východu, nástup lázeňství je masový.

Roli čistoty ukazuje i rada bobra z Nové rady Smila Flašky z Pardubic ze 14. století (rok vydání 1950), ze které vyplývá, že koupel a čistota ducha i těla je pro panovníka zásadní, což ví i tak hloupé zvíře jako bobe:

Bobe radí

*Bobe, zvíře něco hloupé,
vždy se rád u vodě kúpe.
Ten promluví králi s kázní
a řka: "Vždy se rád mej v lázni,
v teplé vanně se kochaje,
všeho jiného netbaje.
Tak měj svůj život vždy biele, I
nad to čistotu v svém těle
zachovaj, ať se nečerní
od smilstvie necné poškvvrny.*

Z koupelí se stala společenská událost a zábava, nahota byla běžná a nepředstavovala důvod ke studu, nebyla vnímána jako něco nemorálního (alespoň zpočátku). Ale jednotliví církevní představitelé se k tomuto tématu stále průběžně vyjadřovali a zaujíмали stanovisko proti společnému koupání mužů a žen (např. sv. Bonifác v roce 745 a následně řada dalších).

5.2.2.2. První zmínky v pramenech u nás

Popularita lázeňství ve středověku stále rostla, zmínky o lázních pocházejí již z Kristiánovy legendy z 10. století. Zásadní postavou pro téma lázní je zde Podiven, Václavův družiník, který se po smrti svého knížete vydal pronásledovat Václavovy vrahy. Jednoho z nich našel v jeho domě „*invenit eum in asso balneo, quod populari lingua stuba vocatur, recumbentem*“¹

¹ V překladu: „ležícího v parní lázni, jež se nazývá v obecné řeči stuba“

(Kristián 1978, 86-87). O tom, že výraz *stuba* se v Čechách používá, svědčí i jeho pozdější užití v Zbraslavské kronice a ve Vita Caroli (FRB III 1882, 367).

U knížecího dvora je doložena lázeň k roku 999. Boleslav III. vydal příkaz, aby - až se jeho bratr Oldřich bude právě „v lázni“ nalézati - ho uškrtili, k samotné vraždě už ovšem nedošlo. Z krátké zmínky nelze bohužel určit, zda šlo o vodní nebo parní lázeň.

I nejstarší listiny obsahují výraz pro lázně, konkrétně jde o zakládací listinu litoměřické kapituly z roku 1057, kdy měl kníže Spytihněv darovat kolegiálnímu kostelu v Litoměřicích mimo jiné „topiče lázeňského“ (CDB I, 53 – 60, č. 55). „Topičové“ jsou také jmenováni u Tomka v Dějepis města Prahy, který je nalezl v kronikách a listinách z 10., 11. a 12. století, což lze interpretovat, že již v této době byly teplé lázně běžné v celých Čechách (Svátek 1891, 82). Vytápěné lázně jsou zde označovány termínem *calefactores stubae*, tento termín se vyskytuje i v listině Vyšehradské kapituly z roku 1078 (Havlíková 2005, 315).

Zásadním zlomem v přístupu k hygieně a lázním se staly křížové výpravy, v tu chvíli se do Evropy dostávají informace o úrovni hygieny v Byzanci a na Blízkém východě, rozdíly mezi východem a západem jsou zásadní. Ve chvíli, kdy křesťanští rytíři osvobozovali Východ, přišli do styku s hygienou, kosmetikou a bohatými textiliemi, tyto informace a inspiraci si přivezli s sebou zpět do Evropy a od tohoto okamžiku můžeme datovat počátek rozvoje hygieny a lázeňství u nás.

5.2.2.3. Vývoj ve vrcholném středověku

První středověké veřejné lázně bývaly součástí klášterů, následně se lázně stavěly často u kostelů ze zbožných nadací, kde chudí měli v pravidelných termínech koupel zdarma a k tomu dostali i jídlo a pití výměnou za modlitby pro zakladatele (Weis 2007, 40). Mimo to byly zakládány lázně soukromníků i městské ve všech městech, jen místní Židé museli mít lázně zvlášť (viz. Židovské lázně). Lázeňství se postupně etablovalo jako samostatné řemeslo a díky praxi s břitvou při holení postupně začlenilo i základní chirurgickou praxi.

Od 13. století se zmínky o lázebnách množí, např. 13. století - „lázeň Orličná u Hradce Králové, v Brně (1244) a v Kutné Hoře (1291), 14. století - ve Vysokém Mýtě – dvě lázně obecní a jedna židovská a řada dalších (Svátek 1891, 84). Mimo větší města vznikají lázně i v menších městečkách a na venkově, jak lze opět doložit řadou listinných zmínek. Ze 13. století pochází také zpráva od Jindřicha z Isernie, notáře Přemysla Otakara II., který psal v jednom ze svých soukromých listů, že v Praze měli lázně, kde „vodu lili na kamení, aby páru působily kameny

rozžhavené, tak že pot se s těla lil, přičemž také pro větší lahodu sluhové metlami šlehali tělo“ (Svátek 1891, 82). Vzhledem k podobnosti s líčením parních lázní u Nestora lze předpokládat kontinuitu parních lázní na našem území, jen lehce upravených modernějším podmínkám. Další písemné zmínky se množí, tématem jsou především koupě a pronájmy lázeň, stížnosti, odkazy i soudní spory.

Z písemných pramenů víme, že mezi lety 1347-1419 bylo v Praze 47 lázebníků a 20 bradýřů. Počet bradýřů byl později upravován i vnějšími nařízeními, např. v roce 1615 král Matyáš II. omezil maximální počet bradýřských mistrů v Praze na 18, protože se „*verkštatové* (dílny) *zakládají a mistři těžce chleba dobývají*“. Horní hranice 18 mistrů byla stanovena, protože v tu chvíli jich 18 existovalo, ale počet se už nesměl zvýšit. Ve velkých městech mohli být dva nebo tři mistři. Například v Táboře v roce 1432 byli zároveň čtyři mistři ve čtyřech lázeňských domech. V Kolíně byly v roce 1513 lázně pouze dvoje a lázebníci se v jejich vytápění střídali. Ale standardně v menších městech byl lázebník jen jeden, případně docházel, protože na jednom místě by se neuživil. Existují i informace o lázebnících, první je o lázebníci jménem Vítka, patří k roku 1318. V cechovních privilegiích byly jasné upravené podmínky, za kterých vdova po lázebnickém mistru může pokračovat v živnosti, nesmí si ovšem vzít za muže řemeslníka z jiného cechu. Ženy se nacházely i mezi bradýři, kteří někdy spadali pod lázně, někdy měli vlastní dílnu, jejich množství se zvětšovalo vzhledem k nevalné pověsti lázeň. Jako příklad můžeme jmenovat oční lékařku Kateřinu z Prahy, která žila na konci panování Karla IV. (Tomek 1892, 393).

S lázeňmi souvisí i rozvoj lékařství. Důležitost medicíny dokládají zdravotní řády, konkrétně například zdravotnický řád Karla IV. pro Slezsko *Statuta physicorum, apothecariorum et medicorum* z poloviny 14. století (Březíková 2005, 6). Tento řád sestavil vratislavský biskup Tomáš ze Sarepty, dříve osobní lékař Boleslava III. Jde o ujasnění kompetencí doktorů medicíny, ranlékařů (bradýřů), lékárníků a dalších léčitelů a jejich poměr k pacientovi, zároveň zde byl stanoven zákaz lékárníkům léčit a doktorům a ranhojičům připravovat léky. Alternativa zdravotního řádu té doby pro Čechy nebyla nalezena, ale podobný řád ze stejné doby mělo město Brno, ten byl však nalezen jen ve fragmentech (Svobodný-Hlaváčková 2004, 45; Dohnal 2014, 55). Vznikaly i lázeňské řády, jeden z nich připomíná Svátek ve své práci, pocházel z 16. století z vesnice Družkovice u Chomutova. Jako důležité pravidlo byl zákaz vstupu do lázní komukoli, místnímu nebo cizímu, kdo by měl nějakou nakažlivou nemoc. Řád upravoval i chování v lázni a povinnost platit lázebníkovi za lázeň (Svátek 1891, 116).

Řada vyhlášek zapovídá vypouštění vody z lázní do ulic, protože to zhoršovalo hygienickou situaci ve městě, intenzita opakování vyhlášek svědčí o tom, že tento zákaz nebyl příliš respektován.

V 17. století upadá význam veřejných lázní, mimo jiné z důvodu epidemií, a v tuto dobu se rozvíjí fenomén „lázniček“, soukromých lázní v měšťanských domech. Tento fenomén se rozšiřuje až v pobělohorském období, přesto nejde o masovou oblibu, protože měšťanské domy nebyly na větší očistu uzpůsobené. Koupel mohla probíhat v přenosných vanách anebo kádích (užívaných mimo jiné i na praní prádla). Pro menší očistu se užívalo měděnice nebo lavaba, což je také umývadlo z měděného plechu (Petráň 1997, 533). Tyto lázničky se postupně rozšiřovaly a stávaly se pro lazebníky velkou konkurencí (Winter 1909, 675). V Chocni situace dospěla tak daleko, že byly úředně zakázané, protože soukromých lázniček bylo tolik, že se městský lazebník nebyl schopen uživit (r. 1570). V době velkých epidemií vznikaly v Německu i Francii traktáty, které přímo vyzývaly k tomu, aby se lidé lázním vyhýbali (Coomans-Geltner 2013, 67). Každopádně počet lazeben prudce klesl, jednak kvůli opakovaným epidemiím, ale i kvůli vzrůstu cen dřeva, zlepšila se medicína, takže klesla i poptávka po ranhojičských úkonech. Problém byl ovšem, že ještě neexistovala alternativa hygieny, kterou lázně představovaly, takže hygienické poměry ve městech i na vesnicích se zhoršily (Křížek 2002, 110).

5.2.2.4. Ceny lázní v Čechách

Ceny lázní se v čase vyvíjely, v každé době ovšem platilo, že velké lazební v Praze byly ceněny více než malé venkovské. Často k nim při prodeji patřilo i kompletní vybavení, někdy kus říčního břehu, zahrada nebo sad. Kolem roku 1512 vzniklo pravidlo, že lazebník byl povinen po zakoupení nové lazební odevzdat kopu grošů do pokladny cechu.

Již ve 14. století existovalo v Praze mnoho lazeben, bohužel o cenách nemáme příliš informací. Většinou byly založeny městskou radou, a následně prodány do rukou lazebníka. Podle Zikmunda Wintera (Winter 1906, 554-558) se ceny lázní v 15. století v Praze pohybovaly kolem 70 kop za lázeň, na venkově byly lázně samozřejmě levnější - kolem 20 až 40 kop. Cena stoupala, patřil-li k lázni i další pozemek případně i břeh řeky, který usnadňoval lazebníkům práci. Výjimkou je Králova lázeň² v Praze u Karlova mostu, jejíž cena byla výrazně vyšší stále,

² V této kapitole práce vychází z děl Z. Wintera a W. W. Tomka, gramatická podoba místních jmen je u nich nejednotná a značně nepravdělná, názvy byly proto ponechány v původní podobě, protože ne vždy bylo jasné, zda je o lokalizaci lázní nebo její název.

v roce 1449 byla prodána za 100 kop pražských grošů, což potvrzuje její exkluzivitu spojenou s umístěním. Stejně tak lázeň Písaná (u dnešního Národního divadla) byla dražší, dokonce 130 kop grošů, ale její cenu navýšil k ní patřící vltavský břeh (rok 1438). Zajímavé je ještě porovnání s Kutnou Horou, kde se ceny pohybovaly podobně, v celkovém pohledu snad o něco níže než v Praze, přesto je tam výrazný rozdíl mezi cenou špitálské lázně, prodané v roce 1460 jen za 4 a půl kopy, oproti tomu lázeň pod Oslem, která byla čerstvě opravená, na lukrativním místě u Ruthartovské zahrady, s kompletním vybavením a také se zahradou, ta byla jen o rok později prodána za 150 kop grošů (Leminger 1929).

V 16. století ceny lazeben stoupají, příkladem může být prodej nové lázně Za Židy od Křištofa lazebníka roce 1585, lázeň si koupil lazebník Jeptiška za 250 kop českých a přitom šlo jen o malou lazebnu. Tou dobou „Nová lázeň“ v Praze stála 800 kop míšeňských. Ceny se dále vyvíjely a v roce 1594 se prodávala lázeň Písaná u vápenice za 1200 kop míšeňských (majitel lazebník Jan Litomyšlský). Ceny mimo Prahu byly stále nižší a v Kutné Hoře se pohybovaly kolem 110–160 kop.

17. století přináší pozvolný úpadek lázní, přesto se ceny drží vysoko, lázeň Královská u obecních mlýnů v Praze byla koupena v roce 1607 za 2000 kop míšeňských, což byla cena odpovídající velkému pivovaru (Winter 1909, 673). I ceny vesnických lazeben rostly.

Výjimečně jsou zakládány lazebny po třicetileté válce, pro srovnání lze uvést i jejich ceny. Ilustračním příkladem je obecní lázeň v Kutné Hoře založená r. 1691, prodávaná byla hned na začátku 18. století za 300 zlatých rýnských, v roce 1725 za 770 zlatých rýnských. A ještě v roce 1734 za 590 zlatých rýnských, kdy její cena poklesla (Leminger 1929).

Lazebníci často kupovali lázně od města nebo obce, stejně běžné jsou ale i situace, kdy od soukromníka kupuje lazebnu obec a stává se z ní lázeň obecní (např. Hradec Králové, Duchcov, Čáslav, Vodňany), kde se mohou zdarma koupat například obecní chudí. Lázně jsou evidentně vnímány jako dobrá investice a zdroj stálého příjmu pro městskou pokladnu. Ovšem postupně se většina lázní dostávala do soukromých rukou, což předznamenávalo vznik lazebnického cechu.

V tabulce lze sledovat vývoj cen v čase. Zároveň je evidentní, že lázeňny se prodávaly relativně často a to i v rychlém sledu po několika letech, přičemž cena kolísá, klesá i stoupá, může to být z důvodu rekonstrukce domu, nebo kvůli lepšímu vybavení.

Kdy	Město	Lázeň	Kdo	Od koho	Za kolik	poznámka
1420	Praha Nové Město				700 kop grošů českých	zahrada a příslušenství
1433	Náchod		Lazebník Jan z Úpice	Baštín z Porostlé	roční poplatek 4 kopy grošů	
1438	Praha	Lázeň Písaná			130 kop grošů	s vltavským břehem
1439	Chrudim	lázeň u sv. Jana	Joklík	obec	10 kop grošů	
1442	Kutná Hora	lázeň "na Písku/Královská"			44 kop grošů	
1443	Chrudim	"dolní lázeň"	Lazebník Matěj	Šíma	60 kop grošů	
1449	Praha	Králova lázeň	Matiáš z Chlumčan	Mařík	100 kop grošů pražských	
1450	Chrudim	"dolní lázeň"	Petr Přečka	Lazebník Matěj	120 kop grošů	
1451	Kutná Hora	"na Písku/královská"			67 kop grošů	
1452	Praha	Erbovská lázeň na Poříčí			80 kop	
1460	Kutná Hora	Špitálská lázeň			4 a půl kopy	
1461	Kutná Hora	lázeň nová pod Oslem		lazebník Šimek	150 kop grošů	
1499	Kutná Hora	lázeň na Hoprinku			82 kop grošů	
1509	Kutná Hora	lázeň na Hoprinku			110 kop grošů	
1520	Kutná Hora	lázeň na Hoprinku			105 kop grošů	
1531	Rakovník		Rakovničtí	Sviták z Landštejna	95 kop míš.	
1535	Běla		Lazebníkovi	obec	86 kop míš. (+ 30 grošů m. každý rok poplatek)	
1542	Kutná Hora	lázeň na Kose			30 kop	
1549	Náchod				115 kop míš.	
1550	Plzeň				400 kop míš.	
1558	Jindřichův Hradec				180 kop míš.	
1563	Kutná Hora	U Kola			160 kop	
1564	Pardubice				550 kop míš.	

1570	Kutná Hora	lázeň na Kose			120 kop grošů	
1580	Praha	Nová lázeň			800 kop míšeňských	
1585	Praha	Za Židy	Lazebník Jeptiška	Křištof lazebník	250 kop českých	
1586	Radonice		Lazebník	obec	120 kop grošů	
1593	Liberec		Lazebník Jeremiáš Mölcher	Lazebník Řehoř Walter	300 tolarů	
1594	Praha	lázeň Písaná u vápenice	Novoměstský úřad	Lazebník Litomyšlský	1200 kop míšeňských	
1605	Bělá				200 kop míš. (+ roční plat kopa míš.)	
1607	Praha	Královská lázeň			2000 kop míšeňských	
1610	Dubá		Lazebník Jiří Drassler	město	140 kop grošů	
1612	Slaný		Chirurg Jan Pretorius z Chebu		800 kop míš.	
1614	Rychnov nad Kněžnou		Lazebník Koloman Khadr	obec	370 kop grošů	
1701	Kutná Hora	Obecní lázeň			300 zlatých rýnských	
1725	Kutná Hora	Obecní lázeň			770 zlatých rýnských	
1734	Kutná Hora	Obecní lázeň			590 zlatých rýnských	

5.2.2.5. Praha z hlediska rozložení lázní

Praha byla na lázně od počátku velmi bohatá, její postavení jako centra zemského lazebnického cechu bylo nezpochybnitelné, představovala autoritu pro ostatní města. Cech byl společný pro všechna tři pražská města a většina privilegií byla adresována všem třem. V každé části města se nacházelo více lazeben, často i pro různé sociální vrstvy, s různou pověstí. Z pramenů vysvítá, že v Praze bylo větší množství lazebníků než bradýřů. Tato situace se mění v 16. století, kdy počet bradýřů roste. Tehdy byl maximální počet mistrů bradýřského cechu pevně stanoven panovníkem na osmnáct, aby bylo možné bez problémů uživit se (Winter 1909, 672). Některé lazebny byly v majetku obce, některé byly soukromé, ale všechny lazebny byly běžně prodávány. Zmínky o lázních v pramenech vyhledali V. V. Tomek a Z. Winter, od nich pochází jak přibližná lokalizace, tak informace o sociálním dění v rámci cechu. Ke 14. století Tomek ve své práci uvádí, že v Praze by mělo být 17 lazeben na Starém Městě (v Granátové ulici nyní č. 86, u mlýnů staroměstských – Královská lázeň, v Poštovské ulici troje lázně - u brány sv. Jana, u sv. Kříže menšího, u brány sv. Ondřeje, v Řeznické ulici u sv. Jakuba lázeň „na hrobce“ (nyní

č. 679), na břehu za Milosrdnými (nyní č. 782), na Krechtách v židovském městě židovská lázeň, na Krechtách (nyní č. 877) lázeň Hodáčkova, na Svatojanském náměstí (nyní č. 874), lázeň v Železné ulici, lázeň sv. Valentina, lázeň u sv. Kříže většího a čtyři další, které není možné blíže lokalizovat), na Novém Městě byly čtyři lázně poblíž Voršilského kláštera, na Poříčí jich bylo také více, další pod Vyšehradem, v Podskalí. Na Malé Straně se nacházely troje lázně, největší z nich nad Kamenným mostem patřila sousednímu klášteru Johanitů (Weiss 2007, 40). Víme, že na Novém Městě pražském vznikl cech lazebníků až v roce 1477. Na Starém Městě k tomu došlo dříve, ale neznáme přesný rok, pouze vycházíme z informací, že v roce 1449 získává cech odkaz a v Soběslavském právu je zaznamenáno, že lazebníci mají vlastní prapor (období konce husitských válek). Do staropražského měšťanstva se do roku 1526 dostalo 15 lazebníků, z nichž někteří byli německého původu. V roce 1524 byli shromážděni všichni mistři cechu lazebnického z obou pražských měst kvůli náboženské přísaze. Dostavilo se jich 12, což znamená, že minimálně tolik bylo v tu chvíli v Praze lazeben, Winter některé uvádí i jmenovitě příjmením: z Podskalí, z Koňského trhu, Jan proti masným krámům (Winter 1906, 557).

Bradýřů bylo v Praze na Starém Městě méně – doložených je jich jen devět (z nichž dva Němci a zřejmě jeden Polák Jan z Poznaně), k přísaze v roce 1524 se jich dostavilo jen 7 z obou měst, přesto měli vlastní cech doložený již před tímto datem. Bradýři měli vždy lepší postavení než lazebníci, svědčí o tom bradýř Jan ze Zlatova, který se v roce 1488 stal dokonce konšelem hradčanským.

Následující část je pokus o shrnutí informací o jednotlivých lazebnách v Praze, které se objevují v písemných pramenech. Jsou rozděleny do tří částí podle místa – Starého Města, Nového Města a Malé Strany. U některých zmínek o lazebnících ale chybí indicie umožňující je správně identifikovat, taktéž jejich lokalizace je problematická a jen přibližná, spíše dává alespoň rámcovou představu o rozmístění lazeben v rámci města a ve vztahu k vodním zdrojům. Tento problém částečně řeší mapa Prahy ve 14. století, do které jsou lazební zaneseny. Tento plán vznikl na základě Jüttnerova plánu Prahy a tvoří přílohu Základů starého místopisu Pražského vydaného V. V. Tomkem. V plánu města jsou čísla budov, která odpovídají informacím v textu v Základech pražského místopisu Pražského z pera Tomka i Teigeho a dokonce i v Dějepisě města Prahy; v této práci je pro snazší identifikaci budov toto číslo vždy napsané v závorce u názvu lázně. Při zhodnocení zakreslení lázní do mapy Prahy (Obr. 4/1 – 4/6) je evidentní, že lázně lemují břeh Vltavy a jen v jednom případě (lázeň na Hrobce) se nachází uvnitř městské zástavby, a tak musí být závislé na jiném zdroji vody než je řeka. . Tím se otevírá otázka, jakým

způsobem řešili návštěvu lázní obyvatelé města z oblastí vzdálených od řeky a zda se měnila frekvence návštěv lázní úměrně vzdálenosti lázně od domu, a tudíž i otázka celkové mobility obyvatel středověkého města v jeho rámci. Za zmínku zde také stojí fakt, že se v pramenech opakuje informace, že návštěvníci lázní se na cestu do lázně vypravovali v koupacím úboru, případně s minimálním ošacením, kvůli opakovaně zmiňovaným krádežím šatstva v lázni. Představa cesty takto oděného člověka skrz celé město je přinejmenším zajímavá.

Parcely lázní mají, kromě polohy na břehu řeky, ještě jeden společný znak, většina jich patří mezi větší parcely, což otevírá otázku - jaká zástavba se na nich nacházela, zda byl obytný dům lazebníka oddělen od lázně samotné, zda se zde nacházely nádrže na vodu nebo případně nějaká forma přístřešků. Větší prostor zabíraly lázně na Novém Městě pražském, kde v nově tvořené městské zástavbě bylo zřejmě možné se lépe přizpůsobit požadavkům na provoz.

K pražským lazebníkům existuje velké množství pramenů, proto je možné zde sledovat i určité vztahy mezi lazebníky. Z pramenů vyplývá, že v jedné chvíli měly například lázeň u Erbů a Králova lázeň stejného majitele. Pro další bádání by bylo zajímavé zaměřit se i na tyto vazby a zda lze zjistit nějaká spolupráce mezi lazebníky, nebo případně podobná úroveň péče o zákazníka a podobně. Zároveň tento fakt ukazuje lazebníky jako skutečně zámožné měšťany.

Staré město

Králova lázeň (*balneo regis*)

Oblast vedle Karlova mostu byla zastavěna mlýny. Cestou od nich k prostranství před mostem se nacházela Králova lázeň (*balneum regis*) doložená k roku 1406 s lazebníkem Benedou. Králova lázeň (č. 196, 195) u Karlova mostu byla prodána v roce 1449 Maříkem a jeho manželkou Matiaši z Chlumčan za 100 kop pražských grošů (do této ceny spadalo celé městiště, kotle a další příslušenství (Teige 1915, 470). Původně se tyto lázně nazývaly lázně Studené, Karlovy jsou až od roku 1425. Název Králova lázeň se udržel až do 19. století. Vedle lázně se měl nacházet velký nárožní dům (č. 194) a ještě blíže k mostu malý celní domek (Tomek 1892, 188). Dnešní dům čp. 195 je evidován na památkovém ústavu jako Královská lázeň, ovšem jeho historie sahá do raného klasicismu, starší stavba byla zbořená.

Lázeň na Hrobce

Na Starém Městě u Dlouhé ulice se nacházela lázeň zvaná na Hrobce (*in colle, uf dem hubel*). První zmínky o ní se hlásí k roku 1335. Lázeň se měla nacházet v jednom z domků (č. 679,

677) na trase z Dlouhé ulice ke kostelu sv. Benedikta, který stál pod dnešním obchodním domem Kotva (Tomek 1892, 151).

Židovská lázeň

Židovská lázeň (*balneum Judaeorum*) (č. žid. 12) je zmíněna k roku 1411. Nacházela se západně od kostela sv. Valentina, který stál do Josefínských reforem na rohu Valentinské a Kaprovy ulice (Tomek 1892, 198). Otázkou je způsob využití této lázně, zda byla určena pro Židy, nebo pro širokou veřejnost, nebo zda zde byla mikve.

Lázeň špitálská (*balneum hospitalis*)

U Špitálu Křížovníků s červenou hvězdou směrem ke kostelu sv. Valentina v Granátové ulici se nacházela lázeň, v roce 1360 charakterizována jako špitální lázeň (č. 86), i když není jasné, zda ke špitálu skutečně patřila. Později (v roce 1402) se nazývala *na schodci* (in gradu) (Tomek 1892, 197)

Lázeň v Poštovské ulici u brány sv. Ondřeje

V oblasti dnešní Břehové ulice se nacházelo několik různých lázní. První se nacházela zřejmě v dnes zaniklé Poštovské ulici u brány sv. Ondřeje (čp. 320), lázní měla být podle Tomka od roku 1358. Lokalizace pokračuje následovně: „*Za domy po západní straně ulice Poštovské a někdy za zdí městskou tudíž byl břeh řeky Vltavy, jehož stará podoba jest nyní docela změněna vystavením krásného nábřeží. Zde bývala již za časů krále Jana lázeň za branou sv. Ondřeje, která se v pozdějších časech (1407) nazývala **lázní** někdy **Wernerovou** (č. 331)...*“ Za ní následovaly mlýny (Tomek 1892, 184). Otázkou je, zda tyto dvě lázně byly na dvou různých místech, nebo zda byly totožné, pouze jejich název se změnil. Název ulice Poštovská, nebo Staré poštovské náměstí nebo dříve Starý Hampejz zanikl v roce 1870 a vše překryl název ulice Břehová, sanace Starého Města silně změnila ráz města. Ve stabilním katastru je ještě zaznamenáno Staré poštovské náměstí, bohužel Starý Hampejz ne. Část toho prostoru ležela za židovským městem, a proto se zde říkalo „za Židy“. K této lokalitě se váže ještě informace, že budova Starý Hampejz byla v 17. století veřejnou lázní, kterou v roce 1621 Židé koupili od křesťanů a uzpůsobili ji svým potřebám a od té doby se jí říkalo „Nová židovská lázeň“, otázkou je relevance této informace.

Nová lázeň za Židy v Praze

Jedna z dražších lázní v 15. století je lázeň za Židy. V roce 1416 ji koupil lazebník Leonard za 700 kop českých grošů. Kolem roku 1520 byla majitelkou Dorota, jejíž dcera se vdala za lounského konváře. Dále o ní prameny mlčí (Tomek 1892, 219).

Paprlova lázeň v Točenicí (u točenice) v Poštovské ulici

Tato oblast Starého Města byla dlouhodobě spojena s veřejnými domy a neřestí, množství doložených lazeben je zde vyšší. Lázeň Paprlova se nacházela nedaleko u brány sv. Jana na břehu, datovaná je již k roku 1361 (Tomek 1865, 88). Lokalizována je na čp. 329, 328, 330. Své jméno získala až v 16. století po novém vlastníkovi Tomáši Paprlovi.

Tomáš Paprle byl přijat do měšťanstva staropražského v roce 1507, svým původem by mohl být Němec. Další informace pocházejí z jeho kšaftu. Paprle měl ženu Zuzanu, měl být „nejvyšším sekretářem“ cechu frantovského³ ve „Frantových právech“.

Hodáčkova lázeň

Hodáčkova lázeň (č. 877) se nacházela Na Krechtách na břehu řeky Vltavy v těsné blízkosti Bohuslavova špitálu (dnešní nemocnice Na Františku) a zrušeného kostela sv. Kříže Většího v klášteře cyriaků. Byla to poměrně velká lázeň, která je v písemných pramenech zmiňovaná již od roku 1358. Dokonce byla natolik rozsáhlá, že se podle ní někdy nazývala i tato ulice Hodáčkovou (1364). Vedle lázně se nacházel dům (č. 876), vedle něj ulička a následovaly další lázně, tentokrát označované jako „**Nové lázně**“, zmíněné jsou k roku 1400, nacházet by se měly v místě č. 875 a 874. Přesnější lokalizaci naznačuje věta: „*Konečně mezi lázní touto (Novou) a domy za zahradou špitálu Bohuslavova, tedy na půlnoční straně nynějšího náměstí Svatojánského (č. 873) byly mlýny s dvojím jezem...*“ (Tomek 1892, 220).

Lázeň V řiti

V blízkosti Bohuslavova špitálu a zahrady sv. Františka se nacházely malé domky, které svým postavením tvořily dvorec nazývaný „V řiti“ (*in culo*), na jeho straně blíže k řece proti zahradě jeptišek sv. Františka se nacházela lázeň (čp. 872) také nazývaná „V řiti“ nebo „V koutě“ (*in*

³ V 16. století bylo běžné označovat veselé, rozjařené společnosti v krčmách jako Frantovské cechy, které se řídily speciálními pravidly – Právy Frantovými (Frantovskými). Jde o parodii na řemeslné cechy, Frantovská práva jsou práva pro rozpustilý život při schůzkách pítanů.

angulo). Zmínka o lázni je datována k roku 1411, kdy ji vlastnil lazebník Karel (Tomek 1892, 214).

Lázeň v Železné ulici

V Železné ulici (*in ferrea platea*) se nacházela lázeň, kterou není možné přesně lokalizovat, první písemná zmínka o ní je z roku 1354 (Tomek 1865, 239).

Další lázně, které se na Starém Městě nacházely, není možné přesně lokalizovat, přesto jsou o nich zprávy. **Lázeň u sv. Františka** je doložena k roku 1355. **Lázeň** se nacházela i v blízkosti kostela sv. **Valentina**, v písemných pramenech je od roku 1361 (Tomek 1865, 246). V blízkosti Hodáckovy lázně na Krechtách se patrně nacházela **lázeň blízko sv. Kříže** (*prope S. Crucem*)

Nové Město

Lázeň lúnská (Lounská)

Lázeň Lounská (čp. 139) získala svůj název v 15. století. Nacházela se v blízkosti Voršilského kláštera na Novém Městě směrem k řece v těsné blízkosti místních vápenic a cihelnic. Za lázni následovala další velká vápennice i cihelnice Terklérova v Uršulinské (Voršilské) ulici doložené již k roku 1378. V roce 1420 byla prodána za 700 kop českých grošů lázeň s celým areálem. Vzhledem ke svému umístění se jí říká i lázeň Na Hřebeně (Tomek 1865, 234).

Lázeň Písaná (*balneum pictum*)

V sousedství Lounské lázně se nacházela i lázeň Písaná. Ta byla prodána i s kusem břehu Vltavy, takže její cena byla v roce 1438 celých 130 kop (Tomek 1892, 235). Její lokalizaci Tomek přibližuje následovně: „vedle sv. Štěpána ve zdi (cihelnice a vápennice), která nejposledněji ze všech svým dýmem naplňovala okolní místa ještě za našich nedávných časů (č. 338); vedle ní pak starodávná lázeň, která se nazývala lázní písanou neb malovanou (*balneum pictum*) v místě nového nynějšího paláce hrabat Lažanských (stm. č. 337).“ Sv. Štěpán ve zdi se nacházel u hradeb a u příkopu Starého Města pražského, dnes v jeho místě stojí dům čp. 315 v ulici Karolíny Světlé. Celému tomuto místu (lázni Lounské, Písané a vápenici Terklérově) se říkalo *na hřebeně* (*in pectine*). „K oběma těmto cihelnám, k vápenici Mikuláše Prasete a k lázni právě řečené (písané) náležel také břeh Vltavy, na kterém ještě stála jedna **lázeň sama o sobě** (č. 224) proti ostrovu, nyní Žofínu, kde nyní jest začátek mostu naň vedoucího, jak se zdá rovněž starodávná“ (Tomek 1892, 235).

Havlíkova lázeň (*balneum Hawliconis*)

Tato lázeň (čp. 247, 256) je doložena písemně k roku 1388, označována byla také jako *sub Zderaz* (Tomek 1865, 122).

Nová lázeň u Lázeňské uličky

Vedle vápenic lokalizovaných k lázni Lounské se měla nacházet ještě jakási Nová lázeň (č. 228) zakreslená v plánu Prahy. Kousek od ní se nachází Lázeňská ulička (dnešní ulice Na Struze), která je pod tímto názvem zachycena ve stabilním katastru, ovšem otázkou zůstává, kdy své jméno získala.

Svatováclavská lázeň na Zderaze pod Pučkou

V místě Svatováclavské ulice byla ve 14. století lázeň pod Pučkou (č. 340, 339, 338, 337). Písemně doložená je poprvé v roce 1381. Pučka se nazývala místní studánka (Tomek 1892, 254). Svatováclavská lázeň by se měla nacházet v prostoru mezi Karlovým náměstím a Václavskou ulicí, která je dokonce ve stabilním katastru označována jako *Wenzels Bad Gasse* a jsou v ní stále označené svatováclavské lázně. Jejich založení je značně legendistické – Karel IV. je měl nechat vystavět, protože zde tryskal léčivý pramen. Funkční byly ještě v první polovině 19. století, v roce 1844 zmodernizované.

Žilkovská lázeň

K roku 1395 se váže první zmínka o lázni (čp. 353) v Podskalí patřící k Emauzskému klášteru (Tomek 1865, 134). Od roku 1431 je poprvé v pramenech uvedena jako Zubova lázeň v Podskalí.

Holbova lázeň

V místech, kde se dnes blíží Revoluční ulice k řece Vltavě, stávaly lázně lazebníka Holby, v pramenech doložené již před založením Nového Města v roce 1348. Ve 14. století zde byl příkop (strouha) kolem staroměstské hradební zdi. Na samém břehu stály lázně (č. 1248). V roce 1396 novoměstská rada postoupila lazebníkovi Jakubovi Holbovi další část obecního místa u cesty (Tomek 1892, 254), čímž se areál lázní ještě rozšířil.

Lázeň u sv. Klimenta

V těsném sousedství Lukášových mlýnů a kostela sv. Klimenta se nacházela další z lazeben (č. 1238). V pramenech je doložená poprvé k roku 1379 (Tomek 1865, 250). Tato lázeň by se

patrně mohla v pramenech také vyskytovat jako lázeň U Erbuov. Existenci lazební zde potvrdil i archeologický výzkum (viz. níže).

Lázeň Křížovnická na Poříčí (neboli Košťálova)

Další lázeň na Poříčí (u Tomka č. 1224) se nacházela u vchodu do špitálských (Křížovnických) mlýnů postavených na loďkách. Její existence spadá do doby, kdy křížovníci sídlili na Novém Městě u sv. Petra (Tomek 1892, 256). První zmínka se váže k roku 1381, od roku 1417 je majitelem lazebníků Košťál.

Brodského lázeň

Zřejmě další lázeň se nacházela **na konci Svatopetrské ulice** (č.1166) u městských hradeb, patřit mohla lazebníku Křišťanovi v roce 1394 (Tomek 1892, 257; 1865, 267).

Lázeň u Helmových mlýnů

Z roku 1392 pochází první zmínka o lázni (čp. 1219) na Poříčí a o lazebníkovi Jeníkovi (Tomek 1865, 267)

Lázeň na Poříčí

Lázeň na Poříčí vystavěl Břevnovský klášter, který v této oblasti vlastnil ještě mlýny. Z písemných pramenů víme, že v roce 1320 ji prodal Mikuláš, lazebníkovi z Mělníka. Do smlouvy o prodeji byly zaneseny podmínky - jeho povinností bylo bratry z Břevnovského kláštera každý pátý den holit a také pouštět jim žilou, když to bylo třeba. Další podmínkou byla péče o chudé, každý týden lazebník přislíbil holit a mýt 12 chudých (Tomek 1892, 432). Lokalizaci lázně upřesňuje jen informace, že proti staroměstskému příkopu na Poříčí se v roce 1450 nacházela soukromá lázeň „v dědickém vladařství“ lazebníka.

Malá Strana

Je evidentní, že většina lázní se nacházela především na druhém břehu řeky Vltavy, pramenná základna pro Malou Stranu je slabá, přesto i zde se lázně nacházely. V 16. století se zde přihlásilo o měšťanství minimálně 13 lazebnických a bradýřských mistrů, takže i zde cech fungoval (Laňová 2011, 31), ostatně většina privilegií byla vydávána pro všechna tři pražská města.

První lázně zde Tomek lokalizuje do doby 13. a první poloviny 14. století k fortně vedoucí k řece v čp. 286 (Tomek 1892a, 236). Tyto **lázně** se nacházejí v **Lázeňské uličce** u kostela Maltézských rytířů.

Ve Valdštejské ulici se nacházela lazebna (č. 17a), která je doložena pravděpodobně již na konci 13. století. Další zmínky k lázni v této ulici pocházejí až z 15. století, kdy je **lázeň** označována jako „v **Písku**“ (Tomek 1865, 65).

Hořejší lázeň Křížovníků Svatomařských

Hořejší lázeň (č. 470) patřila ke klášteru magdalenitek, nacházela se jižně od jeho zahrad na břehu Vltavy ve Vodní ulici (Tomek 1892, 126).

Lázeň jeptišek svatojiřských

V blízkosti ulice a zahrady Valdštejské by se měl nacházet dvůr jeptišek s lázní a cihelnicí (č. 149) pod Opyší (Tomek 1892, 129).

Vyšehrad

Na Vyšehradě pod kapitulním kostelem a královským hradem se nacházela lázeň, písemná zmínka o jejím prodeji pochází z roku 1393 (Tomek 1892, 262).

5.2.2.6. Lazebnictví v dalších českých městech

Cílem této práce není vyčerpávající a kompletní přehled všech zmínek o lázních v písemných pramenech v rámci celé České republiky. Jako rozšíření hlavního tématu práce byla vybrána konkrétní města, jejichž archivní prameny byly zpracovány, aby se do jisté míry dala porovnat situace hlavního města a dalších měst. Prvním z nich je Kutná Hora.

Kutná Hora měla hned po Praze nejsilnější zastoupení lazebníků, lazebnický cech je zde doložen od roku 1481 a bradýřský cech je datovaný k roku 1516.

První informace o lázních v Kutné Hoře pochází z listiny Václava II. ze dne 10. ledna 1299, kde nařizuje povinné dávky od existujících i budoucích lázní pro Sedlecký klášter (Dewoty 1824, 95). Privilegia klášteru potvrdil v roce 1312 král Jan a následně v roce 1355 i císař Karel IV. Z roku 1403 pochází další zmínka, která stále přiznává dědičné právo lázní pod Vysokým kostelem klášteru, ale vyplývá z ní, že lázeň je už dva roky pustá a zadlužená. Teprve po husitských válkách přecházejí práva na městskou obec (Leminger 1929, 88). Lázně celkově

v Kutné Hoře mají dlouhou tradici a nacházely se průběžně na řadě míst. Celkem jde minimálně o 14 lazeben zmíněných v písemných pramenech. Lazební byly často prodávány funkční a s veškerým vybavením. Ke Kutné Hoře se váže i zajímavá informace, že lazebník z lazební „na Kose“ obstarával praní kostelního roucha a šatů kněží pro Vysoký kostel (sv. Jakuba) a chrám sv. Barbory. Což je zatím jediná zmínka tohoto typu. Lázně v Kutné Hoře postupně zanikaly, poslední během třicetileté války. Pouze dvě lazební byly mladšího data: lázeň u sv. Bartoloměje v roce 1641 a lázně obecní založené v roce 1691.

V městských knihách jsou zaznamenány spory mezi lazebníky a měšťany. K roku 1462 existují písemné zmínky o lazebnickém cechu, kdy lazebníci předložili před konšely spor, že krejčí nechtěl přijmout do učení lazebnického sirotka Šimona. Lazebníci to vnímali jako pohanění celého cechu, konšelé se přiklonili na stranu lazebníků a očistili je (Leminger 1929, 97). Preventivně byl tento závěr zanesen do knih městských, aby se v budoucnu měli na co odvolávat. Přesto v roce 1466 vzniká nový spor, který je krásnou ukázkou mezilidských vztahů. Účastníky sporu byli lazebníci a sousedé, konkrétně Matěj Kolbů, Škes a Mates provazník. Leminger líčí spor následovně: *„Spor se vznítíl v hospodě před dobrými lidmi nerozvážnými řečmi jmenovaných sousedů. Jeden z nich nazval lazebníky „řitomyji“, druhý řekl, že by lazebníci měli sedati u dveří, kdež biřici sedají, ale ne na řadích mezi dobrými lidmi, a třetí se osopil na lazebníky, aby tu na pití nebyvali, kdež on bývá. Žaloba na tento útisk přišla až před krále; a ten, povážliv toho, rozkázal šepmistrům a konšelům, aby sousedy provinilé přiměli k tomu, jakož jsou řečí proti lazebníkům provinili, aby také řečí jim to opravili řkouce: což jsme mluvili, toť jsme bzklamali! Prosíme vás probůh, pro Matku boží, abyste nám to odpustili.“* Zkrocení sousedé přijali bez odporu tento způsob smíru, ale případ byl zapsán do městských knih a připojena pohružka: *„jestliže by se kdo téhož dopustil a lazebníkům takovými hanlivými řečmi utrhal, že takový trestán bude, jak se králově milosti a pánům viděti bude. Současně projevil král vůli svou, aby děti lazebnické do řemesel byly přijímány bez odporu všelikterakého královským přikázáním“* (Leminger 1929, 97).

V ostatních městech jsou zmínky o lázeňství velmi sporadické. Například v **Třeboni** je první písemná zmínka a jméno lazebníka (Jiřík) k roku 1522 a poslední o vdově po lazebníkovi, Dorotě Angelové, která lázně postoupila novému manželovi a ten je ve svém domě zcela zrušil v roce 1772 (Antl 1893, 316). V **Táboře** byly v roce 1432 čtvery lázně se čtyřmi lazebnickými mistry. Ve velkých městech mohly být lazební tři, v menších obvykle po dvou. Cena lazební v **Čáslavi** (nacházely se tam dvě) v roce 1501 se pohybovala kolem 47 kop grošů. V **Kolíně** stály dvě teplé lázně, přičemž z nařízení města se lazebníci měli v topení střídát, jen v určité

konkrétní dny měly fungovat obě lazební současně. Po jedné lázni bylo v menších městech – **Český Brod** (roku 1444 cena lázně byla 36 kop grošů, místní lazebná má podobu jednopatrového domu), **Rakovník**. V **Kouřimi** byl jeden lazebník Bílek v lazebně v roce 1518. Ve **Stříbře** obecní lázeň pronajímají v roce 1503 Petrovi lazebníkovi, jeho nájem je 10 grošů míšenských a následně v roce 1515 do ní najali barvíře (bradýře) z Chomutova. V **Náchodě** lazebná patřila vrchnosti, která ji pronajala v roce 1433 lazebníkovi, který měl odvádět ročně 4 kopy grošů. V **Bělé** se nacházela obecní lázeň, která měla na konci 16. století cenu 86 kop míšeňských grošů (Winter 1906, 554-558). Výčet podobných míst zde není úplný.

5.2.2.7. Zádušní koupele

Zádušní koupele (*balnea animarum*) představují fenomén zbožnosti v 16. a 17. století, kdy bohatí měšťané darovali pozemky nebo peníze na provoz lázní pro chudé v určité dny, dost často opakovaně řadu měsíců, nebo každoročně. Ovšem zacíleno nebylo jen na chudé, ale koupele byly určeny i pro žáky místních škol, pro pacienty ze špitálu a další konkrétně specifikované skupiny. Odměnou donátorům byla modlitba takto obdarovaných. V některých případech zádušní lázně tvořily oddělené místnosti domů, jindy to byly přímo samostatné lázně. V těchto lázních bylo zároveň chudým poskytnuto i jídlo a pití. Informace o zádušních lázních pocházejí z celé řady měst a evidentně byly relativně běžným způsobem péče o chudé a zároveň o duši dárce (Svátek 1891, 87). Například v Kutné Hoře při pronájmu lázní platily zvláštní podmínky. Majitel nařídil pronajímateli-lazebníkovi, aby čtyřikrát ročně vytápěl lázně všem „*kdo se pro pána Boha mýti budou chtít a těm mytelům aby hodně sloužil holením, mytím mýdlem benátským a nad to aby sud piva mladého jim dal*“ (Leminger 1929, 89). Chudí sem tedy byli lákáni na příslib mladého piva. V Třeboni v první polovině 15. století se měšťan Mikuláš Lander rozhodl zřídit lázně, jejich plat zajistil od jistých, nám blíže nejasných poddaných a jejich správci nařídil na Velikonoce chystat pro chudé landerovskou zádušní lázeň. Její další vývoj je zajímavý, kvůli změně toku Zlaté stoky bylo nutné lázně přesunout, s tím byly spojeny problémy. V dopise pro Viléma z Rožmberka (1570) mu purkmistr a městská rada sdělují, že lázně chtěli přesunout, mají připravený i kámen do kruntů, ale že cihly, které se měly použít, zabavil právě Vilém z Rožmberka pro svou potřebu a bez nich lázně nepostaví. Přesto nakonec zřejmě lazebná postavena byla, o čemž svědčí další dopis Vilémovi z Rožmberka (1591), kdy purkmistr žádá o povolení postavit mlýn *za láznou* na Zlaté stoce (Antl 1893, 314). S ní souvisí odkaz Víta Machůna na druhou zádušní lázeň – vánoční. Vít Machůn byl konšel, který před rokem 1573 odkázal 174 kop, z jejich úroku se každý rok na Štědrý den dala připravit teplá lázeň pro chudé a právě tito chudí zároveň měli dostat za dvě kopy kaprů. Theodor Antl

uvádí, že 175 kop vynáší každým rokem 9 kop úroku, přičemž náklady na zádušní lázeň a 2 kopy kaprů jsou jen 6 kop. Zbytek peněz se využíval k opravám lázně a k udržování a doplňování inventáře.

Je zajímavé nahlédnout do místních účtů za zádušní lázeň, kromě platu lazebníka jsou zde zmiňovány ještě platby za půl větele piva bílého, šrutku (uzené maso), žemle na rozdávání, chléb na topinky, zázvor na topinky, mejdlo k mytí hlav, chléb, který byl rozdán spolu s rybami na Štědrý den čtyřem myčkám, vodákovi a Jankovi z Braný, který pivo do lázně nosil (Antl 1893, 314). Takže částka to musela být docela vysoká. Tyto zádušní lázně fungovaly až do r. 1632, kdy obec lázně prodala lazebníkovi, ovšem podmínka zádušních lázní měla platit i nadále. Minimálně ještě v roce 1679 toto nařízení platí a obě zádušní lázně jsou uvedeny v kupní smlouvě, přičemž se rozšířily i na školní děti, které se povinně musely modlit. To trvalo do r. 1783, poté ještě rok trvala landrovská lázeň a v roce 1785 zmizely obě.

Podobně Petr Vok z Rožmberka na konci 16. století nařídil pravidelnou očistu pro chudé vždy po 4 nedělích. Odměnou pro lazebníka za tento úkon bylo žito, ječmen a hrách z panského dvora.

5.2.2.8. Cechy

Ve středověku se organizovali řemeslníci pomocí cechů, v jejich počátcích šlo o zlepšení podmínek existence pro členy cechu. Měšťané se emancipovali a to je jeden z hlavních charakteristických rysů měst určujících jejich ekonomický potenciál. Ovšem v závěru své existence (od 17. století) naopak cechy bránily rozvoji řemesel a výroby a stal se z nich dávný přežitek, který dlouhou dobu omezoval rychlý rozvoj, jež přinášel technický pokrok. Předchůdcem cechů byla řemeslná bratrstva, která již předznamenávala budoucí cechy a měla svá vnitřní pravidla. Z těchto pravidel vznikaly i první artikule cechů. Cech vzniká přijetím cechovních pravidel – artikulí, které stvrdí buď městská rada, nebo ve výjimečných případech panovník. Jejich obsah je obvykle podobný, cechy je přejímají jeden od druhého, od cechů sousedních měst nebo pražského (zemského) cechu a jen si jejich obsah upraví podle svých potřeb. Artikule řeší organizaci cechů, která je závazná pro všechny členy, základním principem je vymezení práv a povinností mistrů, tovaryšů i učedníků a jejich vzájemné vztahy, dále také obsah mistrovských zkoušek a výše poplatků a pokut. Klasická hierarchie cechů byla: mistr, tovaryš, učedník, přičemž plnoprávným členem cechu je jen mistr, který musí složit mistrovské zkoušky, uzavřít manželství a získat městské právo. Později se k těmto bodům přidaly další podmínky (jako katolické vyznání nebo vstupní poplatek do cechu). K atributům cechu patří

artikule, cechovní pokladna (kam se ukládají vybrané příspěvky za vstup do cechu, za složené zkoušky a pokuty za přestupky) a zástava. Cech měl společný oltář v kostele a hospodu, kde se konaly cechovní schůze zvané „pořádky“. Ty byly povinné pro všechny členy, svolávány byly většinou čtyřikrát do roka, schůze začínala v poledne (informace se váže k 17. století) a svolávána byla ferulí⁴, kterou si mistři mezi sebou předávali společně s informací, kdy schůze bude. Schůze se konala v cechovní hospodě, kam se všichni museli včas, střízliví a slušně oblečení beze zbraní dostavit. Důležitý byl pevný zasedací pořádek a cechovní pokladna⁵, která se na začátku otevřela, a vybíraly se povinné poplatky. Kromě hotovosti v ní byly důležité listiny (artikule), které se na začátku přečetly (Diviš 1992, 13-14). Od 13. století se objevuje pojem „groš lazební“ označující peníz, který musí dávat povinně mistr svému tovaryši a učedníkovi, aby si v sobotu mohl dopřát teplou lázeň, dokonce tovaryše v daný den musel pouštět o hodinu dříve z práce (Svátek 1891, 88).

Cech kromě povinností a jednotného směřování řemesla a jednotné ceny za výrobky tvořil také záchrannou sociální síť, kdy se staral o své členy. V případě problémů a soudních sporů se za ně postavil a hájil je, nebo v případě nemoci se o ně staral a zaplatil jim léčbu (kterou po uzdravení člen cechu zaplatil zpět do cechovní pokladny). Při úmrtí člena se postaral o jeho vdovu a děti a zaplatil pohřeb, navíc účast na pohřbu byla pro všechny členy povinná, tím se starali o spásu duše nebožtíka. Funkce cechů byla nejen řemeslná, ale i náboženská, z tohoto hlediska se cech účastnil městských slavností a průvodů, na nichž každý cech nesl svou korouhev, na které byl obraz světce a znamení konkrétního řemesla. Samozřejmě je třeba zmínit i nevýhody cechu, což je centrální diktát cen, zároveň řemeslníci nesměli vyrábět na sklad, což souviselo i s tím, že byla stanovena horní hranice počtu tovaryšů u mistra, a nesměli si navzájem ani přebírat zákazníky. Inovace byla problém a byla prosaditelná až ve chvíli, kdy ji schválil celý cech, jinak byly výrobní postupy antikvované.

První cechy vznikaly ve 13. století, ale na našem území jsou doložené až v první polovině 14. století, přičemž většina zásadních řemesel měla cech založený již před vypuknutím husitských válek. Lazebníci vytvářejí vlastní cech v 15. století, bradýři až ve století 16. Nejvíce se rozvíjejí v královských městech, ale z nich postupně expandují dále. Otázkou je, zda bylo zřízení cechů vynucené správou města, nebo zda vznikly dobrovolně a přirozeně, dodnes je to sporným bodem mezi badateli. V menších městech cech zaštiťoval více příbuzných řemesel (např.

⁴ Ferule – insignie mistra cechu, která se vyvinula z rychtářského práva. Sloužila ke svolání shromáždění případně k udělování ran těm, kdo se provinili během shromáždění. Informace o ní pocházejí ze 17. století.

⁵ Dochovaná cechovní pokladna se nachází v Muzeu hl. města Prahy (Obr. 5).

kováři, koláři a bednáři mohli být ve společném cechu), protože bylo třeba dostatečného množství mistrů k jeho založení, přičemž každé řemeslo mělo být zastoupeno ve vedení cechu starším mistrem. Případně mohly cechy sdružovat mistry z více měst, pokud bylo v jednom městě málo mistrů. Tito mistři byli voleni a z nich byl zvolen cechmistr, který měl právo soudit drobné rozepře v rámci cechu, dohlížet na kvalitu výrobků a měl řadu dalších povinností. Konečná podoba cechů vzniká až se vznikem tovaryšských pořádků. Od 18. století sílila kritika cechů, které přestávaly vyhovovat rychlému rozvoji společnosti a trhu, jejich omezování konkurenceschopnosti a zabraňování volnému trhu zapříčinilo postupný úpadek a v 19. století i definitivní konec cechů v Evropě (Diviš 1992, 11).

Lazebníci

Cech lazebníků vznikl dříve než bradýřský cech, jeho náplní byla péče o hygienu, estetiku (holení) a ranhojičství, i když v pozdější době se obě poslední činnosti stávaly spíše doménou bradýřů. Lazebnický cech vznikl patrně v první polovině 15. století, ovšem nevíme přesně kdy. Zmínka o něm se nachází v tzv. Soběslavských právech⁶, kde se uvádí popis jeho korouhve (Obr. 6), tudíž v tu chvíli musel být pevně zakotven ve společnosti. Dokonce je zde informace k sociálnímu postavení lazebníků, respektive jejich zařazení mezi ostatními řemesly. V Soběslavských právech se uvádí popis cechovních průvodů a posloupnosti řemeslníků. Lazebníci jsou zařazeni až na jedenácté místo, ke konci průvodu. Jejich znak z doby kolem roku 1440 je popisován jako zelný dubový věník⁷ na bílém poli, někdy je popisován i jako dva věníky položené přes sebe křížem a nad nimi otevřené břitvy (Hrdlička 1993, 105).

První doložená zmínka o cechu pochází z roku 1449 a první statuta cechu lazebnického pocházejí z roku 1477, jsou adresována novoměstským lazebníkům, což znamená, že na Starém Městě v té chvíli již musel existovat fungující cech. Ale staroměstské ani malostranské artikule se nedochovaly, lze ovšem předpokládat, že jejich obsah byl velmi podobný. Tyto artikule z 13. prosince 1477 cituje Tomek z pamětní knihy Novoměstské (*Liber memorialis*) od roku 1440 do roku 1446 (Tomek 1895, 479-481; příloha 1). Originál listiny je uložen v Archivu hlavního

⁶ Tzv. Soběslavská práva představují obsáhlý soubor městských práv Starého Města pražského vzniklý kolem r. 1440. První část jsou tzv. Soběslavská práva, což mají být domnělá privilegia od Soběslava II. pro Staré Město, druhou částí jsou tzv. Staropražská práva, která obsahují městská práva staroměstská, která skutečně v Praze platila. Autorem je zřejmě Mikuláš z Humpolce kolem roku 1439, následně je několikrát přepracoval, lze rozeznat 4 redakce. Nejdůležitější je třetí vzniklá po roce 1455, ta se stala oficiální sbírkou zákonů Starého Města pražského. Obsahují seznam cechů a jejich řazení v průvodu, jejich pořadí je následující: rezníci, zlatníci, platnéři, kožešníci, krejčí, ševci, nožíři, sladovníci, pekaři, bednáři, lazebníci, soukeníci a kramáři (Havránek-Hrabák-Daňhelka 1964, 415).

⁷ Věník je svazek větviček, užívaných v potní lázni ke švihání hostů.

města prahy (AMP 2083, fol. 309r). Článků v těchto nejstarších artikulích bylo jen jedenáct a nebyly příliš podrobné, osvětlují povinnosti mistrů a tovaryšů, respektive především tovaryšů, a zdůrazňují samosprávu v rámci cechu při drobných interních konfliktech. Hlavním motivem byla dobrá pověst cechu a všech jeho členů, jejich ctný a bezúhonný život. Zajímavá jsou omezení ohledně práce, lazebníci si nesměli nasmlouvat práci na déle než 4 týdny dopředu a holiči na déle než 6 týdnů, v případě porušení zákazu by byli sankcionováni pokutou jedné kopy (případně podobného obnosu ve včelím vosku). Podobných omezení se zde nacházelo více. Artikule stanovovaly i výši mzdy jednotlivých zaměstnanců, která se také nesměla překračovat, aby nehrozilo přebírání lidí mezi mistry. Za rozhodně zajímavý požadavek lze považovat, že puštělníci museli být dospělí, což dává nahlédnout do reálného života lazebníky a jejího obsazení. U řady cechů artikule také obsahují informace o tom, jaké mistrovské kusy jsou třeba ke složení mistrovských zkoušek, platí to i o cechu bradýřském, ovšem u lazebníků tato část není zcela jasná a otázka mistrovských kusů zůstává otevřená, nikde o nich nejsou žádné zmínky.

Lazebníci v pramenech vystupují jako členové nečestného řemesla hodného opovržení, lazebníky jsou automaticky spojovány z neřestí. Nádech nečestného řemesla se lazebníků držel i přes jejich teoretické zrovnoprávnění. Zrovnoprávnění a očištění byl dlouhodobý cíl, kvůli kterému lazebníci opakovaně chodili za panovníky. První z těchto privilegií pro lazebníky vydal Jiří z Poděbrad roku 1463, o jeho obsahu toho ovšem mnoho nevíme (Winter 1906, 554). Známé mladší privilegium pro lazebníky v rámci celé země od Vladislava Jagellonského z roku 1474, podle kterého nemá nikdo právo lazebníky urážet ani bránit jejich dětem v učení (AMP 13879). Vzhledem k tomu, že se tato privilegia ještě několikrát opakují, lze usuzovat, že lazebnictví ani nadále nepatřilo mezi ctěná povolání. Dokonce po jistou dobu zřejmě stáli lazebníci na stejné úrovni jako kati (respektive děti lazebníků jako děti katů).

Lazebníkům byla obnovena na jejich žádost dvě privilegia Vladislavem II. (8. srpen 1474 a 29. září 1509), která mluví o počestnosti lazebníků (Karlova 1934, 9). Zároveň Vladislav II. uděluje lazebníkům nový znak, nyní šlo o čtvrcený kříž s přilbou a klenotem. V prvním poli se nacházel papoušek přirozených barev (což znamená zelený s barevným peřím na hlavě a na letkách), sedící na zelené větvičce připomínající lazebnické věnky, v druhém poli je šroub na vytahování kulek a přes něj speciální nůžky s krytými čepelemi, oboje vyvedené ve stříbrné barvě; třetí červené pole obsahuje stříbrná puštědla, která leží zkřížená přes sebe, a pod nimi je zlatá baňka na zachytávání krve; v posledním stříbrném poli je zlatý hřeben a pod ním otevřená břitva a bradýřské nůžky, klasické náčiní bradýřovy práce. Přilba je s červeno-stříbrnými

přikryvadly a s točenicí zdobenou dvěma buvolími rohy, mezi kterými se opět nachází papoušek stejný jako v poli znaku, ale tento navíc drží v zobáku pušťadlo (Hrdlička 1993, 105). Motivy je tedy znak blíže bradýřskému řemeslu než lazebnickému a částečně z něj vychází lazebnický erb z roku 1721 (Obr. 7).

Od 16. století se informace o lazebnickém cechu množí. Další zmínka se týká roku 1540, kdy došlo k rozepři mezi lazebníky staroměstskými a novoměstskými, která mohla vést až k jejich trvalému rozdělení, přesto nakonec zůstali v jednom společném pražském cechu (AMP 1130, fol. 431r–431v). Postavení lazebníků ve společnosti měl upravovat znovu majestát Ferdinanda I. z roku 1553, který umožňoval lazebníkům stát se městskými konšely (což ve 14. stol. zakázal Jan Lucemburský), a v té chvíli byli tedy zcela zrovnoprávněni s ostatními řemesly. Za porušení majestátu hrozila pokuta deseti hřiven zlata, přičemž polovina z ní měla připadnout lazebníkovi a polovina královské komoře (Winter 1913, 49).

Přesto v roce 1686 lazebnické (a chirurgické) artikule potvrdil ještě i císař Leopold I. Navíc přichází změna a od roku 1671 spadají lazebníci a bradýři pod dohled lékařské fakulty. Postupně získávají na důležitosti především bradýři, kteří výrazně polepšili oddělením od lazebnického cechu, některé dokumenty jsou adresovány jednomu cechu, některé oběma. Statuta Leopolda I. jsou kopií bradýřských artikulí z roku 1615 (NA 795). Nový je v nich požadavek katolické víry, který souvisí s novou politickou situací v zemi. Leopold udělil bradýřům nové pečetidlo. Privilegium, které se této události týkalo, se nedochovalo, ovšem otisk pečetidla pochází z roku 1693 a pečeť místo klasických bradýřských motivů obsahuje skříňku se šesti lahvičkami s léky. Původní papoušek přichází o pušťadlo, místo toho má v zobáčku zlatý prsten se safírem a nesedí už na větvičce (věniku), ale je usazen v točenici. Pečetidlo je známo díky mladší listině Karla VI. Další potvrzené artikule pocházejí potom až z roku 1721 a adresované jsou lazebníkům (a zubolékařům a porodním babám) všech tří pražských měst (AMP 1). Vydavatelem je Karel VI. a mimo jiné obsahují i vyobrazení znaků lazebníků a ranhojičů (Obr. 7).

Cech byl společný pro lazebníky a ranhojiče všech tří měst pražských, což do jisté míry ovlivňovalo bradýře, kteří měli vlastní cech (Smrž 2016, 150). Většina lazeben se nacházela na pravém břehu Vltavy, proto se v pramenech objevují jen staroměstští a novoměstští představitelé cechu, přestože víme, že i na Malé Straně se lázně nacházely. O existenci a fungování cechu vypovídá kniha zápisů ze schůzí novoměstských mistrů od roku 1733 (AMP 1636). Starší prameny k tomuto tématu nejsou. Ve chvíli, kdy se stále ostřeji profilovali

specificky zaměření bradýři (a chirurgové), propukaly spory mezi lazebníky, ranhojiči a chirurgy, které vyvrcholily zásahem Marie Terezie v roce 1773. Oddělily se pak profese pečující o zdraví (chirurgové, bradýři-ranhojiči a lazebníci-ranhojiči), vzniklo grémium chirurgů a profese věnující se hygieně se staly necechovnými (lazebníci a bradýři věnující se holičství). V období třicetileté války mizí informace o lazebnících, lze předpokládat, že cech celkově procházel krizí a o služby lazebníků nebyl zájem.

S cechovním životem souvisí i mezilidské vztahy v rámci cechu vzhledem k tomu, jak přesně artikule specifikují práva a povinnosti mezi tovaryši a mistry (učedníky prakticky neřeší). Vztahy mezi mistry a tovaryši nebyly vždy ideální. Dokonce dvakrát došlo ke vzpouře tovaryšů. První v roce 1548 vyvolali svým chováním mistři, když se pokusili sebrat tovaryšům vedlejší příjem z čechlíků⁸, které tovaryši půjčovali hostům. Když se tovaryši radili o dalším postupu, mistři je před konšely osočili, že se proti nim „puntují“ a tovaryši se následně museli obhajovat u konšelů, kteří jim ovšem dali za pravdu. Druhý problém nastal v roce 1581, tentokrát mistři chtěli tovaryše připravit o peníze ze spropitného ze zuvadelný. Do této chvíle se o peníze dělili mistři a tovaryši a nyní se mistři rozhodli nechat si tento příjem jen pro sebe. Proto tovaryši podali proti mistrům žalobu (ale tentokrát se nevzbouřili) a opět bylo rozhodnuto ve prospěch tovaryšů (Winter 1913, 417-418). Těchto zmínek v pramenech není mnoho, otázka je, jak vypadala každodenní realita. Tovaryši museli dodržovat řadu pravidel, na oplátku o ně bylo postaráno i v nemoci, kdy bylo zvykem, že mistr je povinen tovaryši platit prvních 14 dní plnou mzdu a dalších 14 dní poloviční. Po uzdravení měl tovaryš zálohu splatit zpět do pokladny (Winter 1913, 383).

Lazebnický cech byl řízen z Prahy jako cech zemský, ovšem vzhledem k řevnivosti mezi Prahou a venkovem, respektive především německými městy na severu, vznikl na konci 16. století samostatný cech nezávislý na Praze, kam spadala německá města Most, Chomutov, Locket, Ostrov, Slavkov, Kadaň a další. K nim se přidala i další česká města (např. Louny a Žatec). Práva a privilegia měla totožná, jen nespádala pod správu Prahy. Německá města dosáhla svého zřejmě jen díky podpoře osobního bradýře císaře Rudolfa II. Jana Althausa. Císař na jeho přímluvu v roce 1594 vydal majestát, který potvrdil artikule německého lazebnického

⁸ Pojem čechlík je poněkud problematický, jeho vývoj se mění v průběhu času. Nejčastěji jde o volnou košili (ale také o prostěradlo, druh zavítky nebo kapesník), synonymum může být i rubáš, spodní košile pro muže i ženy s dlouhými rukávy (Vaverka, 2003, Zíbrt 1892)

cechu. Artikule byly totožné s pražskými, ale jednacím jazykem byla němčina (Svátek 1891, 99; Winter 1909, 678). I ty dosáhly v roce 1615 rozšíření práv a pečetního znaku od Matyáše I.

Zajímavá zmínka vážící se k právům členů lazebnického cechu je monopol na výrobu slaměných klobouků nošených v lázni, který si lazebníci směli udržovat jako přivýdělek k provozu lázní (Smrž 2016, 75). Tyto klobouky byly určené pro chudší vrstvy, a tak výsledný příjem nebyl příliš vysoký (za 8 klobouků dostávali v roce 1477 jeden míšeňský groš). Zároveň tím vznikala řada mezicechovních konfliktů se šmukýři a kloboučníky, kteří to vnímali jako zásah do svých práv.

Bradýři

Cech bradýřů se postupně vydělil od lazebníků, jejich úkolem bylo v první řadě holení brady (německy *barba* znamená vousy), postupně se k tomu přidávala ranhojičská živnost, která se věnovala jen vnějším zraněním spojeným s krví. Termín holič v dnešním smyslu slova není vhodný, protože nepopisuje přesně rozsah jejich práce. Patronem bradýřů je sv. Damián (bratr sv. Kosmy, patrona lazebníků), který byl zároveň lékařem. Tradice bradýřské práce je dlouhá, už v roce 1249 je v listině Václava I. doložen královský bradýř (Tomek 1892, 361), ovšem instituce cechu je mladší.

Cech lazebníků v Praze vznikl zřejmě v první polovině 15. století a otázkou zůstává, kdy se bradýři přesně oddělili od lazebníků. Existuje několik teorií. Podle první od Františka Holce by k oddělení došlo již v druhé polovině 15. století (Holec 1983, 34), naproti tomu Jakub Hrdlička uvádí, že ve společném cechu byli ještě v roce 1509 v panovníkově privilegii. Na druhou stranu není to jisté, protože privilegium se týká především lazebníků. Otázkou je i to, proč k tomuto oddělení došlo. Jako odpověď se nabízí změna módy - místo holých brad plnovousy a zároveň zkrácení vlasů, což by znamenalo více práce pro bradýře, růst počtu mistrů a možnost osamostatnění. Následně se část bradýřů stále více specializovala na ranhojičství a z této skupiny se postupně vyvíjejí chirurgové, ranhojiči (cirologové a fyzikové) a městští fyzikové, kteří byli nakonec sami nadřazení lazebníkům a prováděli nad nimi dozor. Ovšem fyzikové se věnovali jen vnitřním nemocem a naopak bradýři a chirurgové léčili povrchová zranění a rány. V tuto chvíli úcta k bradýřům - ranhojičům rostla, jako městští fyzikové mohli mít i velmi dobré postavení u dvora (Hrdlička 1993, 90).

V roce 1524 vystupují novoměstští bradýři a lazebníci odděleně při náboženské přísaze a jde o první písemnou zmínku o bradýřském cechu. Navíc privilegium od Vladislava v roce 1509 se týkalo zřejmě skutečně pouze lazebníků, bradýři byli totiž zrovnoprávněni s ostatními řemesly

až v roce 1553. Bradýřský cech byl společný pro tři pražská města, ale faktem je, že z písemných pramenů jsou informace jen o novoměstských cechmistrech a o jiných ne. V raném novověku se bradýři postupně specializují na ranhojičství, častěji se v německých pramenech objevuje termín *Wundärzt* (ranhojič) než *Barbierer* (bradýř), Tito tzv. fyzikové a cirologové vycházející z tradice bradýřů jsou předchůdci chirurgů především v 17. století, kdy se celý proces změn urychluje díky třicetileté válce. Změna směřování souvisí s jejich praxí při používání břitvy a s dlouhou tradicí, kdy prováděli drobné chirurgické zákroky mimo svoji základní práci. Naopak jejich původní funkce holiče pomalu mizí a bradýři především vytahují kulky a zašívají zranění z boje (Smrž 2016, 54).

Další informace pocházejí z roku 1562, kdy Ferdinand I. opět konfirmoval cech bradýřů a udělil jim „*vyzvižená*“ privilegia pro všechna tři pražská města (potažmo pro celou zemi) (Příloha 2, AMP 182).

Je možné, že tato statuta byla prvními pro mladý, nedávno vzniklý cech a je otázkou, zda měli bradýři jiná (která se nedochovala) před rokem 1547, kdy všechny cechy o privilegia přišly, nebo jsou skutečně prvními. Tato statuta od Ferdinanda I. výslovně platí pro všechny bradýře v Čechách, tudíž bradýřský cech je vnímám jako cech zemský. Výjimečné u těchto statut je také to, že byla psána česky, protože v této době celkově převládá v listinách němčina. Statuta přinášejí i informace o mistrovských kusech, které chybějí u lazebníků, a o tom, že neúspěšný tovaryš může svůj pokus o mistrovský kus po roce zopakovat. Mezi mistrovské kusy patřilo broušení břitvy a nůžek, zhotovení puštědla na krev, výroba náplastí a mastí na různá zranění. Zároveň tovaryš musel být pražským měšťanem, doložit zachovací list (potvrzoval počestný, manželský původ), připravit pro ostatní mistry svačinu a složit poplatek do cechovní pokladny (jednu kopu českých grošů). Statuta upravovala i postavení vdovy po mistrovi, ta mohla pokračovat v živnosti (v tom případě se jí také týkaly mistrovské zkoušky), vdát se za tovaryše, ovšem svoji lazebnu musela opustit, pokud se provdala za mistra jiného řemesla. Stejně tak je zde poměrně detailně ošetřena i mzda pro tovaryše se specifikací jednotlivých úkonů.

V roce 1615 byla opět polepšena bradýřská cechovní pravidla císařem Matyášem a počet mistrů byl stanoven na 18 (*numerus clausus*), protože v této době bylo v Praze právě 18 mistrů s vlastními officinami (Laňová 2011, 43; Winter 1909, 672; Weiss 2007, 50-57; AMP 183). Bradýřské řemeslo bylo už silně germanizované a většina mistrů byla německého původu, proto i řád z roku 1615 byl psán německy. Jak je v úvodu dokumentu psané, některé body jsou vypuštěny a přidány nové. I zde se připomínají mistrovské kusy a povinnosti tovaryšů a mistrů.

Novinkou oproti předchozí verzi je pravidlo, že i mistrovští synové se musí dva roky učit a jít na vandr a zároveň taky dělat mistrovské kusy stejně jako ostatní, z čehož vyplývá, že jejich práce nebyla příliš kvalitní bez klasického vyučení a bylo nutné i pro ně stanovit pravidla kvůli pověsti cechu a bezpečí zákazníků, ovšem dalších povinnosti, jako je například svačina pro mistry, byli ušetřeni. Mistři si nesměli tovaryše vzájemně přetahovat a přeplácet, byla stanovena horní hranice pro jejich mzdu. Zároveň byla v Praze zakázána soukromá praxe mastičkářů, Židů, starých bab, pokud se věnovali léčení, i felčarů, kteří cestovali s vojskem pod přísnými pokutami.

Co se týče znaku bradýřského cechu - situace není zcela jasná, roli hraje otázka oddělení obou řemesel, protože motivy na znaku se velmi prolínají ještě v 16. století, kdy v lazebnickém erbu jsou bradýřské motivy, ale není známo, zda je to proto, že lazebníci vykonávali i bradýřské úkony, nebo proto, že stále sdíleli společný cech. Jasno do problému přinášejí až mladší prameny.

Původní bradýřský znak tvořila břitva, pušťadla, baňky a šroub na vytahování kulek (Winter 1909, 672). V roce 1632 byl cechu udělen erb císařským palatinem Johannem Steinmetzem von Lilienstein (doktorem medicíny) (AMP 184, obr. 8). Erb měl být udělen bradýřům, ranhojičům a ostatním příbuzným řemeslům všech tří pražských měst. V této listině je také zachycen na miniatuře, jeho popis je následující: „*V černém rozděleném a zlatem obroubeném poli jest v dolejší části malý zelený pahoreček a na něm v středu pole stojí divý muž s dlouhým až skorem k pupku sahajícím vousem, kolem dolejší části těla a kolem hlavy zeleným bobkovým věncem ozdoben, drží v pravé ruce tři bílé aneb stříbrné lilie, visící na zelených stopkách, v levé ruce drží velký dřevěný, tlustším koncem o zem opřený kyj. – Na poli jest otevřená přilba klenotem ověšena, na přilbě černo žlutý vínek na zad rozvázaný, pole jest z obou stran černo-žlutým rouchem objato. Z vínku vystupuje polovice žlutého neb zlatého noha s otevřeným zobákem a vyplazeným jazykem, a maje vzadu dvě za sebou rozložená k letu upravená křídla, levý dráp jest obrácen k štítu, v levém pozdvíženém drápu drží bílé čili stříbrné vytahovadlo kulí. Znak tohoto jako pečeti měli bradýři právo upotřebovati na všechny věci úřední.*“ (Weiss 2007, 49). Bílé lilie jako znamení čistoty a zlatý gryf v klenotu je dáván do souvislosti s domem Habsburků, kde bývají štítonoši habsburského erbu. Z habsburského erbu vychází i barvy - zlatočerná kombinace. Tento erb bradýři a chirurgové používali nadále, ačkoli jim Karel VI. udělil erb nový. Stejný erb je vymalován na víku lazebnické pokladnice z roku 1678, která je označována za lazebnickou, ale reálně jde o pokladnici bradýřského cechu. Jediný rozdíl mezi

erby v listině a v podkladnici je záměna šroubu za pušťadlo (Hrdlička 1993, 92; Diviš 1992, 55).

Zároveň v tuto dobu se od bradýřů oddělují chirurgové s vlastním cechem jako samostatná živnost. Od druhé poloviny 17. století chirurgové spadali pod dohled pražské lékařské fakulty, v roce 1671 dokonce podle nařízení Leopolda I. se musí chirurgové tři roky učit na lékařské fakultě a po tovaryšském vandru na univerzitě skládat zkoušky. Chirurgové tak do jisté míry zůstávají ve společném cechu s bradýři, ale zároveň jsou pod dohledem univerzity a té se zodpovídají jako chirurgické grémium. Ovšem přezkoušení univerzitou jsou i bradýři a lazebníci, kteří se věnují ranhojičství. Tento vývoj potvrzují nové polepšené artikule pro bradýře a chirurgy (ne lazebníky) od Leopolda I. z roku 1686 (Smrž 2016, 124), v nich se uvádí, že chirurgové jsou evidováni lékařskou fakultou a zkoušení od fyzika, přesto ještě zůstávají v cechu s bradýři, ale již ne na dlouho. V tuto chvíli dochází často ke sporům o pravomoc nad chirurgy a bradýři mezi městskou radou a univerzitou. Proto byla chirurgie pozvednuta na umění, a tak se mění její společenský status. Práce bradýřů ovšem ne a stále zůstává věcí cechu a řemesel. V polovině 18. století dochází k další změně, kdy zaniká cech bradýřů jako profese a místo toho se dělí na chirurgy spadající čistě pod univerzitu, kde skládají zkoušky, a na holiče. Navíc v roce 1773 Marie Terezie zavedla chirurgická grémia a tím skončilo cechovní sdružování chirurgů, ranhojičů i lazebníků. A chirurgie se stala lékařským oborem vyučovaným na univerzitě.

5.2.2.9. Sociální postavení

Sociální postavení lazebníků a bradýřů je v obecném povědomí jasně zařazeno mezi nectná řemesla, automaticky jsou zde hledány paralely s neřestným životem. Lze to doložit řadou písemných pramenů, například ve Švábském zrcadle z druhé pol. 13. století (německý právní spis) jsou lazebníci bráni jako „*pokolení lehkého svědomí*“ (Winter 1906, 170). Navíc lázně byly ve svých počátcích společné pro muže a ženy, stydlivost a morální zábrany, jak je známe dnes, nebyly v tuto dobu problém. Právě tím se zřejmě formovala pověst lázní a lazebníků ve směru nepočestnosti řemesla a znevážení jejich sociálního statusu. Často docházelo ke sloučení lázní a veřejného domu, jak dokládají iluminace. Teprve od konce 15. století se alespoň částečně oddělovala ženská a mužská část lázní prkny. Faktem je, že vesměs nešlo o nepřekonatelnou zábranu a obě části byly i nadále prostupné. Zajímavá je v této souvislosti zmínka, že cechmistři dbali na to, aby lazebníci nosili zástěry během své práce v ženské části lázně, aby se předcházelo problémům, případně aby ideálně v ženském oddělení obsluhovaly

ženy. To by ukazovalo na to, že ne vše je smyšlenými pomluvami (Hálová-Jahodová 1925, 20; Svátek 1891, 112).

Vzhledem ke špatné pověsti lazebníků již král Jan Lucemburský v roce 1330 vydal nařízení pro Staré Město pražské, že žádný lazebník ani bradýř se nesmí stát staroměstským konšelem (jsou na stejné úrovni jako pištcí a hudci), tento zákaz platil až do husitských válek (Winter 1906, 170), zároveň nesměli nosit zbraně. Nebyli plnoprávními měšťany, mezi ně se dostali pouze výjimečně. Nactiutrhací řeči byly řešeny soudně a díky tomu se dostaly do pramenů. Jedna z mála výjimek bylo město Kouřim, kde lazebník Johannes seděl v radě města již v roce 1421, ovšem otázkou je, zda zde byl tak velký nedostatek místních řemeslníků, nebo zda šlo o natolik výraznou osobnost, že si mohla dovolit porušit obecné zvyklosti (Winter 1906, 404).

Obsahem jednoho ze soudních sporů, ve kterém figurovali lazebníci, byly například urážky od uzdařů vůči lazebníkům v roce 1439 v Praze. Konšelé rozhodli ve prospěch lazebníků a povolili dětem lazebníků věnovat se řemeslu podle jejich uvážení (Winter 1906, 555). Další spor proběhl i v Kutné Hoře (1463). Jeden z místních nazval lazebníky „*řitomyji*“, druhý k tomu přidal, že by měli sedat u dveří jako biřici a třetí požadoval, aby „*nebývali tu, kde on bývá*“. Jiří z Poděbrad, který spor rozsoudil, rozhodl ve prospěch lazebníků, které měli místní odprosit (Leminger 1929, 97). Ve prospěch lazebníků v následujících letech rozhodl panovník ještě několikrát: v roce 1474 očistil lazebníky král Vladislav a následně ještě znovu v roce 1509 bránil lazebníky, aby jejich řemeslo nebylo zlehčováno.

Celkově postoj veřejnosti k lazebníkům byl zřejmě jasně daný. Vysvítá to také z výroku Mathúše Knapa z roku 1467, který pronesl: „*kterayž jest syn lazebníkův, že můž býti i taky syn katův*“. Pokusy škodit lazebníkům pokračovaly v roce 1579. Tovaryši šířili fámu, že se v pražské Nové lázni myla katova žena a v lázni Točenici že se myjí rasové. Výsledkem bylo zavření pomlouvačů do šatlavy. Ani v roce 1602 lazebnictví nebylo ještě obecně přijímáno jako čestné řemeslo, o čemž vypovídá např. informace, že ve Znojmě nechtěli mít koželuzi mezi sebou v cechu koželuha Váňu, který si vzal za manželku dceru lazebníka. Je zajímavé, že městská rada, potažmo panovník, vnímali nezastupitelnou roli lazebníků, a proto hájili jejich zájmy, ale tradice, která přežívala ve společnosti, byla silnější a stále se projevovala.

Často se jako problém objevovalo odmítnutí přijmout děti lazebníků do jiného cechu jako učně. Teprve s vývojem a stále sílící rolí bradýřů-ranhojičů se jejich postavení zlepšovalo (Winter 1906, 685). Faktem zůstává, že bradýřům jejich osamostatnění do vlastního cechu (později spojeného s chirurgy) výrazně prospělo a v rámci sociální hierarchie ve společnosti si polepšili.

Proběhlo několik pokusů o pozvednutí úrovně řemesla. Václav Hájek z Libočan naznačoval, že král Václav IV., když byl uvězněn panskou jednotou, prosil o návštěvu lázně, odkud potom za pomoci lazebnice Zuzany uprchl, a proto následně lazebnictví zrovnoprávnil.

O postavení lazebníků vypovídá i středověká satira, především Hradecký rukopis ze 14. století, kde lazebníci vystupují jako lidé lehkomyšní a rozmařilí, kteří žijí nad poměry, a lázně jako místa, kde se za peníze dá koupit cokoli. Dalším důvodem, proč jsou lazebníci a bradýři zesměšňováni v Hradeckém rukopise, jsou i drobné ranky, které mohou vzniknout při holení a stříhání (Hradecký rukopis 1881, 405.) Faktem je sice, že je mohou bradýři díky svému vzdělání a praxi ihned zase ošetřit, ale přesto to bývá kritizováno jako nedostatečná péče o jejich nástroje - tupé nože a břitvy. Lazebníci jsou zde líčeni jako lajdáctví řemeslníci.

O lazebníciach.

*Lazebníci ti sú správni,
u svých peněz velmi stravni;
chce se vezdy dobře jmiati,
mezi dobrými seděti,
bohatým se rovnajíce,
podle nich píce, jedúce;
nemôž j' mu tak brzo příti,
až musí všechno propíti.
Ti se horníkom vrovňajú,
ježto zlata mnoho jmají.
Horník tento obyčej jmá:
kehdyžto peněz drahně jmá,
nechceť nikdy utrpeťi,
musie dobrú stravu jmiati;
byť věděl, žeť j' mu žebrati,
zajtra se s dětmi přeč bráti,
na toť se nerozpomíná,
musíť vždy býti pln vína.
Řiedkýť se na to rozmyslí,
die: Zajtra mě Bóh omyslí.
Ti sú najsprávnejší lidie,
že na lidech nic nelúdie.*

*Též jaz pravi lazebníkom,
přirovnaji je k horníkom,
že sú také správní lidie,
na lidech zle nic nelúdie;
obchodie se po řemesle,
na tomť velmi nečinie zle.
Však by jediného nechal:
by se velmi neopíjal;
a druhého se varoval,
aby proto bit nebýval.
Když zlú břitvu koho holí,
často velmi po nem bolí
a častoť učiní hoře,
žeť tě, chvátaje, uřeže.
Druhéhoť se rád dopúšcie:
když komu krev z rukú púšcie,
žeť se žily rád chybuje,
řiedkýť j' mu z toho děkuje;
učiniť člověku bolest'
a to jeho hrozná nečesť.
Co by to škodilo komu,
bych jaz se přimluvil k tomu,
aby právo nalezeno*

<i>bylo naň i ustaveno:</i>	<i>když by mi (sě) žíly chybil,</i>
<i>když by koho, hole, uřezal,</i>	<i>bych j'mu pěstí zuby vybil;</i>
<i>by j'mu ten dobrý políček dal.</i>	<i>snadť by púščal, rozhlédaje,</i>
<i>Druhé bych chtěl vymysleti,</i>	<i>věčší na tě péči jmaje.</i>
<i>to bych j'mu chtěl naplniti:</i>	

5.2.2.10. Bradýř jako ranhojič

Lázeňské léčebné praktiky jsou v podvědomí veřejnosti spojené především s termálními nebo léčebnými prameny. Nelze ovšem opominout léčebné procedury v běžných městských lázebních. Ve středověku právě v lázních docházelo k drobným lékařským úkonům spojeným s krví, které byly zapovězeny doktorům. Původ tohoto rozložení pravomocí se nachází v roce 1130 na koncilu v Clermontu, kdy bylo zakázáno vykonávat lékařskou praxi řeholníkům. Následně roku 1163 na tourském koncilu byl vydán edikt „*Ecclesia abhorret a sanguine*“ („Církev se hrozí styku s krví“), který zakázal pitvy a chirurgické zákroky, přesunul je na laiky (lazebníky a bradýře, katy, kamenorezce, mastičkáře a podobně) a celkově zakázal studium medicíny řeholníkům a chirurgické úkony klerikům. Posledním velkým zásahem byl výnos IV. lateránského koncilu (1215), který zakázal vysokoškolskou výuku chirurgie i světským osobám. Situaci stejně nepříznivě poznamenala i bula Bonifáce VIII. „*De Sepulturis*“ (O pohřbívání) z roku 1299, která definitivně zakázala pitvy (Vojtová 1970, 53). Chirurgie tak přešla zcela do rukou laiků, lazebníků a bradýřů, což dokládá i to, že bradýřům se jinak říkalo cirolog, nebo také chirolog. Po oddělení bradýřského cechu od lazebníků jsou známé i podrobnější informace o jejich fungování, poskytuje je privilegium udělené Ferdinandem I. (příloha 2). Jsou díky němu známy i podmínky, za jakých se z bradýřského tovaryše stal mistr. Bylo nutné umět dobře naostřit břitvy a nůžky, udělat pušťadlo a „balšamový“ olej, černé flastry na bodné rány (štichflastr, směs oxidu olovnatého, oleje a vosku a dalších příměsí) a zlomeniny a šedé flastry na staré rány. Další nezbytnou dovedností byla výroba mastí – „*hasící prach*“, která se používala na střelné rány. Zároveň tovaryš musel doložit svůj původ a v závěru vystrojit hostinu pro mistry a do cechovní pokladnice uložit kupu grošů (Pecelt 1958, 182).

Postavení bradýřů se zlepšovalo, a tak v 16. století v Praze existovalo několik bradýřů, kteří byli obdařeni i erbem a své služby poskytovali především šlechtě, dvoru a císaři. Jmenovitě jde například o Viléma Tripelta (bradýře arciknížete Ferdinanda kolem roku 1566), další je Matouš Schrag (1580), Jan Althauz (1592) a Florian Mates (zemský chirurg království českého, zemřel

1605). Tito bradýři a ranhojiči měli rozsáhlé finanční možnosti, o čemž svědčí i to, v jaké míře a jak drahé domy v Praze kupovali (Winter 1909, 677).

V závěru své ranhojičské profese mají bradýři blíže k chirurgům než k lazebníkům a v té chvíli se dostávají mimo obsah této práce.

Jak vypadala ranhojičská práce? Jednou ze zásadních činností bylo pouštění krve, které postupně nabývalo na popularitě jako preventivní opatření především na jaře a na podzim.

Před chirurgickými úkony docházelo ke koupeli anebo potní lázni, oboje mělo tělo připravit k otevření. Krev pouštěli buď pušťadlem z žíly, nebo baňkami. Baňky byly vytvořeny z kameniny, bronzu a mosazi - mosazné jsou doložené např. v testamentu z roku 1616 (Teige 1910, 188), z mědi, skla i ze dřeva, jeden zachovalý soubor baněk pochází z Německa z Wangenu (Tuchen 1994, 26; Obr. 9). Baňky se nahřály a nasucho se sázely na kůži, kde se následně vytvořily fialovozelené modřiny. Druhou variantou bylo právě krvavé sázení, kterému většinou předcházelo pocení a koupel. Baňka se nejprve přiložila nasucho, potom se odstranila a zčervenalou kůži bradýř nařízl skalpelem a znovu přiložil baňku, kterou v tu chvíli již pouštěl krev z těla ven (Obr. 10). Jednou baňkou 50ml i více (Křížek 2002, 111). Často se stávalo, že bradýři vzali pacientovi krve příliš, důvod byl jednoduchý, účtovali zvlášť každou baňku nebo případně každou žílu, a tak se snažili jich přiložit/otevřít co nejvíce.

Druhý způsob bylo pouštění krve pušťadlem (lancetou). K tomu existovaly i tiskem vydávané návody s nákresem lidského těla a vyznačených míst k pouštění krve podle ročních období, a dokonce ve vztahu k poloze hvězd (Obr. 11, 12). Pro bradýře nebyl problém otevřít i několik žil zároveň. Poslední možností pouštění krve bylo přikládání pijavic. Kůže se předtím nahřála nebo také nařízla, pijavice následně sála 15 až 60 minut, a pokud se sama nepustila, tak ji bradýř potřel octem nebo posypal solí. Tím, že pijavice vypouštějí do krve hirudin, který snižuje srážlivost krve, tak ta tekla i po odstranění pijavice a ztráta krve tak byla větší, než bylo původně zamýšleno. Ve středověku stály pijavice spíše na okraji zájmu bradýřů, jejich vrchol přišel až v 19. století. Pouštění žilou jako léčebná metoda bylo poněkud problematičnou cestou, často se stávalo, že bradýř odebral krve příliš a pacienti upadli do bezvědomí, nebo i zemřeli.

Tyto zákroky probíhaly v lazebně, později měli bradýři samostatné domy pro svá řemesla. Součástí „operační místnosti“ byly misky na zachytávání krve, nůžky, břitvy, hřebeny, šrouby na vytahování kulek, kleště na zuby a další nástroje (Obr. 13). Dále byly zapotřebí skleněné, mosazné a rohové baňky na pouštění krve. Obvykle byla součástí další místnost, kde zůstávali

pacienti, kteří nemohli odejít okamžitě. Lazebnice nebo manželka bradýře pro ně připravovala jídlo a byla jim poskytnutá potřebná péče. Doloženo je, že právě tak pracoval Daniel Markrabě, malostranský bradýř, který operované pacienty nechával ve svém domě a poskytoval jim lůžko a stravu (Křížek 2002, 104). Lazebníci původně směli zákroky provádět pouze v lazebně. Ve chvíli, kdy se bradýři osamostatnili, se situace změnila a ti jezdili i od města k městu a prováděli výkony „v terénu“. Z pramenů vyplývá i to, že bradýřští mistři vlastnili obsáhlou knihovnu, například Michal Purkmeister, pražský mistr z konce 16. století, měl doma několik desítek lékařských a chirurgických knih.

Ačkoli Pavel Židek ve své Správně (15. století) české lékaře a ranhojiče ostře kritizuje, z jeho třicáté sedmé rady vyplývá jednoznačně negativní postoj k českým lékařům, před kterými panovníka varuje, protože nejsou vzdělaní na univerzitě, dokonce to považuje za velikou hanbu pro celou zemi (Židek 1908, 34). Přesto se k nim široká veřejnost stále uchýlovala a velké množství pacientů zákroky přežilo.

5.2.3. Lázně v obrazech aneb Život v lazebně

5.2.3.1. Prostorové rozložení lazebny a její vybavení

Lazebny byly zvenku z ulice označeny domovními znameními, obvykle to býval pestrobarevný vyvěšený ručník nebo věníky, později byly především vyvěšené medenice jako znak bradýřů. O fungování lázní nejvíce vypovídají iluminace, dřevoryty a obrazy. Z nich je zřejmé, že lázně se nacházely asi nejčastěji v klasických domech v prostorné místnosti, kde stály velké kádě pro jednotlivce i pro více lidí. V řadě případů bylo přes kád' položeno prkno, na které se servírovalo jídlo i pití (Obr. 14, 15). Lázně v první řadě představovaly místo setkávání, výměny informací a zábavy. Na iluminacích hosty obsluhují lazebnice, často spoře oděné, a v řadě případů je naznačena i funkce lázní jako veřejného domu. Ženy také donášejí horkou vodu a řadu pochutin. Podoba lazebny jako domu je na našem území problém, protože pro její rekonstrukci chybí dostatek podkladů. Jiná situace je v místech, kde dožívá tradice římské architektury. V Itálii jsou lázně i ve středověku poměrně výstavní budovy s bazény a klenutými kupolemi. Příkladem mohou být třeba lázně v Amalfi, jejichž počátek je datován do 10. století. K lázni patří kuchyně, šatny, toalety, cisterny a další prostory. Nedílnou součástí je hypokaustum, které posouvá úroveň koupání výše, otázka je jeho rozšíření mimo elitní vrstvy. Svým pojetím se blíží spíše arabským a byzantským lázním než lázním v západní Evropě, tyto lázně patří k velmi lukrativnímu podnikání. Navíc dochované budovy lázní patří k výstavním domům a palácům,

proto není jakékoli porovnávání se středoevropským středověkým prostředím na místě (italské a byzantské lázně viz. Caskey 1999, 170-195).

Ženská a mužská část lázní byla od sebe od 15. století oddělená pomocí prken, zřejmě to ale nebyla nepřekonatelná překážka a bylo možné se z jedné strany dostat na druhou. Důkazem je zmínka, že v roce 1497 kdosi „šel do lázně mužské a potom skrze lázeň ženskou pryč utekl“ (Winter 1906, 721). Ale například treboňská lázeň byla zděná s oddělenou částí pro muže a ženy, což vyplývá z účtů za opravy budovy.

Prostory lázeňské mohly vypadat následovně. Jako první místnost byla zuvadelna, kde se návštěvníci svlékli a dali svůj oděv a šperky do úschovy zuvadelníkovi (což byl lázeňský tovaryš), od něj si následně vzali roušky a pláště. Protože běžné oblečení bylo bez hlídání, docházelo často i k jeho krádežím nebo záměně, což je i předmětem kritiky lázeň (např. v Sachsenspieglu). Prádlo do lázně bylo v lázeň jen pro nejchudší, zámožnější si nosili vlastní osušky a prostěradla. Zároveň z důvodu nebezpečí krádeže oblečení se lidé podle písemných pramenů často vydávali do lázeň již v koupacím oděvu (zde se právě objevuje otázka, jak dlouhou trasu byli lidé ochotni chodit jen v koupacím oděvu). Vedle zuvadelny bývala místnost, ve které probíhaly chirurgické úkony bradýřů a kde se také pouštělo žilou, čemuž odpovídalo vybavení. Další místností mohla být parní lázeň, kde hosté polehávali a posedávali na lavicích po obvodu stěn a lázeňské služebnictvo je drhlo nebo švihalo věníky z březových a dubových větévek. Výroba páry nejprve probíhala litím vody na rozpálené kameny a kovové pláty, později jejich ponořením do kotle s vodou. Variantou lázní jsou lázně mycí, které sloužily ke skutečné očištění, v nich byly hostům umyty vlasy v medenici (kovová mísa) a také se návštěvníci myli celí v kádích s ohřívanou vodou, jejímuž rychlému chladnutí měly zabraňovat baldachýny nad káděmi (Obr. 16), v mladších dobách uniku tepla bránila dřevěná víka s otvorem pro hlavu (Hrdlička 1993, 104). V místnosti mohlo být otevřené ohniště s velkými kameny, které měly držet teplo delší dobu. Těchto kádí s teplou vodou mohlo být až třicet a to i na venkově, nejen ve městě (Winter 1906, 890).

Profesor Vinař ve své práci popisuje budovu lázní následujícím způsobem. Měla to být stavení oddělená od dalších budov, mohla být dřevěná i zděná, jejich podlaha bývala cihlová nebo z plochých kamenů, na kterých stály nádoby na vodu a lavice. V jedné místnosti se topilo a potilo, v druhé následovalo ochlazení. Zmiňuje i běžné vybavení jako jsou kádě, vany, konve, houby a vybavení pro bradýře. Otázkou je, z čeho čerpá takto podrobné informace, zmiňuje i lázeňský řád, ovšem bez dalších podrobností a citací (Vinař 1959, 127).

Informace o podobě lazeben a o jejich vybavení bohužel pochází jen ze seznamů pozůstalosti a z několika málo předmětů uchovaných v muzeích, na našem neexistuje dochovaná lazebna v původních prostorách. Důležitým pramenem pro představu o podobě lázní jsou rytiny a další vyobrazení, kde se jednotlivé předměty objevují.

Nástroje lazebníků byly různorodé, šlo o řadu vydutých nožů, třecích a masírovacích srpů, ale také mýdel, mastí, hřebenů a hřebínků, kartáčů a různých třecích látek nebo kůží, ale také kámen na broušení břitev a louh na mytí a zrcadla. Do nezbytného vybavení lazebny patří řada van, kotlů na ohřev vody, sudů a necek. Do koupelí je třeba voňavek a solí, případně také barvy na vlasy. Nemohly chybět košťátka a březové metly ke šlehání při koupeli (Křížek 2002, 106)

Vybavení lazebny z Rychnova nad Kněžnou popisuje například Svátek ve svém díle následujícím způsobem: „*Ve světnici hrnec měděný v kamních a druhý vytažený z dolní světničky v kamenici, stůl ve světnici a druhý stůl kamenný v kamenici, almara koutnice slove ve světnici a druhá almara pro cajk lazebnický a police velká pro nádobí hospodářské, dvě sesle kožmi futrované, šindela nového, co se ho koliv nachází nerozbitého, vidlice k peci železné atd.*“ (Svátek 1891, 120). Tato lazebna z počátku 17. století měla patřit mezi chudší, oceněná byla na 370 kop grošů. Vybavení lazebníka Bílka z Kouřimi na počátku 16. století bylo podle testamentů následující: sedm břitev, dva kameny, kotel s nohami. Následující majitel lazebník Pavel v roce 1528 po sobě zanechal 18 břitev, dva kameny „ve filcích“ a dvanáct puštěadel (Winter 1906, 558).

Náhled do lazebny jako pracovního místa holiče poskytuje také Jan Ámos Komenský ve svém díle *Orbis sensualium pictus*.

„Holič v holírně stříhá vlasy a bradu nůžkami neb holí břitvou, kterou vyjímá z pouzdra a myje nad miskou louhem (mydlinami), který teče z nálevky (6), jakož i mýdlem a utírá ručníkem. Česá hřebenem. Pálí (kadeři) želízkem (10), Časem žílou pouští pětákem, kde krev vysakuje. Ranhojič hojí rány“ (Petráň 1997, 581; Obr. 17).

Proces holení není v obrazových materiálech zachycen tak často, přesto ho lze nalézt, opět ve shromážděném souboru vyobrazení tuto činnost vykonávají jen muži. Zákazník je usazen do křesla a bradýř ho holí břitvou, zákazník drží v rukou mísu s vodou. Na hrací kartě Hofämterspiel Ladislava Pohrobka (kolem r. 1450) jsou v pozadí ještě vidět pověšené ručníky (Obr. 18).

5.2.3.2. Bradýřova práce v obrazovém materiálu

V případě, že se lazebník věnoval i ranhojičskému řemeslu, tak do vybavení přibýly také baňky (skleněné, rohové, mosazné i kovové), pinzety (proštěpce), háky, páradla, jehelce i jehly a pijavice, pušťadla (lancety) a žahadla na vypalování ran (kautery), případně na vypalování bradavic, horkým železem se mohly i kadeřit vlasy. Mezi bradýřské náčiní patří i pily na amputace a kleště a dlátka na ošetření zubů, vrtáky na vytahování třísek a střel a v neposlední řadě cínové stříkačky na klystýr (Obr. 13). Mezi jemnější práce patřilo ošetření očí pomocí stříbrných tyček. V případě operací potřebovali také obepínadla a stahovadla na utáhnutí cév při amputacích, operační stoly nebo křesla. Bradýři dělali i masti a občas zasahovali do pravomocí lékařů, takže v jejich majetku lze najít i pušky s mastmi a řadu bylin.

Právě pro ranhojičskou část práce byla symbolem lazebníků a bradýřů leštěná bronzová mísa na zachytávání krve (Pecelt 1958, 184). V některých případech se evidentně používaly i dřevěné dýhové misky, pak také bronzová mísa s vykrojenou hranou, která se používala při holení zákazníků, aby lépe přiléhala ke krku. Jedna taková je uložena v depozitáři Muzea hlavního města Prahy (Obr. 19).

Pouštění žilou je vděčný motiv řady zobrazení. Pacienti při něm sedí na židli s opěradlem, při této proceduře jsou oblečení, jen mají vyhrnutý rukáv. V některých případech mísu na krev drží sám pacient ve svém klíně, případně ji drží bradýřův pomocník, ten je vždy malého vzrůstu a zřejmě tak má jít o dítě, ovšem pouštět krev směli jen dospělí lidé. Pacienti byli jak muži, tak ženy, prakticky pokaždé otáčejí hlavu na opačnou stranu, než se provádí zákrok. Člověk pouštějící krev je vždy muž, ženy skutečně zřejmě tuto činnost běžně neprováděly. V pozadí bývají často zachyceny dózy a nádobky na masti a léky, případně baňky s tekutinami, které tak umožní náhled do pracovny bradýře (Obr. 12, 20).

Zajímavé je znázornění bradýřů při přikládání baněk na záda, jen na jednom vyobrazení je bradýř zcela oblečený, naproti tomu na dalších dvou vyobrazení jsou pacienti (respektive pacientky) nahé a bradýř má jen bederní roušku (Obr. 21, 22), jinak je nahý také, což odpovídá nařízení, že mužský personál nesmí jít zcela nahý mezi zákazníky opačného pohlaví (není zachyceno, jak by byl bradýř oděný, kdyby ošetřoval muže) a zároveň to dokládá, že pouštění krve probíhalo během parní lázně.

Specifickou částí léčebných postupů byly lázně ve špitálech, kde jsou zachyceny koupele malomocných. Mají prakticky stejnou podobu jako klasické koupele, nemocní jsou ve velkých kádích s vodou, myjí je a pečují o ně ženy.

5.2.3.3. Personál

Lazebna je spojena s velkým množstvím různých profesí, lazebník a bradýř jsou jen jedním z nich. Součástí služeb bylo také voňavkářství, kosmetika i pedikúra (Obr. 23), úprava vlasů (Obr. 24) a vousů, barvení vlasů a léčení pokožky. V další řadě také drobné chirurgické úkony – péče o zuby, pouštění žilou a napravování končetin. Ale také příprava mastí a náplastí. Proto je s lazebnou spojeno velké množství pomocné čeládky. V průběhu času docházelo k specializaci (a postupnému oddělení bradýřů a ranhojičů od lazebníků).

Personální obsazení lázní zahrnovalo jmenovitě puštělníky (kteří pouštěli žilou, mohl to být i ekvivalent pro bradýře), paknechty (neboli badknecht - lázeňští pomocníci), topiče, vodáky, zuvače (pro péči o obuv a šaty návštěvníků), služky, hlídače šatů. Samozřejmě toto specializované osazenstvo bylo pouze ve větších lázních, v malých zařízeních vykonával vše lazebník s manželkou nebo jedním sluhou. Prameny nás uvádějí do dobové reality, například staroměstský lazebník Bernášek měl v lázni v roce 1449 dokonce 6 osob k ruce.

V obrazových pramenech se často objevují ženy-lazebnice. Tato tematika je především spojena s uměním doby Václava IV., přesto částečně naznačuje základní informace o hmotné kultuře lázní. Lazebnice mají vesměs bílé, skoro průsvitné šaty pouze na ramínka a rozhodně tak patří mezi nejvíce spoře oděné ženy v pramenech. Některé lazebnice jsou prostovlasé, jiné mají vlasy vyčesané nahoru, řada z nich nosí přes vlasy síťku. Vybavení, které se s nimi objevují, jsou vědra, lavice, na kterých zákazník sedí nebo se o ně opírá, když klečí a lazebnice mu myje vlasy (Obr. 25, 26). Lazebnice se mohou věnovat i dalším úkonům, zajímavý je výjev, na kterém žena smetává štětcem vši z hlavy klečícího muže (Obr. 27, 28). Faktem je, že v mladších pramenech jsou lazebnice většinou již běžně oblečené a specifikum lehkých odhalujících šatů, které byly zobrazovány ve Václavově bibli, mizí. Zde do jisté míry může jít snad o výsledek objednávky dvorského prostředí.

5.2.3.4. Podoba koupele

Lázně jsou nejčastěji situované na břehu řeky, což souvisí s potřebou zdroje čerstvé vody do koupele. Nacházejí se spíše na okrajích měst mimo náměstí, důvodem pro tuto lokalizaci můžou být i pověstné volnější mravy, a proto mohly být odsunuté z centra dění. Velmi často jsou lázně lokalizovány „u brány“, „přede zdí městskou“, „pod fortanou“ a podobně.

Ohřívání vody v lázních (ne termální lázně) bylo energeticky náročné. Otázka způsobu ohřevu vody v lázních je bezesporu zajímavá, pravděpodobně k tomu sloužily velké železné kotle nad ohněm (Obr. 29, 30) a horká voda se přilévala džbery do van, případně se do van vkládaly

rozpálené kameny. Na většině vyobrazení mají koupající se pokrývky na hlavě, ženy většinou svinutý šátek a muži slaměnou, rákosovou nebo lýkovou čepičku (Křížek 2002, 107).

Po koupeli často následovala masáž (Obr. 31), její kořeny sahají do starověku. Faktem je, že v Evropě neprobíhala zřejmě tak sofistikovaně jako v Řecku a Římě, případně v Japonsku a v arabském světě. Z našeho území je masáž opakovaně zachycena na výjevech z bible Václava IV., kde je král masírován i dvěma lazebnicemi zároveň (Obr. 32).

Krásným popisem lázní je sedmdesátá čtvrtá kapitola v díle Jana Ámose Komenského *Orbis sensualium pictus: Lázeň* (Komenský 1991; Obr. 33), která nabízí pohled do lazebny i s popisem.

„Kdo žádá koupati se ve studené vodě, jde do řeky. V lázni obmýváme špínu, buďto sedíce ve vaně, buďto vystupující na párnou (párnici, potnici) a otíráme se mořskou pěnou nebo žíněnkou. Ve svlékárně svlíkáme šaty a opásáme se zástěrkou. Hlavu kryjeme čepičkou a nohy klademe v mředěnici. Služka lazební (lázeňská) poskytuje vodu v nádobě, kterou nabírá z vany, do které teče trubami (z trub). Lázeňský natíná lehko pušťadlem a sázeje baňky vytahuje zákožní krev, již utírá houbou.“ Vybavení vyobrazené lazebny obsahuje kád' na koupání, kachlová kamna a nástroje jako je břitva, hřeben, mycí houba, mýdlo.

Mladší pohled do lazebny od 1. poloviny 16. století dále ukazuje většinou dlážděné podlahy, jednu velkou kád' na koupání a menší vědra a medenice na mytí hlavy. V pozadí se objevují kachlová kamna nebo prostší topeniště s otevřeným ohněm pro ohřev vody, záleží na dataci dřevorytu. Na těchto výjevech pro změnu není vůbec zachycený personál lázní, ženy i muži o sebe pečují sami (obr. 34). Další podobou lázně je koupel Panny Marie (obr. 35) z 15. století. Koupající se Panna Marie sedí v kádi, do které služebná přilévá horkou vodu. V pozadí je vidět krb se zavěšeným železným kotlem pro ohřev vody. Pocit soukromí poskytuje závěs před kádí, u stropu je zavěšeno i oblečení, aby nebylo mokré. I zde je vedle stolička, která někdy slouží jako schůdek při výstupu z lázně, někdy jako odkládací místo pro osušky, hřebeny, nebo pohár s vínem.

Luxusní podoba lázně je pojata jako velká kád' vystlaná bílou látkou pro větší pohodlí koupajícího se a jako opatření proti zadření třísek, přes kád' bývá položené prkno (případně i s ubrusem), na kterém má koupající se prostřený talíř, nůž a pohár na pití. Zachyceny jsou v takovéto situaci páry i jednotlivci, ženy i muži. Personál je může obsluhovat a dolévat horkou vodu nebo přinášet rozptýlení hrou na hudební nástroje (Obr. 15, 36).

6. Lázně v umění

Motiv lázně v umění se často opakuje, jednak to může být dáno ne zcela běžnou možností znázorňovat nahé tělo a něco intimního, zároveň lázeň hraje často i roli v příbězích sama o sobě. Klasickou ukázkou je příběh o Meluzíně, která se každou sobotu měnila v hada, a protože její muž nedodržel slib a špehoval ji, když se koupala, přišel o ni. A právě tato scéna se opakovaně objevuje v obrazových pramenech. Koupel zde probíhá v paláci v samostatném pokoji, který není otevřený do ložnice, jako bývá jinak zvykem (Obr. 49).

Další scénou, kde se objevuje motiv koupele, je biblický příběh o Batšebě, manželce Uriáše a později i krále Davida. Opakujícím se motivem je Batšeba v lázni, kterou tajně sleduje král David. Batšeba je zcela nahá, jen vlasy má skryté pod zavítkou (Obr. 50).

Lázeň se vyskytl i v příběhu o Lancelotovi, kde se hrdina setkává s paní z lázně (Obr. 51). Příběhy z lázní přináší i Giovanni Boccaccio ve svém díle *Des cas des nobles hommes et femmes* a konkrétněji v příběhu o Rosamond a jejím milenci Helmegisovi, kteří zabijí jeden druhého v lázni.

Podrobnější zachycení lázně se nachází například v těchto dalších dílech:

Codex Manesse

Na iluminaci v Codexu Manesse jsou zachyceny dámy, jak pečují o básníka Jakuba von Warte (Codex Manesse, fol. 46v). Básník pohodlně leží ve velké kádi plné vody a pečují o něj čtyři ženy. První z nich se nad ním sklání s věncem z květín, druhá mu nese pohár k pití a třetí na kolenou mu masíruje paže. Čtvrtá žena oděná prostším způsobem klečí u ohně a rozdmýchává oheň pod velkým železným kotlem a ohřívá vodu pro koupel. Kád' je plná až po okraj a plavou v ní lístky růží, nad ní se tyčí strom (Obr. 30). Zmínky o okvětních listech a květech růží se nacházejí například i ve vyprávění o Parsifalovi, kde je lázeň spojována s oslavou vítěze a péčí o rytíře třeba i po dlouhé cestě (Dvořáčková-Malá – Zelenka 2014, 333). Právě v Parsifalovi je možné najít řadu informací o tom, kdy bylo pro rytíře běžné dopřát si koupel nebo že pán měl koupel ve své ložnici, kam mu kád' byla donesena.

Dvůr Václava IV.

Na přelomu 14. a 15. století se lazebnictví, respektive lazebnice především, objevují častěji ve výtvarném umění. Skutečným specifickým jsou lazebnice (doprovázené divými muži, ledňáčky a točenicemi) ve dvorském umění za Václava IV. Symbolikou lazebnic v rukopisech

objednaných Václavem IV. se zabývalo vícero badatelů. Jde o typ dvorského umění, které se objevuje jak v církevních, tak státnických listinách, které mají stejného objednavatele – krále Václava IV. Často jsou doprovázené Václavovým monogram. Badatelé stojí před problémem jejich interpretace, která se nemůže opřít o nic konkrétního, přesto docházejí k několika tezím. Nejrozsáhleji zpracoval tuto tematiku Josef Krása (Krása 1971), dalším je František Šmahel (Šmahel 2012). Toto dvorské umění zahrnuje v první řadě monumentální bibli Václava IV., ale i další díla.

Bible Václava IV.

Jedná se o německy psaný rukopis bible na objednávku Václava IV. Originál rukopisu je svázaný v šesti svazcích, které jsou dnes uloženy v rakouské Národní knihovně ve Vídni (Cod. 2759-2764) a v Čechách se nachází několik jeho faksimilií. Jde o nedokončený rukopis bible, na kterém se pracovalo v posledním desetiletí 14. století v Praze. Po roce 1400 byly práce na rukopise přerušeny v souvislosti se sesazením Václava IV. z římského trůnu. Po Václavově smrti se bible patrně dostala do rukou Zikmunda Lucemburského a následně Albrechta Habsburského. Bible Václava IV. má 1214 listů o rozměrech 53 x 36,5 cm. Obsahuje 654 miniatur a iniciál a také řadu drobných motivů v droberkách a bordurách, které dávají zajímavý vhled do doby a dvorské společnosti. Jde o opakované motivy lazebnic, ledňáčků, točenic, divých mužů i krále. Právě iluminace dodávají bibli její význam. Na iluminacích pracovalo pravděpodobně minimálně 9 iluminátorů, přitom ne všechny kresby byly dokončeny, na řadě listů jsou pouze náčrty a na dalších stranách jen latinský komentář, co má stránka obsahovat. Pokud by rukopis dokončen byl, tak by patrně obsahoval asi 1800 pergamenových listů s přibližně dvěma tisíci miniatur a iniciál (Krása 1971).

Astrologické rukopisy – Ptolemaius Quadripartitus

I ve vědeckých dílech na dvoře Václava IV. se objevuje hojně motiv lazebnice. Především titulní list Ptolemaiova spisu Tetrabiblos je ideální ukázkou. Je na něm opět znázorněn uvězněný Václav IV. a lazebnice, která odkazuje na Venuši. Václav IV. je zde ovšem zobrazen také jako astronom v iniciále S. Svým pojetím se blíží výjevu ze Zlaté buly. Lazebnice se zde nacházejí tři, dvě stojí u uvězněného krále a třetí je nahá, jen kolem pasu má točenicu a síťku ve vlasech (Krása 197, 70). Naproti tomu zbytek kodexu je zdobený minimálně, pouze titulní list silně svým ztvárněním vybočuje.

Zlatá bula

Václav nechal motivem lazebnic vyzdobit i svůj rukopis Zlaté buly. Její vznik je datovaný do roku 1400 v Praze, dnes je uložena v rakouské Národní knihovně ve Vídni. Jde o nejvíce iluminovaný rukopis tohoto dokumentu. I zde jsou zobrazeny lazebnice a král Václav, který je uvězněn v kládě v podobě písmene W. Souvislost tohoto typu dokumentu a lazebnic je minimálně zarážející.

Ve zkratce lze shrnout závěry Krásky a Šmahela. Projdeme jednotlivé symboly a načrtneme jejich možný výklad. Jedním z nejtypičtějších motivů symbolizujících Václava IV. je rozhodně točenice. Její původ lze snad hledat v heraldických přikryvadlech, ovšem kruhové točenice se brzy objevovaly i jako samostatné symboly a rozšiřovala se paleta jejich významů. Obvykle jsou znázorněny jako kruhové závoje (stuhy) s volnými cípy a uzlem. Jsou symbolem rytířů, heroldů, ale také symbolizují věrnou lásku, ať už naplněnou nebo nenaplněnou. Mohou symbolizovat i nekonečnost života. Ve dvorském umění Václava IV. se objevují také kolem hlavy nebo boků divých mužů, případně i lazebnic a samotného krále. Nejčastěji se ovšem objevují samostatně ve společnosti ledňáčků. Barevné provedení bývá především modré nebo bílé, v některých případech jsou do vířivé točenice smotány i rostlinné úponky (Krása 1971, 60). Pokud dochází ke spojení ledňáčka a točenice, lze v točenici hledat symbol ženského přirození a ledňáček, kterému jedinému je povoleno proniknout do něj, ho chrání. Ledňáček sedí buď na točenici, nebo v jejím centru na uzlu. Na některých iluminacích ji má i kolem krku. Často se nachází v blízkosti dalších erotických motivů. I v předkřesťanské symbolice znázorňoval ledňáček symbol plodnosti (Šmahel 2012, 145-146). O to překvapivější je tento motiv procházející celou Václavovou biblí, ledňáček doprovází lazebnice i krále, sedí na lazebnických vědrech nebo věnicích. Představuje celkově nerozlučnou dvojici s lazebnicí na dvoře Václava IV.

Pro tuto práci je nejdůležitější postava lazebnice, která je také neodmyslitelně spjata s uměním doby Václava IV. Její role v droberkách není jasná, a proto se objevila řada úvah, které by její přítomnost obhájily. Lazebnice jsou i zde jako v jiných dílech více či méně oděné do (často průsvitných) šatů (Obr. 52), většinou kratších po kolena s odhalenými rameny. Barva šatů je nejčastěji bílá nebo modrá, výjimečně i fialová. Někdy jsou oděny jen do točenice. Vyskytují se samostatně, nebo s ledňáčkem, králem nebo je hlídá divý muž. V některých případech je zachycena i touha divého muže po lazebnici. Většina lazebnic je prostovlasá, případně jen se sítkou do vlasů nebo točenicí. Všechny lazebnice jsou bosé a v ruce mají vědra a věníky

(svazek větví k mrskání v lázni), případně mluvící pásy. V případě, že lazebnici provází král, oba se často pohybují kolem písmen W a E, respektive král Václav je často do písmene W zapleten, jako by byl posazen do klády, stejně tak lazebnice je uvězněná v iniciále E. Iniciála W je klasicky interpretována jako monogram krále Václava. Naproti tomu iniciála E poskytuje prostor k většímu množství teorií. Nejvíce je ovšem ztotožňována s královnou Žofií, která byla známa i jako Euphemie, respektive v německých listinách se označovala jako Offney (lat. Euphemia). Díky tomu by se iluminace s iniciálou E dala datovat po roce 1400, kdy byla královna Žofie korunována. Ovšem další variantou významu písmena E je přezdívka královny Jany – Enite. Šmahel ve své práci uvádí i teorii Hany Hlaváčkové, kde písmeno W symbolizuje zemi (Welt) a E nebe (Erde), jde o význam teologický i uměleckohistorický, ovšem v závěru nedošel k jednoznačné interpretaci. Stejně tak role lazebnice, která se kolem krále pohybuje na mnoha místech, není jasná. Podle Schmidta mají lazebnice symbolizovat Ctnosti, které mají za úkol očistit krále od jeho chyb a pozemských choutek. Je možné, že stejným způsobem mají civilizovat i divé muže, z nichž někteří jsou ovinuti modrou stuhou a jiní ne. Lazebnice jsou ve většině případů v bibli znázorněny v nadřazeném postavení k divým mužům. Ti je buď stráží, nebo k nim obdivně vzhlížejí, případně nosí ve vědrech vodu (Šmahel 2012, 150-164). V některých případech jim z rukou vycházejí mluvící pásy, někdy prázdné, některé obsahují nápis „*z thoho bzde toho*“, což by ve volném přechodu do dnešní řeči dle Šmahela mohlo znamenat: „*z toho co chcete, bude prd*“ (Šmahel 2012, 148). Tento nápis se objevuje obvykle v blízkosti lazebnice a divého muže. Šmahel shrnuje řadu teorií, jak se vyhnout (pro badatele) nevhodnému a nepřístojnému vysvětlení obsahu mluvící pásy.

V těchto památkách se objevuje řada dalších motivů. Lazebnice myje králi hlavu, víská ho ve vlasech. V některých případech je i král nahý, nebo sedí v kádi s vodou. Případně lazebnice krále svádí, nebo se ho snaží osvobodit z vězení v monogramu W. V některých případech jakoby zastupovala královnu. Za Karla IV. by tento přístup byl nepředstavitelný, nyní se polonahá lazebnice nachází i na Zlaté bule jako jedním ze zásadních státnických dokumentů.

Motiv lazebnice, točenice a ledňáčka se nachází i mimo stránky rukopisů. Jedním z nejvýraznějších míst je Staroměstská mostecká věž od Petra Parléře (dokončena 1380). Ledňáček sedící na točenici je zde na hlavním průčelí čtyřikrát (dvakrát natočen doleva, dvakrát doprava). Jak Šmahel poznamenává, pokud nebyly jako kamenické motivy přidány později, jde o nejstarší doklad spojení Václava IV. s ledňáčkem k roku 1380. Následně v polích klenby průjezdu byli vymalováni opět ledňáčci v točenici a čtyři lazebnice v bílých košíkách s vědry a věníky. Točenice s ledňáčkem se nachází i radnici na Starém Městě pražském, respektive nad

portálem při vstupu do kaple vysvěcené 4. srpna 1381, stejný motiv se objevil i v nové staroměstské knize zápisů z roku 1400.

Nahé lazebnice byly údajně namalovány i v domě Hánka Bruna, neboť v roce 1413, ze kterého zpráva pochází, byl dům ve vlastnictví krále Václava. Právě k tomuto domu se váže zmínka o „*nude lixe*“ – nahých lazebnicích, které zde mohly být jako královské symboly. Lázeňská scéna s nahým králem a lazebnicí se má nacházet i na sedle patřícím údajně králi Václavovi, které se nachází ve sbírce zbraní ve Vídni (Krása 1971, 65). Motiv točenice je daleko rozšířenější, ale není v zájmu této práce se mu dál věnovat.

Klasický příběh o králi a lazebnici Zuzaně zachycuje Václav Hájek z Libočan v roce 1541. Král Václav IV. měl být zajat a uvězněn v radnici, po patnácti týdnech byl na svou žádost odveden do lázně, kde mu lazebnice Zuzana měla pomoci s útekem přes řeku až na Nový hrad. Další zmínky vážící se k Zuzaně v Hájkově kronice jsou k roku 1406, kdy má Václav IV. zbořit starou lázeň a pro Zuzanu, žijící s ním na hradě Žebrák, postavit novou. Navíc měl král udělit lazebníkům nová privilegia, zrovnoprávnit je s ostatními řemesly a dát jim erb modré točenice se zeleným papouškem (Hájek 1981, 483-486). Lazebnice měla být i motivem na jeho sekretní pečeti, což neodpovídá realitě. Hájkovo pojetí žilo v kultuře i mezi historiky do 19. století, do té doby jsou také veškeré iluminace ve Václavových rukopisech interpretovány skrz tento úhel pohledu. Ovšem o jeho nesprávnosti byl přesvědčen již Julius Schlosser v roce 1893, který odmítl odkaz na Václavu nevěru, která do bible pro královské manžele nezapadá. Naopak lazebnice by mohla být maskováním pro královnu, což by zcela odpovídalo pravidlům dvorské kurtoazie (Krása 1971, 66).

Bellifortis

Dílo Konráda Kyesera (přelom 14. a 15. století) o válečném umění vznikalo také na dvoře Václava IV. Nabízí pohled do soudobé techniky, astrologie, válečnictví i medicíny. Některá vyobrazení jsou značně neobvyklá až fantaskní. Rukopis je dnes uložen v univerzitní knihovně v Göttingen (Ms. Philos 63)⁹. Rukopis byl patrně původně psán pro Václava IV., nakonec je ovšem dedikován Ruprechtovi. Otázkou zůstává, proč autor změnil strany v boji o říšský trůn. Rukopis obsahuje detailní obrazy reálných zbraní a návodů, stejně tak i zcela fantaskních motivů. Mimo jiné zde v předposlední kapitole zachycuje na dvou vyobrazeních i pohled na

⁹ V roce 1967 byla vydána jeho faksimile s edicí přeloženou do němčiny (Bellifortis 1967).

parní lázně zvenčí spolu s návodem na jejich využití, stejně tak ovšem vzápětí radí, jak stavět kuchyň nebo kamna (Krása 1990, 224-230). Kyeser kromě vyobrazení přináší i informace o významu a způsobu využití zobrazených lázní (Bellifortis 1967, 86-87). První parní lázně mají být účinné proti všem nemocem včetně mrtvice, hemeroidům, předčasnému porodu, na všechny bolesti břicha a vnitřní nemoci. Parní lázně jsou zde spojeny s bylinnými kúrami. Recept vychází z Galénova učení a je následující: je třeba připravit směs bylin, kam patří pelyněk, kozlík lékařský, černobýl, jablečník obecný, benedikt lékařský a další, všechny stejným dílem dát do vody a tu dát do retorty pod lázni (Obr. 53). Případně se ještě doleje voda a směs se nechá povařit, pára z ní jde do vnitřního prostoru lázně na lidi tam sedící. Po dosažení určitého stupně se retorta sejme z ohně a bylinná směs se dá lidem v lázni na omývání těla (v žádném případě se nemá používat obyčejná voda), používají ji tak horkou, jak snesou, a celý tento proces se může opakovat až 9 dní.

Druhé vyobrazené lázně nabízejí možnost kúry podle Filóna z Byzance. Dle jeho popisu má býti uvnitř lázně velký džber po okraj naplněný vodou. V jeho spodní části je díra, do které ústí měděná roura, ta vede do velké retorty pod lázni na ohništi, která se nechá ohřívat na mírném ohni. Horká pára z ní následně stoupá do džberu v lázni a tam ohřívá vodu na koupání. Během této kúry lidé nepřijdou s párou do styku, jde tedy zřejmě spíš o vodní lázeň (Obr. 54).

Nabízí se otázka, zda tento popis odráží realitu středověkého života, nebo jde jen o autorovu fantazii na dané téma, stejně jako jeho návrhy obléhacích a dalších strojů.

Valerius Maximus

Valerius Maximus žil v době římské republiky přibližně mezi lety 20 př. n. l. a 50 n. l. za vlády Tiberia. Jeho dílo *Facta et dicta memorabilia* je sbírkou tisíce drobných příběhů humorného vyznění, které líčí život v Římě. Populární byl právě pro svůj morální podtón, který ukazoval, jak správně žít. Tyto příběhy pocházejí sice z počátku našeho letopočtu z římské republiky, ovšem v 15. století se jim dostává nový rozměr (Černá 2014, 74). Témat, kterým se Valerius Maximus ve svém díle věnoval, je mnoho, pro tuto práci jsou podstatné pasáže, kde se objevuje popis lázní jako místa neřesti, luxusu a promiskuity. Muži a ženy se koupají ve společných kádích nazí, případně přecházejí společně do postele, které jsou jen zlehka oddělené baldachýny. Zábavu a hostinu, kterou si návštěvníci užívají přímo v lázni, doprovází i hudba. Zásadní je zde kombinace příběhu o Sergiovi Oratovi, římskému vynálezci hypokausta, a

příběhu o volném čase Hannibalova vojska v Capue, který zachycují nectnosti, jako jsou chamtivost a touha po luxusu. Sergius Orata zbohatnul na vynálezu teplých lázní a vojáci se kvůli obžerství a promiskuitě s prostitutkami v lázních stali laxními a slabými (Černá 2014, 121). Starověké příběhy se staly základem novodobého zpracování v 15. století. Opakují se v několika rukopisech z Burgundska, Nizozemí a Anglie. Doprovázené jsou bohatým obrazovým materiálem, jehož hlavním autorem je Mistr z dvora Anthonyho z Burgunska (Master of Anthony of Burgundy). V pozadí scény je rozzlobený král, možná jde o Hannibala (Obr. 55). V popředí se nazí muži a ženy koupají a jedí, na druhé straně se dvojice objímá před postelí. Závoje a šperky, které jsou jedinými oděvy žen, mají dokládat jejich status prostitutek. Zde potom vyvstává otázka: odráží zobrazené výjevy situaci římské republiky kolem roku 0, nebo Evropy v 15. století? Materiální kultura, která se na iluminacích objevuje, je nepochybně moderní, stejně tak i vzhled lázní vychází spíše ze soudobé situace. A společenská situace v lázních – byla skutečně tak frivolní, jak je zde znázorněná? Nebo jen věrně zobrazuje psané příběhy? Přenáší Mistr kritiku Římanů do vlámského lázeňského domu a do morálky 15. století? Znázorněná podoba lázní a jejich hmotná kultura vychází z reálné skutečnosti 15. století, což potvrzují i další vyobrazení lázní z mladší i starší doby. Nacházejí se zde zajímavé detaily, jako je například dřevěná konstrukce kupole nad kádemi, která tvoří oporu pro závěsy a doprává koupajícím se soukromí (Obr. 56). Narozdíl od většiny vyobrazení z jiných zdrojů situace působí, jako by baldachýn byl zavěšený ze stropu. Takto uzavřené kádě jsou volně rozmístěné v prostoru stejně tak jako postele, také zakryté baldachýny. Přesto je zde zachycen i prostor pro společnou zábavu a společné koupání a hodování nahých lidí v kádích. Zároveň je zde naznačeno, že situace se od doby starověkého Říma tolik nezměnila a problematika propojení lázní a veřejného domu je stále živá.

6.1. Parní lázně

Parní lázně byly součástí hygienických i léčebných lázní, pro účely této práce jsou podstatné pouze hygienické - preventivní. Díky potní lázni měly tělo opustit nahromaděné špatné látky, navíc lázně posilovaly obranyschopnost. Jejich tradice je silně rozšířená především v severních oblastech, nejstarší zmínky o nich pocházejí od arabských geografů. V roce 922 o nich psal Ibn Rusta a Ibn Jakúb, další popis lázní je v Nestorově letopisu (vše viz. kap. Raný středověk). Tento severní typ lázně byl samostatným zahluobeným domkem se střechou, ve kterém se rozdělával oheň, vytopil se a následně se horké kameny polévaly vodou. K této lázni patří neodmyslitelně březová košťátka k prokrvení a v závěru procedury studená voda.

Řada mladších vyobrazení pochází ze středověku, např. ze Sachsenspieglu (obr. 37), nebo z Jenského kodexu (obr. 38), kde jsou dokonce znázorněni mniši s tonzurami a s lazebnicemi. Důležité zobrazení potních lázní je v rukopisu Bellifortis Konráda Kyesera z počátku 15. století, zde se objevují nákresy dvou potních lázní (viz. kap. Lázně v umění, obr. 53 a 54) v dřevěných domcích na kůlech s párou z kovové retorty, pohled do oken lázně naznačuje, že i v nich byly oddělené prostory pro muže a ženy.

Nezbytnou výbavou parní lázně byl především klasický věník, který se užíval pro šlehání těla, což je krásně znázorněno právě v Sachsenspieglu. V lázni byly patrně patrové palandy a návštěvník si tak mohl sám zvolit úroveň teploty podle svých potřeb a možností. Rytiny a iluminace ukazují, že návštěvníci sem chodili nazí nebo jen v bederních rouškách. Celá procedura byla hromadná, neexistoval zde prostor pro soukromí.

Takové lázně jsou podle zobrazení prakticky archeologicky nezachytitelné (kromě pojetí v Bellifortis), protože jde jen o vytápěnou místnost s lavicemi a ohništěm za předpokladu, že se nevyužívalo teplovzdušné vytápění, v tom případě by byly zachytitelné velice dobře. V parních lázních mohly probíhat drobnější zákroky, jako je přikládání baněk.

6.2. Zábava, vztahy, neřest v městských lázních v obrazech

Z koupelí se staly společenské události spojené s pohoštěním návštěvníků. Motiv koupele je často součástí různých výjevů a iluminací, souvisí zde očista těla a duše, proto je často například i součástí vstupních rituálů pro rytířské řády. Motiv rytířů a trubadúrů v lázni zasypaných květy se objevuje stejně jako motiv koupajících se dám. Nacházejí se na dřevorytech, miniaturách i obrazech. Zajímavostí je, že z Čech nepochází nijak velké množství iluminací dokazujících uvolněné mravy v lázních na rozdíl od zahraničí. V našem prostředí se v podstatě jedná jen o Jenský kodex a lazebnice Václava IV. Za hranicemi jsou nemravné dvojice v koupeli daleko častější. Postoj ke společnému koupání mužů a žen se v čase měnil, zatímco se proti němu v roce 745 sv. Bonifác ostře vymezoval, později se přístup proměňuje a ve 13. a 14. století jsou společné koupele opět běžnou aktivitou. Nahota v tu chvíli nepředstavuje nemorální jednání. Je třeba ale podotknout, že tento postoj k lázním i nahotě se měnil nejen v rámci času, ale i prostoru. Jiná situace byla na našem území a zcela odlišná ve Švýcarsku. Lze to doložit na výňatku z *„Deníku českého poselstva ku králi francouzskému roku 1464“*. Poselstvo od krále Jiřího z Poděbrad procházelo Bernem a dojmy z města jsou popisovány následně: *„A ten den přijedše ihned jsme šli do lázně a myli sme se s pěknými měšťkami, pannami a paniemi, všichni spolu.... A tu kdy sme přijeli do Paden (Badenu), byli sme tu v úterý a v středu; a myli sme se*

s pěknými pannami a paniemi i hrabienkami v teplicech, a byli sme veselí, tak že pan Bavor opět želel, že se jest kdy oženil. A vikář biskupa konstanského a jiné to kněžstvo a mnišie myli se s velmi pěknými jeptiškami, jež byly s nimi z Konstancie přijely.“ (Kalousek 1887, 443-444).

Reflexe českých poměrů z pera Fyna Morysona, anglického cestovatele v 16. století: „*Ve Staré Praze, směrem k jihu a na východním břehu Vltavy, stojí starý palác, v němž ukazují tajnou chodbu, kterou se královna spouštěla do lázní, aby tam ukojovala svůj nezákonný chťič*“ (Bejblík 1989, 33). Jeho názor na lázně je jasný, otázka je, co to vypovídá o české společnosti. Řada panovníků vydala privilegia na ochranu pověsti lazebníků, může jít tedy spíš o náhled do smýšlení Angličanů.

Na otázku spojení lázní a veřejných domů existuje více pohledů, někteří badatelé přicházejí s názorem, že situace fungovala odlišně. Například situace v Languedocu byla dle popisu Leah Otis následující: místo toho, aby městská správa bojovala proti provozování prostituce v lázních a řešila se počestnost těchto míst celkově, tak se vytvořil systém, díky kterému se rozlišily lázně počestné, bezproblémové, a lázně, které mají přímo ve své náplni práce počestné nebýt, zaměstnávat lehké ženy a prostituce zde povolená byla, ovšem jen pro vybranou klientelu – ženatí muži a duchovní do nich měli zákaz vstupu (Coomans-Geltner 2013, 69). Toto opatření bylo motivováno zájmem veřejnosti o celkovou morálku a bezpečí, už kvůli tomu, že prostitutky byly považovány za problém i z hlediska přenosu nemocí, a proto byly odsunuty do předem vymezených hranic. Stejně tak další badatel, Paul Schuster, otevírá otázku prostituce v lázních jako tradovaného mýtu. Tento mýtus podle něj vychází z poměrně slabých základů – na raných vyobrazeních jsou často nahé páry, muži i ženy, objímající se, muži se zde snaží dostat k ženským prsům (Obr. 39, 40, 41). Schuster uvádí, že má jít jen o naznačení erotické atmosféry při koupání, která ale zdaleka nemusí dokazovat promiskuitu a prostituci, jak uvádí svorně všichni historici. Po této výzvě k přezkoumání pramenů vyšly najevo další skutečnosti. Otázku prostituce v Brugách mapoval Guy Dupont. Ve zdejších nepočestných lázních byla řada lazebníků pokutována za to, že klientům nabízela přespání nebo že pronajímala lehkým ženám (nebo mužům) prostory v zázemí lazební. Některé z nich ve 14. století již ztratily svou původní funkci a staly se z nich přímo veřejné domy (Coomans-Geltner 2013, 69). Řada lázní je situována do blízkosti veřejných domů, to potvrzuje i situace v Praze, kdy na Starém Městě v lokalitě s názvem Starý Hampejz a jeho nejbližším okolí se nacházely tři lazební. A o jejich počestnosti lze z daných souvislostí pochybovat. Stejné rozdělení na počestné a nepočestné lazební je patrné v Maastrichtu, minimálně dvě z pěti místních lazeben ve 14. a 15. století byly popisovány jako bordely, dokonce to později bylo specifikováno i v nařízeních městské rady,

že jako bordel smějí fungovat dvě staré lazebny u konkrétního kostela Panny Marie. I v Londýně, respektive na jeho předměstích byly lazebny, o kterých z písemných pramenů víme, že v nich pracovaly prostitutky, ale přesto jich řada slouží svému původnímu účelu. K udržení počestnosti v lázních přispívalo oddělené koupání mužů a žen, přičemž ženy neměly ideálně pracovat v mužských částech a naopak, v některých městech (v Anglii, Nizozemí, Německu nebo Španělsku) byly na obranu počestnosti vydána nařízení o tom, že ženy smějí do lázní jen v konkrétní dny, nebo že musí být skutečně oddělené lázně pro muže a lázně pro ženy a lazebníci si musí vybrat, kterou klientelu budou chtít. To bylo možné ale jen ve velkých městech, v malých městečkách ne (Coomans-Geltner 2013, 71; Coomans 2014). Tuto situaci dokládá i řada vyobrazení buď mužských, nebo ženských lázní například v díle Albrechta Dürera, ale i jiných autorů. Jako další opatření z hlediska počestnosti lze uvést výslovnou dohodu městské rady a nájemce o tom, že se lázně jako veřejný dům využívat nebudou, nebo nejradikálněji toto pojali v Dordrechtu, zakázali majitelům lázní najímat pro práci ženy mladší třiceti let. Mezi další způsoby omezení prostituce patřily i omezené otevírací hodiny pro lázně, zákaz roztápění lázní o nedělích a během svátků. Další otázkou je, zda tato situace není spojena vždy jen s většími městy, případně zda nesouvisí spíše s termálními lázněmi, kde mohla být větší svoboda než v městech (Büchner 2014, 45).

Pokud se přesuneme od písemných pramenů k obrazovým, lze říci, že motiv muže a ženy, kteří se nazí koupají v lázni, se často opakuje a vypadá prakticky stejně: velká kád' (která může být případně částečně zakryta baldachýnem), v ní muž a žena. Žena má ve většině případů zakryty vlasy. Muž se dotýká ženinych prsou a druhou rukou jí drží kolem ramen. Tento výjev se objevuje např. v kalendáři z Augsburgu (cca 1480), v Eposu o Alexandrovi (mezi lety 1338-1348) a na dalších dřevorytech z 15. století. Výjev může být doplněn i motivem hostiny, pití a hudby, což všechno odkazuje na do jisté míry luxusní život v blahobytu, který vyznívá nemravně, a těžko se o tomto vyznění polemizuje.

Poslední zajímavý pohled ze světa, respektive z Belgie může pocházet z díla Roman de Gérard de Nevers z 15. století, je o rytíři Gerartovi a dámě Euriant. Je zde znázorněna scéna, jak hrabě de Forest spatřil znaménko, které měla krásná Euriant na pravém nadru (Obr. 42). A jakoby mimochodem je zde nahlédnuto do vnitřních prostor paláce, kde probíhala koupel. A to sice do místnosti, kde stojí kád' s vodou a stolička na odkládání věcí nebo snad jako schůdek do lázně (stolička se vedle koupací kádě objevuje relativně často). Na prvním obrázku je kád' umístěna stranou u zdi a mohlo by se jednat o její trvalé uložení, naproti tomu na dalším výjevu je kád' uprostřed místnosti již plná vody s koupající se Euriant. Opět dobová zvyklost velí i u

zcela nahé ženy ponechat zavítí na hlavě. Tato „koupelna“ přímo sousedí s ložnicí, protože otevřenými dveřmi jsou vedle vidět ustlané postele.

Pro naše území bohužel chybějí prameny, které by nám místní situaci pomohly osvětlit a porovnat s Evropou, ale lze předpokládat, že situace může být obdobná, některé lázně mohou mít horší pověst než jiné, bohužel nelze to explicitně doložit. Vodítkem zůstává jen špatná pověst lazebníků, která ale není v českých pramenech vysvětlena.

6.3. Léčebné lázně

Tradice léčebných lázní má své kořeny na území Řecka a Itálie, kde se minerální prameny ve velkém využívaly již v antice. Kolébkou léčebných lázní je i Francie, odkud se tato tradice dostává do Španělska a také do střední Evropy, k nám a do Anglie. Ve 14. století vznikaly minerální lázně po celé Evropě. Léčivé lázně fungovaly paralelně s těmi s hygienickým posláním.

Ze 14. století pocházejí Karlovy Vary, z 15. a 16. století pocházejí Mariánské a Jánské Lázně. Původně se koupele ve vřidelní vodě podávaly v malých dřevěných bazéncích v jednotlivých lázeňských domech, přičemž voda se rozváděla složitým systémem dřevěných žlabů, bohužel pro naše území k tomuto nejsou dochována žádná vyobrazení. Později byly stavěny velké mělké bazény pod širým nebem (Obr. 43).

O lázních píše i řada spisů. Na západ od našich zemí lze k tématu zmínit latinskou báseň *De balneis Puteolanis* z 12. století. Tato didaktická báseň popisuje termální lázně v Pozzuoli v Kampánii. Alternativní název pro báseň je *De balneis terrae laboris*. Popisuje se zde více než 30 různých termálních pramenů v této oblasti a účinky termálních vod na zdraví. Popularitu tohoto spisu dokazuje množství dochovaných rukopisů překládaných do různých jazyků (Clark 1989, 380). Pro účely této práce jsou zásadní doprovodné ilustrace na téma koupání, které ukazují řadu zajímavých detailů, je ale třeba mít na paměti, že vyobrazení se týkají jiné geografické oblasti a zároveň velkých léčebných lázní (Obr. 44, 45).

Nejstarší spis o léčebných lázních pochází z Itálie z druhé poloviny 15. století. Další jsou z Německa, konkrétně třeba spis *Von allen paden die von natur heiss sein* o teplých lázních napsaný Hansem Foltzem v roce 1480, což byl norimberský lazebnický mistr (Obr. 46). V tomto spise se nachází rady pro pobyt v lázních a zároveň je zde i seznam 46 doporučených lázeňských míst (Budinská 2006, 28). O léčivých vodách na našem území psal jako první

Tomáš Jordán z Klausenburka, který napsal dílo *O vodách hojitedlných Markrabství Moravského* z roku 1581. (Vojtová 1740, 197).

Jak vypadaly léčebné lázně ve středověku, dokumentuje např. popis života v lázeňském městě Badenu v první polovině 15. století. Popis pochází z pera Poggia Bracciolini, který při svých cestách navštívil lázně poblíž tohoto švýcarského města. Před městem se nacházel dvůr s prostranstvím, kolem kterého stály domy (hostince) ubytovávající návštěvníky, navíc se v nich nacházely soukromé lázně pro hosty. Soukromé lázně byly velmi luxusně zařízené, ženy a muži se koupali sice v jedné lázni, ale oddělené dřevěnou stěnou, ve které byla okna pro snazší komunikaci, popíjení a setkávání, a dokonce i doteky. Muži na sobě měli koupací kalhoty a ženy dlouhou košili až ke kotníkům, autor ovšem zmiňuje odhalený krk, ruce a hrud', mohlo by tedy jít o podobný úbor, v jakém bývají znázorněny lazebnice v bibli Václava IV. Ve vodě plavaly stoly s jídlem a pitím. V lázních se pořádaly slavnosti, společenská zábava, pilo se a tančilo, případně se mohlo pro návštěvníky i hrát divadlo (Obr. 47). Dvoje z lázní ve městě byly veřejné zdarma pod širým nebem, muži a ženy se zde koupali společně nazi (Schultz 1892, 175-177).

Koupele v minerálních a dalších pramenech mívají pevná pravidla, která se dochovala i v písemné podobě. Většinou šlo o velmi dlouhé koupele, na jednu kúru 100 i 200 hodin, od rána do večera s přestávkou na oběd, proto v okolí pramenů vznikala adekvátní zástavba a rozvíjející se město (Křížek 2002, 55). Chudí se koupali i v noci, aby ušetřili za ubytování a přitom splnili předepsaný počet hodin koupelí. Většinou šlo o velké bazény pod širým nebem, mělké, aby v nich lidé mohli i sedět, rozhodně nebyly určeny k plavání. Léčebné koupele se neprovozovaly nepřetržitě, v zimě byl provoz logicky omezen a zároveň v létě o tzv. psích dnech byly dokonce koupele zakázané (od 23. července do 23. srpna). Nejúčinnější měly být koupele jarní a podzimní.

Dlouhé koupele vedly samozřejmě k řadě komplikací, v první řadě k rozmočení kůže až do té míry, že se na ní objevovaly mokvající boláky, díky všudypřítomné infekci se z nich často stávaly hnisající vředy, což ovšem v této filosofii bylo žádoucí, protože právě tak mělo tělo opouštět vše zlé. Tuto vyrážku způsobovala například voda v Karlových Varech a do 16. století byla brána jako součást léčebného procesu (Křížek 2002, 58).

Léčivé koupele se daly vylepšovat řadou příměsí, mohlo jít o minerální soli, kamenec a sodu, nebo dokonce bromovou sůl, ale ve výjimečných případech i výluh ze strusky z vysoké pece nebo kobaltu. Nezbytností byly samozřejmě koupele bylinkové a s vonnými extrakty. Další

typy koupelí byly kvasové, melasové nebo ve vývaru ze zvířecího masa. Specialitou pro revmatiky je koupel mravenčí, kdy se spařilo mraveniště a z něj se udělal výluh. Od starověku se praktikovaly i koupele v mléce (např. manželka Nera se koupala v oslím mléce) nebo syrovátce. Zmínky jsou i o koupeli v krvi, která měla mít pozitivní účinky při léčbě lepry a vyrážek (Křížek 2002, 60).

Od 17. století se pojem lázně vztahoval především na místa s léčivými prameny a je spojený se společenským životem honorace a humanistickým zájmem o studium lidského těla a přírodních zdrojů. Do jisté míry splývaly lázně s poutními místy, protože v některých případech mohlo jít dokonce o „zázračné“ uzdravení. Lázně spojují péči o zdraví, společenské události, odpočinek, ale také lov, závody, divadla a další společenské vyžití, a tak se stávají velmi specifickým místem. Jsou zakládány i některými šlechtici, příkladem můžou být lázně v Kuksu, které nechal zřídit hrabě František Antonín Špork. Celkově 18. století může být vnímáno jako věk lázeňství, ovšem v tomto pojetí to již není předmětem této práce.

6.4.Židovské lázně

Mimo veškerou strukturu cechů stojí židovští lazebníci, kteří se v Praze vyskytovali také, ale svou péči věnují naprosto jiné skupině lidí z odlišných důvodů. Proto nelze využít informace o židovských lázních (mikvích) pro mapování lazeben v Praze.

Židé museli mít své lázně zvlášť, většinou náležely k synagoze (Obr. 48), protože jejich účel nebyl čistě hygienický. První zmínky náleží k roku 1411. Opět jde o velmi široké téma, které se přímo netýká zaměření této práce (další literatura např. Shatzmiller 2002, 83-90).

6.5.Lázně a rytířské řády

Lázně mohou být pojímány i velmi symbolicky, touto otázkou se zabýval především Josef Krása ve svých pracích o umění v době Václava IV. Ve stále se opakujících motivech lazebnice a koupele krále hledá mystérium očisty a znovuzrození. Vidí zde ideu očistné lázně při vstupu do rytířského řádu. Konkrétně odkazuje na Colu di Rienzo, římského tribuna, který roku 1347 inscenoval slavnostní ceremonii rytířské lázně v Lateránské bazilice, tím měl vyjádřit svou proměnu a znovuzrození, svůj vstup do řádu sv. Ducha (a také své povolání k tomu, aby obnovil římskou republiku, Itálii a křesťanské impérium). V této podobě měl humanismus a renesance přijmout myšlenku lázně, která navíc odkazuje i na symbol křtu a zmrtvýchvstání (Krása 1990, 159, 167). V Anglii vznikl řád lázně (the most honourable Order of the Bath), doložený byl za Richarda II. Konrád Burdach se domnívá, že byl propojen s řádem lázně v Čechách, protože manželkou Richarda II. byla od roku 1382 Václavova sestra Anna a díky tomu se myšlenka

řádu lázně měla dostat do Čech a do umění Václava IV. Motivy lazebnic by tedy neměly být produktem dvorské kurtoazie a znázorněním lásky mezi králem Václavem a jeho ženou (viz. výše), ale odkazem na znovuzrození a myšlenku očisty. Stejně tak ledňáček znázorňuje zmrtvýchvstání a točenice je symbolem řádového svazku stejně jako třeba kulatý stůl a reálně se v následujících stoletích objevuje jako symbol i jiných řádů (např. řád labutě). Tento výklad odmítá Friedl s tím, že o řádu lázně na dvoře Václava IV. není nic známého, a odmítá symbolický výklad těchto motivů (Krása 1990, 192-199)

Rituální užívání lázní je spojené s událostmi, jako je korunovace, svatba a pasování na rytíře (Coomans-Geltner 2013, 68). Na lázeň se lze dívat i jako na symbol očisty a obrody, znovupovstání k životu. Tento motiv se objevuje hojně v období renesance a humanismu a v počátcích náboženské i společenské reformy. Lázeň se tak stala součástí obřadu vstupu do řádů, zasvěcení, cestě k náboženské obrodě. Ve své podstatě lázeň byla již součástí křtu, který také představoval určitou obrodu myšlení a znovuzrození v církvi. Lázeň byla nutná v předvečer pasování rytířů. Faktem je, že tato lázeň měla sakrální charakter a nehrály v ní roli ženy.

7. Lázně a archeologie

Jak již bylo zmíněno, lázně se v archeologickém materiálu odráží minimálně. Vzhledem k tomu, že dřevěné prvky nejsou trvanlivé, lze vycházet jen z menšího výběru hmotné kultury. Nikde není doložena koncentrace nástrojů (hřebeny, břitvy, vědra a další) sloužící lazebníkovi nebo bradýřovi pohromadě, proto zásadní roli hrají obrazové prameny. Jednotlivě tyto předměty archeologicky doložené jsou, představují ale běžnou součást vybavení domácnosti, pouze pokud by se vyskytly současně spolu, bylo by možné mluvit o možné lazebně. Zásadní v otázce identifikace lazebny by mohlo být teplovzdušné vytápění (hypokaustum), které ovšem není příliš běžnou záležitostí.

7.1. Kachle

Kachle tvoří speciální skupinu užitého výtvarného umění, na kterém lze sledovat náboženské, alegorické, heraldické, ale i čistě profánní motivy. Jde o kachle reliéfní či komorové. Motivy jsou často podobné jako v bordurách kodexů, jen jejich provedení odpovídá možnostem práce s hlínou.

Motiv krále v lázni pochází pouze z Prahy, v roce 1966 byl nalezen kachel ve Vrchlického sadech (dnes uložený v Národním muzeu H2-131200) na Novém Městě pražském. Král (nahá sedící postava s korunou na hlavě) sedí na židli, rukou zkoumá teplotu vody, další vodu nese lazebnice s vědrem a věníkem, kolem pasu má točenici (Obr. 57). Zajímavé je, že lazebnice má na hlavě korunu. Z toho vycházejí úvahy, že se může jednat o samotnou královnu v úboru lazebnice, nebo je to lazebnice se vztahem k Řádu točenice. Motiv kachle kopíruje výjevy z Bible Václava IV., které by mohly pomoci s datací kachle do 15. století, přesnější určení bohužel není možné (Brych 2004, 18, 111; Radoměský 1967, 106).

Ne tak interpretačně jasný je rožnovský kachel č. 661 z poč. 16. století. Jde pouze o jeho část, která znázorňuje dvě postavy pouze ve spodním prádle (Obr. 58). Obě jsou na cestě někam, proto byl vysloven názor, že by mohli být na cestě do lázně, což by mohlo vysvětlit, nebo spíše obhájit jejich sporé oblečení (Pavlík-Vitanovský 2004, 106). Obě postavy, muž i žena, představují jedinečný vhled do podoby spodního prádla v 16. století.

7.2. Hmotná kultura

Skalpel

Jeden exemplář skalpelu byl nalezen na slovanském hradišti ve Vraclavi (Hrdlička 1973, 219). Jako skalpel byl interpretován drobný nožík o celkové délce 137 mm, čepel byla krátká a úzká (dl. 58 mm a max. šířka 8 mm) s rovným ostřím zakončeným obloukovitě zahnutým, ke hrotu se zužujícím hřbetem (max. šířka 3 mm). Rukojeť je 79 mm dlouhá, tordovaná s kruhovitým průřezem o průměru 7 mm. Vzhledem k drobnosti tohoto nástroje, lze usuzovat na jemnou práci a na to, že hlavní řezná část byla u hrotu čepele, na kterou mohl shora tlačit ukazováček pro přesnější manipulaci. Tomu by odpovídala i tordovaná rukojeť, která by měla zabránit nechtěnému pohybu nástroje v prstech (Obr. 59). Nejsou soudobé analogie pro takto malý typ nožíku s takovou čepelí, ale nožík odpovídá chirurgickým nástrojům z doby římské, soudobým iluminacím a také typově stejný je skalpel z roku 1649. Datace nožíku je problematická, pochází z vrstev uložených minimálně 3 století po zániku hradiště, které byly přemístěny v novověku při vzniku opukového lomu, ovšem celý soubor pochází patrně z doby existence hradiště (11. – pol. 13. století) a byl jen druhotně přemístěn. Pouze jeden kus keramického talíře byl datovaný po zániku hradiště, ostatní předměty tvořily kompaktní soubor z doby existence hradiště.

Žahadlo (kauter)

Kauter (Obr. 67) se od středověku používal k vypalování ran, bradavic a dalších kožních problémů, ale i při amputacích, kdy se žhavé železo přiložilo ke krvácející tkáni. Jeho tvar známe z obrazových pramenů, v archeologických materiálech se s ním nepotkáváme, pravděpodobně bývá špatně interpretován kvůli špatnému stavu dochování.

Břítvy

Břítva patřila mezi standartní nástroje lazebníka a především bradýře k úpravě vousů, vlasů a celkového ochlupení těla. Mimo jiné byla i cechovním symbolem bradýřů. K úpravě vousů se samozřejmě používaly i nůžky. Ve 14. století bylo v Čechách módní nosit bradku (jak ukazují např. vyobrazení Karla IV.), případně dlouhý vous u poutníků, starců a mnichů. Tato móda ovšem končí s nástupem husitství, kdy začíná doba zkracování vlasů i vousů, muži se holili a snad i tato tendence může souviset s rozvojem lázeňství a vznikem cechu bradýřů. Móda se potom opět mění, na počátku 16. století jsou módní kadeřené, pudrované a jinak upravené vousy, což bylo následně opět vystřídáno touhou po hladce oholené tváři, role břítvy je tedy

zásadní. Břítvy jako archeologické nálezy pocházejí z různého prostředí, nacházejí se někdy i s pouzdry, příkladem může být břitva z domu pasíře z 16. století v Táboře (obr. 60), ze které se dochovalo i pouzdro (Krajíc 1998, 128, 197). Je složeno ze dvou dřevěných částí oválného tvaru u konců spojených dvěma nýty, přičemž v horním z nich je upevněna břitva. Břítvu samotnou tvoří zachované mosazné držadlo zahnuté ve dvou třetinách do výrazného oblouku, skoro do pravého úhlu a ukončené plochou kruhovou destičkou, z opačného konce držadla vybíhá čepel trojúhelníkovitého průřezu zachovaná do délky 28 mm z oceli. Podobná břitva je znázorněna na hracích kartách z doby kolem roku 1450 (obr. 18). Další břitva byla nalezena v Bystřeci, vyrobená byla z tak kvalitního kovu, že nepodlehla korozi až na trn, který byl méně kvalitní. Její dochovaná délka je 155 mm včetně trnu, její šířka je 14 mm; na břitvu je znatelná značka, snad hvězda (Belcredi 1988, 469). Další břítvy pocházejí například ze Sezimova ústí (Preusz 2008, 53) nebo další dva kusy ze Mstěnic (Nekuda 2000, 247; obr. 61), na všech je patrná vysoká úroveň profesionální práce, u řapu je otvor pro nýt připevňující dvoudílnou střenku, pravděpodobně kostěnou. Jedna ze mstěnických břítav byla nalezena v předpecní jámě u hrnčířské pece. Průřez čepelí je trojúhelníkovitý a od břitvu se ostře zužuje. Problémem je rozšíření břítav jako běžného osobního vybavení muže, proto ji nelze automaticky spojit pouze s lazebnou.

Medenice

Pro práci lazebníka i bradýře byla potřeba nádoba na vodu, tu nejčastěji představovala medenice (měděnice). Medenice byla i symbolem, který bradýř mohl vyvěsit před dům jako znamení svého řemesla. Nejčastěji je vyrobená z plechu buď měděného, mosazného nebo bronzového. Tyto mísy nebyly vázány čistě na práci lazebníka, ale vyskytovaly se i v měšťanských domech na stole při omývání rukou před jídlem (Koreníková 2011, 98). Nenacházejí se běžně v archeologických materiálech, jeden exemplář je ovšem uložený v Muzeu hlavního města Prahy (obr. 19).

Hřebeny

Hřebeny byly běžným nálezem již v pravěku, v průběhu času se mění lehce jejich tvar, ale základ zůstává stejný. Hřebeny lze dělit na jednostranné a dvoustranné a podle způsobu výroby na jednovrstvé a třívrstvé. Materiálem pro výrobu je patrně často dřevo (ale nálezy z něj nejsou časté ani na sídlištích, kde se dřevo jinak dochovává, výjimkou je například Novgorod v 10. a 11. století), nebo kvalitnější hřebeny jsou z kostí, rohů, paroží a slonoviny nebo želvoviny (Plzeň, Dominikánská ulice 2). Česání vlasů bylo ve středověku běžné a hřeben byl součástí

základní lidské hygieny, v délce vlasů se také samozřejmě projevuje dobová móda. Hřebenářství jako řemeslo se vyskytuje v pramenech, Winter zmiňuje čtyři hřebenářské mistry, kteří jsou ovšem zřejmě vázání jen na Prahu. Jedna z hřebenářských dílen z 13. století se našla v Sekance u Davle (Kavan 1964, 1980). Další z vrcholného a pozdního středověku se našla ve Vratislavi ve Věžeňské ulici v Polsku, odkud pochází velmi bohatý soubor hřebenů i polotovarů. Nálezů hřebenů je řada, pokud jde o hřebeny oboustranné, většinou je jedna strana s jemnějšími zuby než druhá, takové pocházejí například z Tábora nebo z Olomouce (Obr. 60). Může jít i o velmi luxusní kousky, jako jsou biskupské hřebeny z Olomouce z 14. století, oba jsou vyrobeny ze slonoviny a zdobeny zlaceným stříbrem a emaillem. Vrcholně středověkými hřebeny se ve své práci zabývala Anna Mezuliáníková, vyhodnocovala soubor 47 hřebenů od 13. do 14. století. Velká většina z nich patřila mezi tzv. dlouhé tkací hřebeny (36 kusů), ze zbylých bylo 9 oboustranných kompozitních, 1 jednodílný oboustranný a 1 jednostranný. Tyto hřebeny jsou vyrobené z kosti, parohy jako materiál mizí. Většina kostních hřebenů je zdobená rytými liniemi, ojediněle kolečky. Pokud byl nálezový kontext známý, pocházely ze sídlištních vrstev měst, vesnic nebo hradu (Mezuliáníková 2015, 43-44). Užití jednostranného i oboustranného hřebenu je zachyceno i na iluminacích (Obr. 62).

Nůžky

Pro úpravu vlasů byly zapotřebí také nůžky, zde je vidět vývoj od pružinových nůžek k stěžejkovým (ze dvou čepelí spojených nýtem). Ke stříhání vlasů se užívaly oboje, jak je zřejmé z iluminací, ale vývoj se později přiklonil k nůžkám stěžejkovým.

Výjev z Deuteronomia krásně ukazuje užití pérových nůžek na stříhání vlasů a nehtů, ačkoli zde nejsou znázorněné lázně, nýbrž potupné ostříhání zajatkyně (obr. 23). Archeologické nálezy nůžek jsou různé kvality, například méně kvalitní ze semonické tvrže (Hošek 2006, 280). Další nůžky jsou ze Svidny (Smetánka 1988, 130), Mstěnic (Nekuda 2000, 247). Naopak vysoce jakostní nůžky pochází ze Sekanky, z Prahy – Václavského náměstí a Sezimova Ústí (Pleiner 2003, 175). Typologii nůžek shrnuje ve své práci Rudolf Krajíc (2003, 145).

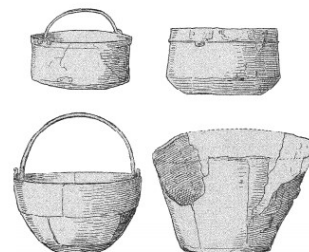
Krásné exempláře stěžejkových nůžek pocházejí ze mstěnické tvrže (Nekuda, 1985, 162, obr. 63), ramena jsou spojená nýtem a obloukovitě nebo kruhovitě zahnutá do ok. Jedny mají dokonce zdobenou rukojeť. Další, dokonce 4 kusy pochází ze Sezimova Ústí (Krajíc 2003, 42, 158), označované jsou standardně také jako krejčovské nůžky.

Baňky

Nálezy baněk pocházejí z Wangenu v Allgäu, jsou mosazné, keramické i skleněné (Tuchen 1994, 26; obr. 9). Jejich archeologických dokladů je poměrně málo, ovšem v písemných pramenech a obrazových materiálech jsou velmi běžné.

Kotle

Kotle byly nejčastěji měděné a železné (obr. 30, 35), určené k vaření, ohřívání a barvení nad ohněm (Koreníková 2011, 83). Voda se také ohřívala v měděné nádobě zvané měděnec (medenec), jde v podstatě o měděný hrnec nebo kamnovec zabudovaný do kamen (Koreníková 2011, 97).

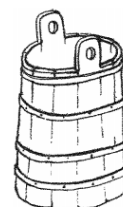
Obr. 17 Kotle železné a měděné (Niederle: 239).

Kád'

Staročeské slovo kád' (kád') označovalo velkou dřevěnou nádobu (Obr. 64), která byla často umístěná v lazebně pro koupání (Koreníková 2011, 56). Stejně tak se objevovaly i pro účely soukromé koupání měšťanů a šlechticů.

Džber (vědro)

Džber je velká nádoba na vodu, které vypadala následovně: „otevřený soudek, dvouuchý, který se nosíval zpravidla tak, že bylo třeba prostrčit tyč skrze obě ucha; teprve pak byli dva lidé s to džber vyzdvihnout“ (Horálek – Němec 1986, 210). O tomto způsobu nošení a nalévání vody vypovídají iluminace, kde například muži ve dvojicích nosí džbery s vodou po schodech do paláce (obr. 65). Pro pohodlnější manipulaci mají skrz ucha věder provléknutou tyč a nesou těžký plný džber na ramenou. Stejnou funkci má kbel, dřevěná nádoba nahoře širší než dole (Koreníková 2011, 65), ve které se mimo vodu mohlo nosit i uhlí nebo máslo. Tento typ nádob neměl víko. Další typ malého vědérka má skrz uši protaženou tyč, za kterou se drží uprostřed. Právě s touto nádobou jsou nejčastěji zobrazovány lazebnice v dílech objednaných Václavem IV. Na iluminacích většinou dosahují výšky maximálně po kolena nebo spíše méně (Obr. 52). Většinou se vyskytují pohromadě s věníky. Dalším termínem pro dvouuchou nádobu byl škopek (škop) (Koreníková 2011, 158). Vědro určené k vytahování vody ze studně se nazývalo okov (Koreníková 2011, 114).

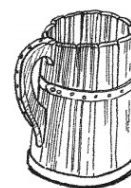

Obr. 4 Čber (Štátná: 75).

Archeologické nálezy věder představují problém, přesto lze identifikovat jejich přítomnost díky zbytkům železných kování (Nekuda-Nekuda 1997, 93). Další doložitelnou částí může být držadlo vědra. Například ze Mstěnic pocházejí dvě (Nekuda 2000, 247, obr. 66), jedno z nich je částečně tordované a do jisté míry může být zaměnitelné i za držadlo kotle, jeho rozpětí je přibližně 22 cm. Dřevěné pozůstatky věder a kádí pocházejí z Tábora, jde o prkna z věder díží, kádí a sudů, jejich dna i dýhy. Dna se skládala většinou ze tří i více prken, mohla být kruhová nebo oválná s průměrem od 30 do 100 cm (Krajíc 1998, 193; Krajíc 2003, 200). Doklady věder a sudů jsou i železné obruče sloužící k jejich stahování.

Konev

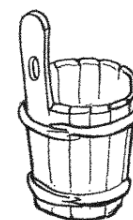
Konev na vodu je opět okrouhlá dřevěná nádoba, tento typ nádoby je u dna širší (Koreníková 2011, 70). Pod tímto názvem se samozřejmě nachází i cínové a měděné nádoby na pití, ale pro potřeby lazebny je podstatnější dřevěná konvice na vodu.

Obr. 13 Konvice na vodu (Janotka: 203).

Putna

Putna je nádoba, která může být dřevěná nebo proutěná. Její dno může být oválné i kruhové a jedna ze svislých desek, z kterých je tvořená, bývá delší, v ní je otvor, za který se putna nosí (Koreníková 2011, 132). Stejný tvar má také dojačka na dojení mléka.

Obr. 8 Dojačka (Štátná: 75).

Štoudve

Dalším bednářským výrobkem na vodu jsou štoudve (stúdve), mělo by jít o větší nádoby u dna širší, které stojí na třech nohách, ty mohou být tvořeny jen delšími deskami samotné nádoby (Koreníková 2011, 150).

7.3. Prozkoumané lokality lázní a doklady teplovzdušného vytápění

Otázka zkoumaných lokalit je problematická. Nelze porovnávat klasické městské lázně s léčebnými lázněmi, které jsou jednak často výstavně pojaté, jednak bývají určené pro lepší klientelu a zároveň na jejich prostory jsou kladeny zcela jiné požadavky než na malou lázeň pro hygienické účely. Tím se vyřazují z okruhu této práce všechna velká, historicky a archeologicky prozkoumaná místa a dostáváme se k problému, jak identifikovat lázeň.

Jedno z možných řešení lázně snad ukazuje špitální lázeň u **špitálu Svatého Ducha v Crailsheimu**. Špitál byl založen v roce 1423, lázeň byla jeho součástí od samotného počátku. Z I. fáze existence lázně nejsou doklady nakládání s vodou, i následně jsou zde pouze stopy po korytech vedoucích odpadní vodu skrz zdi do jezera. Archeologickým výzkumem v roce 1989 se zjistilo, že ve druhé stavební fázi (obr. 68) v roce 1554 vznikla velká lázeň v přízemí špitálu. Tato lázeň byla vytápěna dvoudílnou pískou (obr. 69). Jedna část byla zřejmě zdrojem pro vytápění prostoru v patře nad pecí, který byl propojen průduchy. Druhá byla uzavřená a obezděná a zřejmě zahřívala nádobu s vodou do lázně. Po roce 1701 začala IV. fáze lázně, kdy se zvedla úroveň podlahy, zvýšil se počet místností, u kterých ovšem není jasná interpretace, z této fáze pocházejí i doklady přívodu čisté vody do lázní. Na konci 18. století končí funkce domu jako veřejné lázně a prostory jsou využívány jinak, dnes je budova součástí muzejní expozice (Planck 1994, 300; Arnold 2003, 178).

Další podobu lázně může ozřejmit **Horní lázeň ve Wangenu** v Allgäu (Obr. 73). Tato lázeň byla písemně doložená v 1. fázi již od 11. do 14. století, kdy se skládala zřejmě z ohniště a jámy. 2. fáze, kdy budova začala existovat jako skutečná oficiální lázeň, začíná kolem roku 1400, k dnešní stojící budově patřil ještě sousední dům. Z této fáze pocházejí nálezy neglazovaných nádobkovitých kachlů z kamen a části baněk (Tuchen 1994, 21). Lázeň se skládala minimálně ze dvou prostor, severní místnost byla patrně odpočinková, podlaha byla natřená vápnem a nacházela se zde kachlová kamna. Jižní místnost mohla být snad i saunou, ale určitě byla samotnou lázní obloženou dřevěnými prkny. Stopy po vytápění se bohužel nedochovaly, ale lze je předpokládat ve východní části domu, který byl zcela zničen přestavbou. Po 100 letech, kolem roku 1500, lázeň vyhořela.

Následující 3. fáze rozšířila provoz, lázeň se rozrostla do velkého komplexu stojícího prakticky dodnes. Horní lázeň má zvenku podobu klasického domu s masivně vyzděným přízemím. Podlahy, stěny, klenby jsou z cihel, které lépe snášejí změny teplot a také se lépe opravují (Tuchen 1994, 14). Dnešní podoba lázně (sauny) pochází z počátku 17. století. Velká kachlová kamna (4,4 m x 2,9 m), která vytápějí jižní místnost, zasahují do prostoru, v horní klenuté

polovině byla pravděpodobně osázena kameny, které po polití vytvářely páru, zatímco ve spodní části byly schody určené k sezení (obr. 74). Součástí otopného tělesa byla patrně i vana. Odvod kouře byl řešen komínem, topní otvor se nacházel pod úrovní podlahy, sestupovalo se k němu po 5 schodech z vedlejší údržbové místnosti, která souvisela s dřevníkem. Severní pokoj i v této fázi patrně souvisel s odpočinkovými aktivitami.

Dalším kritériem pro určení existence lázní může být využití hypokausta, respektive jeho středověké podoby – teplovzdušného vytápění. Teplovzdušné topení na **hradě Vranov nad Dyjí** (Konečný 1983, 449) může být ideálním příkladem. V roce 1975 byla pod místností v lehce zvýšeném přízemí na předhradí u severní strany odkryta sklepní místnost obdélného tvaru (obr. 70), stavěná z lomového kamene na hlínu, částečně zahloubená do skály, zaklenutá cihlovou klenbou, jejíž výběhy zůstaly zachovány. Tato místnost byla přístupná zvenčí širokou špaletou. Vzdálenost mezi podlahou sklepa a podlahou přízemí byla v maximálním rozpětí 380 cm. Mezi sklepní místností (A) a vedlejší prostorou (B) byla 50 cm silná zeď. Velká sklepní místnost (A) byla velikým topeništěm (260 x 220 cm), podél topeniště byl postaven kamenný sokl 60 cm vysoký a 30 cm široký, na kterém spočívalo 6 příčně probíhajících, valeně sklenutých cihlových pasů spojených jen vypálenou hlínou. Tyto pasy byly široké 27 cm, protože byly tvořeny jednou cihlou, mezi nimi byla mezera o poloviční šíři (obr. 71). V topeništi ležel jemný červenohnědý prach. Topeniště bylo propojeno s vedlejším obslužným prostorem (B) otvorem o velikosti 60 x 60 cm, který byl uzavřen posuvnými dvířky. Stěna oddělující obě místnosti byla ze strany topeniště vyzděna cihlami. Je v ní ještě jeden otvor mezi místnostmi o velikosti 40 x 90 cm nad úrovní cihlového klenutí. Hned pod úrovní podlahy v přízemí vedl systém teplovzdušných kanálů z cihel a hlíny, zaklenutý plochou valenou klenbou, který rozváděl horký vzduch. Hlavní rozváděcí kanál byl přímo napojen na klenbu tepelné komory, která se ovšem nedochovala, pravděpodobně dosahovala až k úrovní podlahy nad nimi. Hlavní rozváděcí kanály končily ve skříňkovitých cihlových útvarech u severní, jižní a východní stěny. Tyto skříňky nebyly zřejmě zaklenuty, ale končily plochou, skrz kterou se dostával horký vzduch do místnosti. Toto výhřevné zařízení bylo postaveno jako původní součást velké obdélné patrové kamenné budovy v severovýchodním rohu předhradí z konce 15. století. Ve zvýšeném přízemí se nacházely dvě místnosti rozdělené kamennou příčkou, pod menší z nich (západní) bylo právě vybudované topeniště, obě místnosti byly propojeny dvěma vchody. Teplovzdušné topení bylo zrušeno a zasypáno během přestaveb v 18. století.

Vranovské teplovzdušné topení Konečný interpretoval jako hradní lázeň, protože se kontextem liší od jiných vyhřívaných prostor v klášterech i palácích. I situování této místnosti na předhradí u brány je dosti specifické. Dle této interpretace měla být menší místnost s vytápěnou podlahou horkou potní lázní (*caldarium*), případně zde lze předpokládat i přítomnost dřevěných van. A vedlejší místnost mohla mít funkci *frigidaria*. Ačkoli nebyla důkladně zkoumána, tak se v zásypu našel flakonek, snad lazebnický, z 15. – 16. století. Doprava vody do lázní mohla souviset se speciální čerpací věží patřící k hradu. V dalších patrech této budovy mohly být další místnosti související se společenskou funkcí lázní sloužící k zábavě a oddechu, ale i k holení, stříhání a lékařským úkonům. I tyto prostory mohly být temperovány díky tepelné komoře ve sklepech.

Jak autor článku poznamenává, toto zařízení vychází z římské tradice, která se uzpůsobila potřebám středověkých staveb nejprve za karolinského období v klášterech, později třeba na falci ve Werle u Goslauru nebo Tilledy. Mladší topení je doloženo z kláštera na Margaretině ostrově v Budapešti z 13. století nebo pod dominikánským konventem v Jeně. Od 13. století se doklady použití horkovzdušného topení v klášterech (v zahraničí) množí a dají se předpokládat i na našem území. Od 14. a 15. století přichází další vývojový zlom, kvůli potřebě vytápět stále větší prostory se hledala jiná řešení než pouze zvětšovat topeniště, ve kterém by následně docházelo k nedokonalému spálení paliva, a výsledek by nebyl dostatečně efektivní. Větší akumulace tepla bylo dosaženo díky nahromadění kamenů na rošt v tepelné komoře pod klenbou (většinou šlo o křemenné valouny), které rozpálené akumulovaly tepelnou energii a zároveň nezabraňovaly nepřímému ohřívání cihlové podlahy v místnosti. Tyto valouny byly někdy osazeny do spár klenby (např. v Anežském klášteře v Praze), případně bylo možné je nakupit na přístěnný sokl, kde následně překrývaly samotné (lehce snížené) topeniště (obr. 72). V případě potřeby většího množství valounů se stavěl rošt oddělující samotné topeniště od prostoru, kde se ohřívaly kameny (příkladem je hrad německého řádu v Malborku, Papau, Rheden). Další konkrétní lokality, které jsou interpretovány jako objekty s teplovzdušným topením, mapuje ve své studii Konečný (1983). Z českého prostředí lze uvést klášter v Sázavě nebo komoru na Žebráku nebo teplovzdušnou komoru pod palácem hradu Melic a také pozůstatky teplovzdušné komory z 15. století v klášteře sv. Jiří na Pražském hradě, která byla původně nesprávně interpretována jako pec (Konečný 1983, 462). Nejnovější doklady vytápění teplým vzduchem pocházejí z Brandýsa nad Orlicí, kde je tento způsob vytápění doložen šesti průduchy v podlaze obytné místnosti, velikost těchto otvorů byla od 11 do 16 cm, vedly ze sklepní místnosti s křížovou klenbou. Bohužel přesnější popis výzkumu znemožňuje velké

množství suti a absence archeologického výzkumu, které nedovolí určit výši podlahy a celkovou podobu vytápění (Cejpová 2005). Předběžná datace je 14. století. Průduchy vedoucí přímo do vytápěné místnosti jsou kromě Brandýsa doložené u nás pouze na hradě Myšenec (Hauserová 2003, 58, 60).

Další podzemní výhřevná pec byla odkryta v **Sázavském klášteře** (Reichertová-Radová 1981, 398), původně chybně interpretovaná jako pec na chleba. Odkryté topeniště je datované do raně středověké fáze stavby kláštera, zachované zůstalo obvodové zdivo z lomových kamenů v půdorysu o rozměrech 264 x 180 cm (vnitřní průměr 184 x 100 cm), na kterém spočívaly 4 cihlové klenuté oblouky, oba krajní byly zakryté zdivem a jeho destrukcí, prostřední dva byly vidět skrz propadlou klenbu tepelné komory, prostor nad pasy zaplňoval šterk, cihly a menší lomové kameny z granitu. Kvůli přestavbě kláštera byla zničena horní část výhřevné komory, proto není zřejmé, jakým způsobem byl horký vzduch rozváděn. V každém případě klášter využíval akumulovaného tepla z ohněm rozpálených valounků ležících na cihlových pasech. Tento systém má obdobu také na **hradě Žebrák**, kde se našla topná komora o rozloze 130 x 106 cm i se zbytky cihlových pasů (Radová-Štiková 1981, 68), vzhledem k úrovni podlahy nad topnou komorou lze předpokládat, že topné těleso zasahovalo do vytápěné místnosti a šlo by o jiné řešení než klasické římské hypokaustum. Podobný problém se vyskytuje u většího množství lokalit, protože nároky na prostor pod vyhřívanou podlahou jsou velké, Radová-Štiková nabízí variantu kombinovaného podlahového vytápění s „kamny“, která by zasahovala do vytápěného prostoru a mohla mít i estetickou (kachlovou) podobu (Radová-Štiková 1981, 72).

Zde se objevuje otázka: lze předpokládat běžné rozšíření teplovzdušného vytápění i u městských lázní? Nebo je to fenomén pouze pro hrady a kláštery? Konečný ve studii pracuje pouze s nálezy teplovzdušného topení mimo městské prostředí, ovšem ze stále se množících nálezů pozůstatků horkovzdušného topení (nebo díky jejich správné interpretaci) se ukazuje, že tento způsob nejen že nebyl ojedinělý, dokonce mohl být poměrně běžný. Bohužel k městskému prostředí je vždy zmíněn jen ve spojitosti s radnicemi, ale ne s obytnými domy. Milena Hauserová ve své studii o teplovzdušném vytápění ve středověku přichází se spojením teplovzdušného vytápění místností s výdřevou a také s myšlenkou, zda i na našem území se teplovzdušné vytápění nemohlo rozšířit v civilním prostředí ve městech dříve, než se předpokládalo, protože podobné doklady pocházejí například ze severoevropských městských

domů (Hauserová 2003, 57). Konkrétněji nepublikované doklady jsou z Míšně, další nálezy pocházejí ze Slezska (Buško 1997), možné nálezy z našeho území by mohly být z Kutné Hory, kde Matějková dává do spojení teplovzdušné vytápění a Sankturinovský dům, ale bez jasného závěru, protože dokumentace snad tehdy zjištěných topných kanálků se nedochovala. Možné topné zařízení ve sklepě měšťanského domu připomíná Hauserová ještě k Jihlavě k domu čp. 57, ale to bylo bez průzkumu zničeno při stavebních úpravách (Hauserová 2003, 70).

8. Lázeň v Novomlýnské ulici

V roce 2007 provedla společnost Archaia před výstavbou podsklepeného polyfunkčního domu archeologický výzkum v Novomlýnské ulici 7, čp. 1234, parc. č. 311/1 a 311/2 (Obr. 75). Parcela o velikosti 27,5 m x 21 m byla nezastavěná, její povrch se nacházel ve výšce okolo 188,60 m n. m. Účelem výzkumu byla záchrana archeologických památek ohrožených výstavbou, zvolen byl plošný výzkum celé plochy ohrožené stavební aktivitou.

8.1. Geomorfologie

Lokalita se nachází přibližně 110 m od pravého břehu dnešní Vltavy. Z hlediska geomorfologického členění reliéfu je součástí geomorfologického okrsku I-1d Pražská kotlina, který zaujímá nižší části údolí Vltavy mezi Velkou Chuchlí a Podbabou (Balatka 2001, 15). Zkoumaná plocha má ordovický skalní podklad, který byl překryt vltavskými písečnými štěrky, písky a hlinitými náplavy pleistocenního stáří v mocnosti asi 12 až 14 m, nejmladší holocenní náplavy nebyly na zkoumané ploše potvrzeny (Kašpar 2010, 6). Jižní část zkoumané plochy se vyznačovala spíše plochým reliéfem, v severní polovině povrch klesal směrem k severu (k nivě řeky). Nadmořská výška původního povrchu terénu neporušeného antropogenními zásahy se zde pohybovala mezi kótami cca 184 – 186 m. Charakter reliéfu určují antropogenní činnosti a působení řeky.

Skalní podklad je tvořen souvrstvím drob, břidlic a pískovců až křemenců. Přímý geologický podklad lokality je tvořen bělavými, světle okrovými až rezavými prachovitými hlinitými náplavami povodňového charakteru, přecházejícími do jemně zrnitých slídnatých písků. Tyto vltavské sedimenty jsou pleistocenního stáří, povrch těchto náplav klesal od jihu k severu. Sledované území bylo již od raného středověku dostatečně vyvýšeno nad periodicky se opakující záplavové oblasti. Jako na jednom z mála míst v Praze zde byla zdokumentována historická povodeň z poloviny 15. století a díky ní vzniklá sedimentární souvrství, která překryla vydlážděnou komunikaci v mocnosti až 100 cm. Toto jednorázové uložení souvisí s povodní, při které byla stržena i část budovy lázně.

8.1.1. Historie lokality

Písemné prameny

V písemných pramenech lze najít informaci o lázni v těsné blízkosti kostela sv. Klimenta, jednotlivé popisy ji situují na břeh řeky a vzhledem k tomu, že šlo patrně o poměrně rozsáhlý a

značně specifický areál, lze ji proto ztotožnit s archeologicky zkoumanou parcelou čp. 1234, která postrádá klasické znaky novoměstské zástavby. Lázeň se v pramenech objevuje pod názvem U Erbů (*balneum U Erbuov*), tento historický objekt fungoval jako lázeň do 2. poloviny 17. století, možná snad i v 1. polovině 18. století (Otto 1903, 477).

Pravděpodobný účel lázně vyplývá již ze samotného umístění lokality na břehu řeky Vltavy, kde se v bezprostředním okolí nacházelo větší množství lazeben. Nejbližší sousední lazebna se patrně skrývala pod názvem „Babáckovské tůně“ na parcele s dnešním čp. 1235 až 1237 (Otto 1903, 478), z ní se později v roce 1733 stal obecní chudobinec. Oboje (dům U Erbu a Babáckovské tůně) vlastnil před rokem 1495 lazebník Martin, který je koupil od Jana Bechyněho¹⁰ i s částí břehu Vltavy (AMP 2089, f. 509). Je pravděpodobné, že tento Martin vlastnil i lázeň Karlovskou (u Karlova mostu), protože tu i s okolním areálem od něj podle pramenů kupoval Jiří Erb v roce 1495¹¹ (AMP 2089, f. 17v). Tato informace naznačuje zajímavou možnost, že někteří lazebníci byli natolik zámožní, že vlastnili lázní víc, a i v několika městech (zde Staré a Nové město).

Následně se dům U Erbů vyskytuje po roce 1505 v pramenech jako místo určení: „*penes balneum U Erbuov*“ (AMP 2091, f. 56n) nebo k roku 1509 „*na Poříčí proti lázni U Erbů*“ (AMP 2091, f. 17, 233).

Další obchodní transakce, jejichž předmětem měla být lázeň U Erbů na parcele čp. 1234, proběhly mezi lety 1513 a 1514. Řehoř kloboučník s manželkou Kateřinou koupili „*lázeň na svém okrsku a také s tím domem proti té lázni i s těmi k ní příslušnostmi vystavenou na Poříčí „U Erbů“ od Jindřicha Slánského za 100 kop grošů českých*“ (AMP 2091, f. 474). Tato cena je příliš vysoká na to, aby šlo o standardní měšťanský dům na Novém Městě, lze předpokládat, že tudíž předmětem prodeje je více objektů a celkově větší areál. Splátky za tento rozsáhlý objekt jdou ovšem Zikmundovi z Křence a jeho zemřelé matce Markétě, snad přechází majitelce lázně. Splátky byly na počátku 15 kop grošů českých splatných na sv. Jiří, později klesly na 10 kop grošů až do vyplacení celé sumy, k čemuž podle pramenů došlo již v roce 1514, což by snad mohlo znamenat, že provoz lázně byl značně výnosný.

¹⁰ „Johannes Bechyně emit balneum cum domo eiusdem balnei et area ... pro se Anna conthorali sua ... erga Martinem balneatorem situ a- flumen in parochia Sancti Clementis dictu Babbonis pro 40 kop g“

¹¹ „Georgius Erb emit balneum dictu Karlonis cum area ... pro se Katherina ... erga Martinem balneatorem sita sub baczka“

Další prodej domu a k němu náležejícího areálu je zachycený k roku 1623, kdy Vavřinec Roždíalovský koupil pro svou manželku Mariannu za „značnou sumu lázeň slove Erbowskou, též dům k té lázni náležející, s poustkami¹², se vším k té lázni příslušenstvím“ od Jana Rychnaura z Rychnefeldu, měšťana Starého Města pražského a Mikuláše Vojty Horažďovského za sumu 2000 kop grošů míšeňských (AMP 2202, f. 97).

Bohužel manželé nebyli schopni lázeň splácet a navíc ji zatížili dluhy mandlíři Janovi Kaikrovi, který s manželkou také žil v Klimentské ulici (čp. 1213) (AMP 2228, f. 256v). Proto byl celý objekt již v roce 1624 navrácen jednomu z prodejců – Janovi Rychnauerovi a ten ho vzápětí prodal dál lazebníkovi Ebhartovi Šicovi s manželkou Salomenou, tentokrát za nižší cenu, pouze 900 kop míšeňských grošů (AMP 2202, f. 97, 199; 2228, f. 256), které byly následně skutečně splaceny. Šlo o dům a „lázeň slove Erbowskou s poustkami v osadě sv. Klimenta ležící“ (AMP 2202, f. 199). V následujících zápisech stojí, že tyto poustky byly následně prodány mimo objekt lázně a připadly novoměstské obci, od 2. čtvrtiny 17. století se tedy areál lázně zmenšil.

Za odebrané poustky dostali manželé Šicovi v roce 1637 od městské rady pobořený dům stojící „na rohu po levé straně jdouc k mlejnu novým na rohu proti svatému Klimentu ležící“. Tento dům patřil Anně Horníkové, od které ho městská rada vykoupila a vzápětí dala lazebníkovi Ebhartovi Šicovi a jeho manželce (AMP 2203, f. 259b).

Ještě v roce 1654 je stále majitelkou Salomena Šicová, vdova po lazebníkovi Ebhartovi (Líva 1949, 108). Až v roce 1663 se ocitla ve finanční nouzi, nebyla schopná platit daně a musela lázeň prodat Janovi Preyndlovi s manželkou Kateřinou za 500 zlatých rýnských. Lázeň je popsána slovy: „lázeň slove Erbovic s domečkem skromným, ležící mezi tůněmi v Novém Městě pražském u sv. Klimenta řečenému“ (AMP I sign. I-10660). Další změna majitele je již v roce 1674, kdy lázeň koupil Jan Michal Baur (AMP 2267, f. 118; AMP I sign. I-10660).

V roce 1724 je lázeň zapsána v majetku rodiny Witichschlagerů, přičemž objekt stále fungoval jako lázeň (AMP 160, f. 166). Lazebna samotná se nacházela v té době v přízemí domu sestávajícího ze dvou koupacích místností (2 Badstuben), z nichž jedna byla klenutá, a z cisterny na vodu ve dvoře. V přízemí se nacházela také kuchyně a sklep. Lázeňský bydlel v patře, kde byly dva pokoje a dvě komory. V této době byla budova vystavěna z kamene a byla v dobrém stavu, majitelem jmenovitě byl lazebník Franz Witichschlager, který zde bydlel a

¹² Poustka v minulosti označovala obecní skladiště vzdálenější od centra města, které spravoval poustecký (Otto 1903, 349).

čepoval pivo¹³, nájemníci v objektu evidovaní nebyli, což je zajímavá zmínka, vzhledem k tomu, že ve vedlejších domech byl zaznamenán obvyklý počet nájemníků pro tuto lokalitu (NA TK 142, vizitační tabela), lze tedy snad předpokládat jiný způsob využití prostoru, kde pro dlouhodobé nájemníky nebyl prostor.

Mezi léty 1732 a 1757 byla sledovaná parcela s objektem lázně přiřčleněna k chudobinci, zřízenému v roce 1732 na protější straně dnešní Novomlýnské ulice na parcele čp. 1235, a jeho součástí byla nejméně do konce 80. let 18. století (NA TK 146, 147).

Před rokem 1804, po zrušení chudobince, se sledovaná parcela čp. 1234 stává součástí skupiny historických Nových mlýnů rozkládajících se na mlýnském rameni Vltavy mezi břehem a Primátorským ostrovem. Před rokem 1800 byl tento mlýn v majetku pražské novoměstské obce.

K roku 1814 domovní rola u objektu čp. 1234 uvádí starobylý domovní název U Erbů. To potvrzují i údaje Vizitační tabely Tereziánského katastru a Berní ruly (NA TK 142, 146, 147; Líva, 1949, 108).

Archeologické prameny

Parcela se nacházela na břehu řeky Vltavy v blízkosti kostela sv. Klimenta. Dnes je břeh řeky situován severněji. Prostor byl rozdělen výraznou přirozenou terénní hranou svahu klesajícího směrem k řece.

Tato poloha v tzv. Poříčí byla osídlena od pravěku, intenzivněji ve středověku. V blízkém okolí u románského kostela sv. Klimenta a na břehu řeky Vltavy je doloženo osídlení přítomností keramických zlomků s kalichovitou profilací okraje již od 11. století. Na zkoumané ploše se nálezy z této doby kumulují jen u její jižní strany, kde je pouze okrajově zasažena sídelní jednotkou, která byla situována v sousedství. Ve 12. století počet objektů stoupá (2 jámy, 5 sloupových jam a 5 kůlových jam), ale stále je minimální, změna přichází v 2. polovině 12. století, kdy se mění způsob využití areálu. V jižní části se množí doklady sídelních aktivit, které vrcholí na přelomu 12. a 13. století (sídelní horizont II), dokládají je první zahloubené objekty

¹³ *In untern Stock: 1 gewölbt. Bader Stube, 1 Küch., 1 Keller, ein Hof. In obern: auf die Gasse: 2 Stube, 2 Kammer, dieses ist das Wohn Erbow? (Bad) dann stehet a parte ein Badstube, bestehet in 2 Badstuben dann 4 Kammer, 1 Vorhaus, Tank in Hof ... zu den Wohn Erbow, Gutter Bau von Stein. Der Possesor ist ein Bader ver. 300 zl. ... lebt zu und wird geschänkt Bier.*

sídlíštního charakteru. Probíhaly zde výrobní aktivity pyrotechnologického charakteru (což dokládají nalezené vyhřívací pece), především během první poloviny 13. století, vše se nachází na rovné části lokality před hranou svahu snižujícího se k severu k řece. Na svahu se nacházejí ojedinělé objekty, jde však jen o izolované drobné sloupové a kůlové jamky (mohlo se jednat o kotviště, mola nebo můstky).

Ve 13. století byl původně strmý svah k řece postupně zanášen a vznikla zde mocná souvrství náplav. Po polovině 13. století vzniká rozsáhlý dřevohlinitý nadzemní objekt V092=Z130, který snad mohl být nejstarší fází středověké lazební (sídlní horizont III). Způsob využití parcely se měnil až na přelomu 13. a 14. století, kdy zmizely doklady pyrotechnologických aktivit, jako jsou vyhřívací ohniště a pece. Svah směřující k řece byl pozvolna zanášen a došlo k výrazné redukci prudkého přirozeného svahu. Na počátku 14. století byla v severní části parcely vyhloubena úvozová cesta podél břehu řeky od západu k východu (Kašpar 2010, 208). V druhé polovině 14. století se prostor stal součástí opevněného Nového Města pražského a místo původních pecí zde vzniká kamenná stavba z lomových břidlicových kamenů Z089=Z104=Z108 a Z131, na těchto kamenných základech patrně stála dřevohlinitá nástavba (sídlní horizont IV.). K této budově náležela patrně také jímka Z123=V195, ve které se nacházely přepálené diabasy dobře kumulující teplo. Jímka se vymykala běžné charakteristice, obsahovala málo nálezů - pouze několik keramických střepů, a proto již autor výzkumu Vojtěch Kašpar vyslovil úvahu o celku jako o potenciální nejstarší fází středověké lazební. Budova zanikla nejpozději na konci 14. století. Kvůli existenci úvozové cesty nejsou zřetelné žádné stavby na břehu řeky (např. sloupové jámy, mola, kotviště), které by naznačily systém práce s vodou; až ke konci 14. století byl břeh zpevněn dřevěnými kůlovými opěrami.

Ani v 15. století zde nejsou doklady obytné, výrobní nebo skladovací funkce. Místo původní zaniklé lázně vznikla nová, trochu východněji situovaná centrální budova s topeništěm a obslužným prostorem Z027=V052. Nová budova je datovaná do první poloviny 15. století, případně maximálně do poloviny tohoto století. Budova pro svou funkci využívala mohutný žár, který zprostředkovávaly diabasy uložené v podlaze topeniště. Nacházela se severně od topeniště na hraně úvozové cesty, byla postavena na vynášecích pasech s mohutnými pilíři ve tvaru půdorysu písmene L. Právě na existenci pilířů, a tudíž zvýšeného přízemí lze založit interpretaci o funkci středověkých lázní, které mohly mít pod úrovní podlahy teplovzdušné vytápění. I v této fázi zde chybí klasické sídlíštní nálezy, pouze několik vyšších stratigrafických jednotek, jako je 1 odpadní jáma, 1 odvodňovací kanálek, 2 jámy a jedna sloupová jáma, naznačují možnou funkci objektu spojenou s lázeňstvím (obr. 80).

Patrně kolem poloviny 15. století (nebo v jeho druhé polovině) místní situaci ovlivňují rozsáhlé povodně, v tuto chvíli zaniká úvozová cesta severně od budovy zanesená jednorázově asi 100 cm mocnou povodňovou vrstvou a celkově se břeh zvolna snižuje směrem k řece.

Povodeň patrně poškodila i samotnou budovu lázně, došlo k destrukci severní obvodové zdi, která byla vzápětí znovu vystavěna, ovšem v subtilnější podobě s odlišnou technikou zdění. Tato nová zeď ale respektovala náběhy na pilíře a stavební formu, kterou určovala zachovalá jižní zeď. Nově byl po povodni dostavěn objekt Z026=V073 a zdivo Z077=V078 jihozápadně od hlavní budovy. Tento mladší areál lázně zaniká na konci 15. století nebo na začátku 16. století. Celý, v tuto chvíli relativně rozsáhlý komplex kamenných budov zanikl počátkem 16. století (Z027=V052, Z012=Z018, Z026=V073 i Z077=V078).

Destrukce zdí se nacházela především v severní polovině prostoru parcely, čímž byl svah vyrovnan a parcela byla v relativní rovině, ale následujících 300 let nejsou doklady pro intenzivnější využití tohoto prostoru a zřejmě se zde pouze ukládala suť z okolí. Až před rokem 1804 zde byl postaven kamenný mlýn (obr. 76), k jeho stavbě mohla patřit jímka na hašení vápna. Tento mlýn byl zničen mezi lety 1852 až 1853. Po zboření mlýna byla na tomto místě následně postavena dvoukřídla barvírna a tiskárna látek, ke které byly dostavěny dvorní křídla k pronájmu, následně se v roce 1882 továrna proměnila v azylový dům a ten prošel dalšími stavebními úpravami. Velké zásahy do prostředí znamenalo zasypání mlýnského ramene řeky Vltavy (mezi lety 1891 až 1911) a následné zboření Nových Mlýnů, proměnu završilo vytvoření nového nábreží v roce 1919. Z azylového domu se v roce 1955 stala ubytovna a celý objekt byl zbořen po povodni v roce 2002.

8.1.2. Popis nálezové situace

Pro interpretaci lokality jako lázně je třeba zohlednit situace především z časového horizontu IV a V a do jisté míry je možné, že i dva objekty z horizontu III představují první fázi veřejné lázně (Obr. 78).

Horizont III

Horizont III. – VS.1/VS.2 (obr. 79) zachycuje rozměrný nadzemní dřevohlinitý objekt s výkopem **V092=Z130**, který by mohl být nejstarší fází lázně, nacházel se v sondách 14, 20, 21, 22, 30, 35. Jeho počátek je datovaný již do počátku 2. poloviny 13. století a budova mohla zaniknout nejpozději na počátku 14. století, ale spíše ještě v závěru 13. století požárem. Budova vznikla na podezdívkách z břidlicových kamenů, její vnitřní uspořádání nelze určit, ale

vzhledem k velikosti je možné i víceprostorové uspořádání přístavkem severním směrem při severovýchodním nároží (Kašpar 2010, 176). Bohužel stav dochování je velice špatný, pouze v několika fragmentech přerušných výkopy a mladšími konstrukcemi, proto nelze určit ani případné vícedílné uspořádání. Zrekonstruovatelný je průběh severní a východní obvodové zdi, částečně dochovaná je i východní část jižní obvodové zdi, z čehož se dají odvodit přibližné rozměry ve směru Z-V minimálně 9,5 m, ve směru S-J 4,5 m. Šířka dochovaných podezdívek je okolo 0,3-0,5 m. Je možné, že k budově patřily další solitérní části zdiva a v tom případě by mohlo jít i o budovu vícedílnou, ale vzhledem ke stavu dochování to bohužel není možné zjistit. Ojediněle se zde vyskytují tmavě hnědočervené vypálené diabasy – dolerity. Funkce této budovy není jasná, mohlo jít o skladovací, nebo výrobní prostory, nebo právě o případnou lázeň, obytná funkce není pravděpodobná.

K objektu patřila kamenná jímka **Z072=V194** v sondách 23 a 31 patrně na odpad. Zachována zůstala severovýchodní a jihovýchodní čtvrtina jímky, západní polovina byla kompletně odtěžena při stavbě mlýnu. Vnější rozměr jímky je 3,5 m a vnitřní dochovaný 2,8 m, patrně měla čtvercový půdorys. Šířka zdiva byla 0,4 – 0,6 m; zahloubena byla minimálně 1-1,5 m pod povrch a obvodové zdivo jímky bylo evidentně druhotně sníženo. Jímka byla postavena z lomového zdiva z lomových křemenců se slídou, ojediněle zde byly využity pískovce, diabasy a opuka; jímka byla lícovaná jen směrem do interiéru, stěny se mírně kónicky zužovaly (Kašpar 2010, 157). Po výstavbě budovy lázní mizí doklady pyrotechnologických aktivit na lokalitě.

Horizont IV

Horizont IV. – VS. 2 (obr. 80) je datovaný do 2. poloviny 14. století a do století 15. (Kašpar 2010, 201).

V této době zde nejsou patrné typické obytné domy z Nového Města. Hlavní budova potenciální **lázně Z089=Z104=Z108=V105=V170** je oproti typickým domům 14. století větší, zároveň její základy jsou poměrně úzké (0,6 – 0,8 m), na nich by snad mohlo být lehčí dřevěné patro podpírané dvěma pilíři (Z131) uprostřed. Základové zdivo se z větší části dochovalo i do výše 1 m nad úroveň terénu, bylo nedbale lícované; zachovala se západní, severní a východní obvodová zeď včetně severozápadního a severovýchodního nároží. Severní obvodová zeď byla postavena na hranu svahu, jižní se nacházela mimo zkoumanou plochu, a tak nebyla zachycena. Vnější rozměry domu jsou ve směru Z-V 11,5 m, dochovaná šířka ve směru S-J je minimálně 9 m. Vnitřní půdorys objektu je ve směru Z-V 10 m a ve směru S-J minimálně 8 m. Je možné, že budova mohla mít čtvercový půdorys o rozměrech asi 11,5 x 11,5 m a vnitřní cca 10 x 10

m. Zdivo bylo zahlobeno asi 0,4 m pod povrch. Půdorys budovy zcela nerespektuje obvyklou městskou parcelaci, rozkládal se v sondách 13, 14, 19, 20, 21, 22, 27, 30, 36. Budova lázně vznikla na počátku 14. století nebo v průběhu jeho první poloviny a zanikla v průběhu jeho druhé poloviny, případně v závěru století, protože v 15. století již nestála (Kašpar 2010, 170). Patro budovy stálo na vnitřní konstrukci **Z131** o rozměrech 1,4 x 0,6 m v sondě 29.

K budově patřila kamenná čtvercová jámka **Z132=V195** s výkopem v sondě 29, i ta je datovaná do 2. poloviny 13. století a její zánik na přelom 13. a 14. století, a proto by stratigraficky měla patřit k této rozlehlé budově. Ve své výplni jámka obsahovala výhřevné přepálené diabasy dobře akumulující teplo. Naproti tomu postrádala typický inventář odpadních jímek a obsahovala minimální množství nálezového inventáře. Zachována zůstala pouze jižní polovina jámky, její severní část byla odtěžena při stavbě fabriky. Vzhledem k tomu, že se dochovala kompletní strana ve směru Z-V, je zřejmý jeden její rozměr: vnitřní 1,6 m a vnější 2,8, je možné, že šlo o čtvercovou jámku, jejíž stěna byla široká 0,4 – 0,7 m.

Samostatně stojící kamenná jámka s cihlovou plentou **Z086** (Kašpar 2010, 162) zachycená v sondě 9 a 16 se také vymyká typickým jámkám, má pravidelný tvar, je pečlivě vydlážděná měkce vypálenými drolivými cihlami lícovanými pouze do interiéru jámky, ale její dno je očázené a nese stopy ohně. Zachovaná byla větší část půdorysu do výše 4 až 6 řádek cihel, severní závěr byl oderodován záplavovou činností a mladšími stavbami. Dochovaný rozměr ve směru Z-V je 3 m, vnitřní rozměr je 1,8 m, rozměr ve směru S-J jde obtížně určit, je pravděpodobné, že to byla obdélná jámka s delší stranou ve směru S-J, která mohla být dlouhá z vnější strany minimálně 3,2 m a uvnitř 2,4 m, šíře zdiva je 0,4 – 0,6 m. Základový vkop obsahoval keramiku z 13. a 1. poloviny 14. století, výplň byla datovaná do 2. poloviny 14. století, případně do počátku 15. století, ale postrádala standartní nálezy charakteristické pro odpadní jámku pozdního středověku. A jámka také patrně náležela k budově **Z089=Z104=Z108**

Ve IV horizontu se zde nachází pouze malé množství dalších vyšších stratigrafických jednotek, což také dokládá, že zde musíme hledat jinou specifickou funkci sledovaného prostoru, protože standartní sídlištní fungování zde není hmotnou kulturou doložitelné. Spadá sem odpadní jáma **V028** v sondách 37 a 38, datovaná do 2. poloviny 14. a 1. poloviny 15. století. Horní hrana je nepravidelně oválná o předpokládaném průměru okolo 4 m, dolní hrana je čtvercová až obdélná o rozměrech 2 x 1 až 2 x 2 m; zahlobená byla 2,1 m. Jáma byla na východě poškozena výkopem při stavbě fabriky, jižní část objektu je mimo zkoumanou plochu (Kašpar 2010, 143).

V severní části zkoumané plochy se nachází ještě oválná jáma **V095** ve svahu na břehu řeky v sondách 15 a 16 z přelomu 14. a 15. století, je datována historickou potopou, která šla přes objekt. Dochována je téměř kompletně kromě narušeného východního závěru, svrchní vrstvy výplně byly částečně oderodovány záplavovou činností na břehu řeky. Minimální zachycená velikost je 3,2 x 1-1,2 m, zahloubená byla 1 metr. Jde o nepravidelnou oválnou jámu zaplněnou především probarvenými náplavami, delší osa se nachází ve směru Z-V, horní hrana je ostrá, dolní také, stěny jsou pravidelné, svislé a dno pravidelné ploché (Kašpar 2010, 165).

V jižní části plochy v sondách 32 a 38 zřejmě pod budoucím topeništěm se nacházela jáma s plochým dnem **V033** datovaná od 2. poloviny 14. až do 15. století. Její západní část je dochována, východní část byla odtěžena výkopem pro zdivo topeniště lázně a předpecní jámy. Minimálně dochovaná délka v ose Z-V je 2 m, šířka 1,4 m. Zahloubena byla pouze 0,2-0,35 m. Půdorys je s mírně vypouklými stěnami a oblými rohy, horní strana je ostrá, dolní nepostřehnutelná, stěny jsou téměř kolmé a dno pravidelné ploché (Kašpar 2010, 144). Posledním objektem spadajícím do horizontu IV je sloupová jáma **V060** v sondě 23 z 2. poloviny 14. století nebo 1. poloviny století 15. Jáma měla průměr 0,45-0,5 m a zahloubena byla 0,45 m. Horní hrana je ostrá, dolní pozvolná, pravidelné konvexní dno (Kašpar 2010, 153).

Po zániku nejstarší fáze lázně Z089=Z104=Z108 a Z131 na konci 14. století vznikla východněji situovaná budova centrální lázně s topeništěm Z027=V052. Centrální hlavní budova **lázně Z027=V052** se nacházela ve východní části zkoumané plochy, vznikla patrně v průběhu první poloviny 15. století a zanikla na počátku 16. století (Kašpar 2010, 142). Tato budova zasahovala do sond 10, 11, 17, 18, 24, 25, 32, 33, 38, 39, její součástí bylo velké topeniště s obslužným prostorem. Dochoval se téměř celý půdorys v úrovni základových partií (respektive severozápadní a jihozápadní roh, severní, západní a jižní obvodové zdivo). Pouze východní obvodová zeď byla kompletně odtěžena. V případě topeniště je dochováno severozápadní nároží s částí severní a západní obvodové zdi a západní obvodová zeď obslužného prostoru (jámy před topeništěm); z větší části bylo dochováno samotné topeniště, kromě jihovýchodního rohu, který byl odtěžen – jižní a východní obvodová zeď topeniště i obslužného prostoru byla kompletně odtěžena při stavbě barvírny. Topeniště se dochovalo v úrovni základového zdiva a podlahy, z obslužného prostoru se zachovaly stěny do výšky cca 0,5 m). Vnější rozměry budovy ve směru S-J jsou asi 9 m, dochovaná šířka ve směru Z-V je minimálně 5 m. Vnitřní rozměry objektu jsou - délka ve směru S-J cca 8 m a dochovaná šířka minimálně 3,5 m. Šířka zdiva je cca 0,6-0,9 m. Takže v závěru půdorys budovy by mohl být

vnější 9 x 5 m a vnitřní 8 x 3,5 m. Tento objekt má velmi kvalitní základové zdivo na nejsevernější straně zahloubené až 2,3 m (neslo vynášecí pasy klenby na mohutných pilířích na svahu směrem k řece), jinak převážně více než 1,3 m; zdivo je mohutné, často kvalitně lícované i v základových partiích, široké 0,6-0,9 m. Vynášecím pasem v jižní obvodové zdi bylo přiváděno teplo z topeniště situovaného jižně od budovy; východní špaleta průchodu jižní obvodovou zdí hlavní centrální stavby lázně byla obezděna s použitím deskovitého bloku železitého pískovce (vel. 77 x 36 x 17 cm), lomových deskovitě odlučných letenských drobových břidlic a cihlového zdiva. Topeniště (jeho osa) byla oproti ose budovy lázně lehce odkloněna jihozápadním směrem.

Topeniště bylo poměrně rozsáhlé, vnější rozměry ve směru S-J byly cca 3,8 m, dochovaná šířka ve směru Z-V je minimálně 3 m; vnitřní rozměr ve směru S-J cca 2,6 m, dochovaná šířka je minimálně 1,8 m, šířka zdiva kolem 0,6-0,7 m. Takže vnější půdorys je přibližně 3,8 x 3 m a vnitřní 2,6 x 1,8 m. Topeniště tvoří kompaktní blok zdiva zahloubený okolo 1,2 m pod úroveň tehdejšího základového zdiva, je hluboko zapuštěné, velmi mohutné a nelícované v základových partiích, výjimku představuje vnitřní obezdění plochy topeniště vydlážděné výhradně přepálenými diabasy a obezděné cihlovým límcem z řady cihel na délku cihly.

Na topeniště navazovala obezděná předpecní jáma, která je dochovaná v délce 2,5 m ve směru S-J a minimálně 2 m ve směru Z-V; vnitřní dochované rozměry jsou ve směru S-J cca 2 m a ve směru Z-V minimálně 1,4 m; šířka zdiva je okolo 0,8 m. Pro účely rekonstrukce lze uvažovat o vnějším rozměru 2,5 x 3,5 m a vnitřním cca 2,5 x 2,5 m. Předpecní jáma je také tvořena kompaktním zdivem zahloubeným okolo 0,8 m pod úroveň základové spáry topeniště, její vnitřní líc je stržený a čelo topeniště je vyzděno z cihel.

Je evidentní, že budova měla specifickou funkci využívající velký žár, který byl dosažen díky diabasům zabudovaným v podlaze topeniště. Topeniště bylo položené jižně, na něj na severní straně navazovala obdélná budova lázně, která stála až na hraně úvozové cesty. Stavba stála na vynášecích pasech s mohutnými pilíři ve tvaru půdorysu písmene L. Existence pasů dokládá fakt, že přízemí stavby bylo zvýšené nad úroveň terénu, tak jsou v některých případech zobrazovány i středověké lázně. Poněkud nezvyklé je směřování pasů spojující obě užší stěny ve směru od severu k jihu.

Severní část budovy Z027 byla zřejmě smetena vodou do řeky při povodních kolem poloviny 15. století, proto byla severní zeď vystavěna nově jako severní přístavba lázně **Z012=Z018** (v sondách 10, 11 a 17), respektive jde již o mladší fázi lázně. Tato přístavba byla zahloubená do vrstev 1. pol. 15. století, sama vznikla okolo poloviny 15. století a zanikla počátkem 16. století.

Celkově je tato mladší zeď výrazně subtilnější s odlišnou technikou zdění, ovšem respektuje původní směřování zdi s náběhem na vynášecí pasy zničené zdi. Dochovala se jen torzovitě pouze v podobě základového zdiva založeného patrně na základových pasech, pouze ojediněle se dochovala první řádka kamenů nadzemního nekvalitního líce; zdivo bylo provázané se západním obvodovým zdívem objektu. Severní obvodové zdivo je dochováno v délce 3,6 m od severozápadního rohu v šířce 0,6-0,7 m a zahloubeno bylo pouze 0,45 m. Západní obvodové zdivo v délce 3 m od severozápadního rohu. Vyzděno bylo ze směsi lomové opuky, zlomků cihel a šedozelených opálených diabasů (Kašpar 2010, 139).

S obnovou areálu může souviset i severozápadní budova **Z026=V073** v sondách 10 a 17, která vznikla patrně až po polovině 15. století a zanikla počátkem 16. století. Z této budovy se zachovalo torzo východní a jižní obvodové zdi, které jsou v nároží provázané. Vnější líc zdi je nepravidelný, základové zdivo je založené přímo do výkopu s jednou dochovanou řádkou nadzemního zdiva lícovaného výhradně do interiéru budovy. Jižní zeď se dochovala v délce 2 m, východní v délce 3,3 m; šířka zdiva je 0,6-0,7 m

Patrně k této budově náležel kus zdiva **Z077=V078** ze sondy 31 situovaný jihozápadně, protože i to je zahloubené do vrstev 1. poloviny 15. století a vzniklo okolo poloviny 15. století nebo krátce po ní a zaniklo počátkem 16. století. Bylo ovšem těžce poškozené, delší osa byla ve směru Z-V. Nadzemní část zdiva se nedochovala vůbec, zachyceno bylo jen v délce 2-2,5 m, šířka zdiva byla cca 0,95-1 m. Zeď byla postavena z lomového zdiva z bělošedých křemenců a sekundárně vypálených doleritů (Kašpar 2010, 159).

Posledním objektem je odvodňovací kanálek **V100** v sondě 8 z 1. poloviny 15. století, který ovšem prostorově nesouvisí ani s jednou budovou lázně, jak by se dalo očekávat. Je dlouhý 3 m (na šířku sondy) a široký 0,25 – 0,4 m. Pokračuje do sondy 7 a v severovýchodním rohu opouští zkoumanou plochu. V jeho bezprostřední blízkosti byly náznaky dvou sloupových jam.

Horizont V

Horizont V. – NO. 1 (Obr. 81) zachycuje 16. a 17. století. Pro mapování existence lázně je zásadní, že počátek 16. století představuje zánikový horizont pro celý lázeňský komplex.

I nadále trvá existence severozápadní stavby lázně **Z026=V073** v sondách 10 a 17, která zaniká právě počátkem 16. století. Stejně tak centrální budova lázně **Z027=V052** s topeništěm a jeho obslužným prostorem, její severní přístavba **Z012=Z018** a zdivo související s lázní **Z077=V078** zaniká na počátku 16. století

V sondě 37 a 38 se nacházel odvodňovací kanálek **V030** z 2. poloviny 15. století až počátku 16. století. Jeho dochovaná délka je minimálně 3 m, šířka 0,5-1,2 m, zahlouben byl 0,4-0,5 m, výkop byl ze severní i jižní strany porušen, dno je konvexní (Kašpar 2010, 143).

Do horizontu V. spadá také podezdívka nadzemní dřevohlinité stavby **Z049** ze sondy 11, datované do 16. století, její rozměry nejsou rekonstruovatelné, zachycen byl jen 1,1 m ve směru S-J. Podezdívka byla jen minimálně zahloubená (max 0,1 m).

Následně po zániku veškeré kamenné architektury byly zbytky stavebního materiálu rozvlečeny po parcele, především po její severní části, čímž se dorovnávala svažitosť terénu a prostor sloužil k uskladnění stavebního odpadu.

Shrnutí nálezové situace

V následujících tabulkách je seznam objektů jednotlivých časových horizontů včetně jejich pravděpodobné interpretace. V seznamu výplní výkopů jsou zvýrazněné vrstvy, které obsahovaly nálezy, ty jsou následně dále rozepsané. Zároveň jsou zde ve IV. horizontu zvýrazněné soudobé objekty související s institucí lázně.

Horizont III – VS.1/VS.2

Objekt	Funkce	Sonda	Datace	Výplň
V092=Z130	Nadzemní dřevohlinitý objekt s výkopem (nejstarší fáze lázně?)	14, 20, 21, 22, 30, 35	poč. 2. pol. 13. stol. – poč. 14. stol.	Z130, 29038, 3008
Z072=V194	Kamenná jímka	23, 31	2. pol. 13. stol.	Z072, 23020

Horizont IV – VS. 2 (2. pol. 14. - 15. stol.) – seřazeno chronologicky

Objekt	Funkce	Sonda	Datace	Výplně
Z089=Z104=Z108=V105=V170	Hlavní budova středověké lázně nejstarší část	13, 14, 19, 20, 21, 22, 27, 30, 36	14. století	Z089, Z104, Z108, 27016, 30026, 36021
Z131	Vnitřní konstrukce hlavní budovy lázně	29	14. století	
Z132=V195	Kamenná čtvercová jímka (nejstarší fáze lázně?)	29	2. pol. 13. stol. – 13./14. stol.	Z132, 29014, 29016
Z086	Kamenná jímka s cihlovou plentou	9, 16	2. pol. 14. stol. – poč. 15. stol.	9016, 9031

V028	Odpadní jáma	37, 38	2. pol. 14. – 1. pol. 15. stol.	37004, 37018, 37019, 37020, 37023, 37024, 38006, 38008, 38009, 38026
V033	Jáma s plochým dnem	32, 38	2. pol. 14. – 15. stol.	32007, 38015
V060	Sloupová jáma	23	2. pol. 14. stol. – 1. pol. 15. stol.	23019
V095	Oválná jáma ve svahu na břehu řeky	15, 16	přelom 14. a 15. stol.	15021, 15022, 15024, 16027, 16030, 16031, 16034
V100	Odvodňovací kanálek – trativod	8	1. pol. 15. stol.	8010
Z027=V052	Centrální hlavní budova lázně, topeniště s obslužným prostorem	10, 11, 17, 18, 24, 25, 32, 33, 38, 39	1. pol. 15. stol. – poč. 16. stol.	Z027, 32002, 32003, 32005, 32006
Z077=V078	Zdivo související s lázní	31	pol. 15. stol. – poč. 16. stol.	Z077, 31007
Z026=V073	Severozápadní stavba lázně, starší fáze	10, 17	pol. 15. stol. – poč. 16. stol.	Z026, 10004, 10005, 17012, 17013, 17013B
Z012=Z018	Severní přístavba hl. budovy lázně, ml. fáze	10, 11, 17	pol. 15. stol. – poč. 16. stol.	
V061=V083	Přirozená hrana svahu	6, 13, 16, 17, 18, 21, 22, 23, 24, 25	existence v průběhu celého středověku	6018, 13008, 21037, 22028 18026, 24039, 25030, 25031
V136=V154	Uměle vytvořená hrana svahu na břehu řeky – úvozová cesta	6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 17, 18	poč. 14. stol., 1. pol. 15. stol. vydlážděna, zánik kolem pol. 15. stol.	6008, 6009, 6012, 6016, 8011, 8014, 8016, 8017, 8021, 8022, 8023, 8024, 8025, 8027, 8028, 9024, 9032, 9033, 9034, 9046, 9052, 15015, 15021, 15023

Horizont V – NO. 1 (16. – 17. století)

Objekt	Funkce	Sonda	Datace	
Z026=V073	Severozápadní stavba lázně (st. fáze)	10, 17	pol. 15. stol. – poč. 16. stol.	Viz hor. IV.
Z027=V052	Centrální hlavní budova lázně (st. fáze)	10, 11, 17, 18, 24, 25, 32, 33, 38, 39	1. pol. 15. stol. – poč. 16. stol.	Viz hor. IV.
Z077=V078	Zdivo související s lázní	31	2. pol. 15. stol. – poč. 16. stol.	Viz hor. IV.
Z012=Z018	Severní přístavba hlavní budovy lázně (ml. fáze?)	10, 11, 17	kol. pol. 15. stol. – poč. 16. stol.	
V030	Odvodňovací kanálek	37, 38	2. pol. 15. stol. – poč. 16. stol.	17020, 17021, 17022, 24003, 24004, 24006
Z049	Podezdívka nadzemní dřevohlinité stavby	11	16. stol.	

8.1.3. Hmotná kultura

Během výzkumu byl získán velký počet nálezů, celkem 60 553 kusů, kterými byly datovány stratigrafické jednotky a byly rozděleny do 9 časových horizontů od raného středověku po recentní nálezy. Nejvíce archeologických nálezů spadalo do kategorie keramických střepů, jako další typy jsou kachle, fragmenty mazanice, velké množství zvířecích kostí, uhlíky, duté i tabulové sklo, fragmenty železných předmětů, struska, předměty z barevných kovů, kameny a další drobné nálezy (například opracované kameny a kosti, mince, keramické předměty a nádoby, opracované dřevo a skleněné předměty). Pro potřeby zkoumání středověké lazební jsou podstatné tři horizonty – III, IV a V. Z nich pochází 8 460 kusů keramiky, 298 kusů kachlů, 338 kusů mazanice, 249 kusů cihel, 66 kusů prejzů, 79 kusů malty nebo omítky, 4 471 kusů zvířecích kostí, 16 kusů uhlíků, 29 zlomků dutého skla, 7 zlomků tabulového okenního skla, 534 kusy železa, 9 kusů strusky, 42 fragmenty barevného kovu, 33 kusy kamene a 284 kusy odpadu z výroby kostěných korálků. Zároveň z těchto vrstev pochází 44 kusů různých drobností, jako jsou mince, keramické kuličky, drátky z barevného kovu, keramické miniatury a další.

Nálezy z jednotlivých vrstev jsou označeny následovně: první dvě čísla udávají polohu sondy v rámci výzkumu a další tři čísla jsou pořadovým číslem konkrétní stratigrafické jednotky v dané konkrétní sondě. Keramické soubory v jednotlivých stratigrafických jednotkách byly poměrně promíchané, proto nejsou příliš chronologicky citlivé a příliš vypovídající o vývoji hmotné kultury. Kvalitu jednotlivých souborů označuje číslo bonity (B) v tabulce v rozsahu 1-5, přičemž 1 znamená velmi kvalitní soubor určený k dalšímu zkoumání, 2 kvalitní soubor, 3 slušný mírně kontaminovaný soubor, 4 kontaminovaný soubor, 5 zcela pomíchaný soubor. Tato situace je daná polohou lokality na břehu řeky, kde docházelo k četným splachům při povodních i akumulacím terénu, a proto jsou jednotlivé soubory silně promíchané.

Následuje seznam nálezů z horizontů III-V

B – bonita souboru	KO – kost	BK – barevný kov
KE – keramika	UHL – uhlík	KÁ – kámen
KE-K – kachle	SK-D – sklo duté	OST – ostatní
MZ – mazanice	SK-O – sklo okenní	KO-O – kost opracovaná
C – cihla	(tabulové)	DRN – drobné nález
P – prejz	FE – železo	
M/O – malta /omítka	ST – struska	

Horizont III

Sonda	č. vrstvy	počet nálezů	B	Datace	KE	KE-K	MZ	C	P	M/O	KO	UHL	SK-D	SK-O	FE	ST	BK	KÁ	KO-O odpad při výrobě knoflíků	DRN
14	14007	56	2	1. pol. 13. - 1. pol. 14. stol. (PS; příměs - 2. pol. 14. - 15. st. - 1 kachel)	33	1		1	1		18				2					
	14009	36	1-2	1. pol. 13. - 1. pol. 14. stol.	18			1			14				1		1			KO-O
	14025	12	3-4	2. pol. 12. stol. (?-PS)	12															
	14027	33	3-4	2. pol. 13. stol. (PS)	23						6				4					
	14031	8	7	2. pol. 13. stol. (PS)	7										1					
20	20009	91	3	2. pol. 13. stol. (krašovický džbánec)	59		1				11				16		1			2 KE - nádoba; 1 KÁ - opracovaný; BK - přívěšek
	20011	7	4	2. pol. 12. stol - 1. pol. 13. stol. (PS)	6						1									
	20013	242	1	2. pol. 11. stol. - poč. 13. stol.	165						69				7		1			
	20014	42	2-3	2. pol. 13. stol.	33						7				2					
	20015	3	4-5	1. pol. 13. stol. (3S)	3															
	20016	16	5	13. stol. (? - PS)	16															
21	21010	206	1	2. pol. 12. stol. - poč. 13. stol. (miniaturka)	173	1					24				8					
	21021	48	3	2. pol. 12. stol. (příměs 1 kachel 15. stol.)	45	1					2									
	21022	130	3	2. pol. 13. stol. - 1. pol. 14. stol.	92			2			27				9					
	21023	30	2	2. pol. 11. stol. - 1. pol. 12. stol. (PS)	25			1			2				1					1 KO-O korálek
	21024	12	4	12. stol. (PS)	8						1				3					
22	22005	21	5	12. - 15. stol. (PS)	15						5				1					
	22012	59	2-3	1. pol. 13. stol.	49						10									
	22015	40	2	2. pol. 13. stol.	31						4				5					

23	23020	172	2-3	2. pol. 13. stol.	121		24			9	11			5		2			BK - drátek
29	29018	73	3	2. pol. 12. stol. - poč. 2. pol. 13. stol.	54						10			8		1			
30	30022	64	1-2	2. pol. 12. stol. (PS)	16					2	44			2					
35	35011	321	3	2. pol. 12. - poč. 2. pol. 13. stol.	195						103	1		22					
	35015	8	5	2. pol. 13. - poč. 14. stol. (PS)	8														
		1730			1207	3	25	5	1	11	369	1	0	0	97	0	6	0	0

Horizont IV

Sonda	č. vrstvy	počet nálezů	B	Datace	KE	KE-K	MZ	C	P	M/O	KO	UHL	SK-D	SK-O	FE	ST	BK	KÁ	KO-O odpad	DRN
6	6009	43	3-4	2. pol. 14. století - poč. 15. stol.	23	1			1		15				1				1	KO-O střenka
	6012	15	5	2. pol. 13. stol. (?-PS)	13						2									
	6016	4	4	2. pol. 13. stol. (?-PS)	7						1									
8	8008	173	1	okolo pol. či po pol. 15. stol.	111	1					53				7		1			BK - část rolničky
	8009	93	1-2	15. stol. (okolo pol. či po pol.)	78	3	2						2		6				2	
	8010	114	1-2	spíše 1. pol. 15. stol.	78	2	2				27				4	1				
	8011	38	1-2	spíše 1. pol. 15. stol.	27						9				1				1	
	8014	49	1	1. pol.15. stol.	21	2					24				2					
	8016	11	4	1. pol.15. stol.	2						8						1			BK - přezka
	8021	14	5	1. pol. 13. stol. - 1. pol. 14. stol. (?-4S)	4						3				6			1		FE - hřebík
	8023	178	1	2. pol. 13. stol.	132					1	39				5					Mince
	8025	196	2	2. pol. 13. stol. (? - příměs 15. stol.-PS)	102						63	1			6				23	1 dřevo
9	9016	49	4	2. pol. 14. stol. - poč. 15. stol.	8	1				3	23								14	
	9024	16	3	15. stol. (PS)	9						6				1					
	9031	8	5	15. stol. (4S)	4	1					2				1					
	9032	165	4	13. - 15. století (převážně 2. pol. 15. PS)	64						77				9			1		14 opracovaných kostí
	9033	123	2-3	13. - 1. pol. 14. stol.	69						37				4				9	

	9034	49	3-5	2. pol. 14. stol. (1 zlomek 16.-17. stol. - PS)	17						20				10			2	
	9043	23	4	16. st. (PS)	11						9				2			1	
10	10004	5	5	15. stol. (4S)	4						1								
	10006	15	4	okolo pol. 15. stol. (PS)	8	1					5								KO-O střenka
	10008	170	1	2. pol. 14. stol.	63						96				2			9	
	10009	99	3	1. pol. 15. stol.	25						53							21	
	10011	5	4	2. pol. 14. stol. - 1. pol. 15. stol. (PS)	5														
	10012	25	2	2. pol. 14. stol. (PS)	8						17								
	10013	55	1	konec 13. - poč. 2. pol. 14. stol. (příměs 1 kachel 2. pol. 15.-16. stol.)	25	1					29								
11	11023	15	1-2	2. pol. 14. stol. - poč. 15. stol.	12										2				1 KO-O
	11024	4	1-2	okolo pol. či po pol. 15. stol.	3										1				
	11025	497	1	2. pol. 13. stol. - 1. pol. 15. stol. (převážně celé 14. st. nejspíše i 1. pol. 15. stol. - kachle)	311	13			6		155		1		7		1	2	1 KO-O korálek, 1 BK řetízek
13	13003	78	4	2. pol. 13. stol. - poč. 14. stol. (?-PS)	38						32				5		3		BK - plíšek
14	14023	14	4	2. pol. 13. stol. (?-PS)	6						8								
	14024	21	3-4	2. pol. 13. stol. (1 kachel příměs - 2. pol. 14.-15. stol.)	14	1					5				1				
15	15017	56	4	2. pol. 13. stol. - 1. pol. 15. stol. (PS)	24					1	26				3			2	
	15019	11	5	2. Pol. 13. stol. - 14. stol. (?PS)	11														
	15024	7	5	2. pol. 13. stol. (PS)	7														
	15027	18	2	2. pol. 13. stol. - poč. 14. stol (PS)	16										2				
16	16015	152	2-3	2. pol. 13. stol.	66						80				6				
	16016	83	4	2. pol. 13. stol. (PS)	30						51				2				
	16019	154	3	15. st.? (spíše 2. pol. 15. stol - PS; 2. sáček - 3S - 1. pol. 14. stol.)	18	2					87		1		7		1	38	
	16023	18	2-3	2. pol. 13. stol. (PS)	18														
	16024	26	1	2. pol. 13. stol. - 2. pol. 14. st. (? po pol. 14. stol. - kamenina)	14						12								
	16025	79	2-3	2. pol. 13. - 1 pol. 14. stol.	71						7				1				

	16027	23	2-3	2. pol. 13. -1. pol. 14. stol.	17					6							
	16029	540	2-3	2. pol. 13. st. - 1. pol. 14. stol.	52		237	194	1	44	3			8		1	
	16030	42	2-3	2. pol. 13. stol.	25						16			1			
	16031	204	2-3	2. pol. 13. - poč. 2. pol. 14. stol. (?)	121				2		62			17		1	1 koprolit
	16034	151	1-2	2. pol. 13. - 1. pol. 14. stol.	97						38			16			
17	17012	334	3	15. st. (spíše 1. pol. - poč. 2. pol. 15. stol.)	218	15		18	3	5	59		1	13	2		
	17013	62	4	15. stol. (spíše 1. pol. 15. st.; 1 sáček ze tří 2. pol. 13. st. PS)	34			5	1		21			1			
	17014	3	5	12. - 13. století (1S)	1									2			
	17016	148	3	2. pol. 13. stol. - 1. pol. 14. stol.	98			4		2	38			4	1		1
	17019	195	1	13. - 1. pol. 14. stol.	109			3	1		63	1		13			5
	17023	193	1	2. pol. 14. st.	118		1	1		4	45			20		2	2
	17024	29	3-4	1. pol. 14. století (?) - 2. pol. 14. st. (PS)	19	1					9						
	17025	78	3-4	2. pol. 13.-1. pol. 14. st. (?) - PS)	48						28			1		1	BK - kování
	17030	49	1-2	2. pol. 13. stol. - 1. pol. 14. st. (možný poč. 2. pol. 14. stol.)	42						6			1			
18	18010	30	5	12. - 1. pol. 15. st. (?) - smícháno - PS)	13						15			2			
	18013	112	3	2. pol. 13. - 1. pol. 15. st. (zřejmě i 2. pol. 14. st. - PS; kachle 2. pol. 14. -1. pol. 15. st.)	76	4					32						
	18014	39	3	2. pol. 13.-poč. 14. st. (PS)	20						18					1	BK - rukojeť
	18015	4	5	2. pol. 14. -1. pol. 15. st. (?) -PS)	4												
	18018	57	5	2. pol. 13. - 1. pol. 15. st. (smícháno)	35				1	1	18			2			
	18019	431	1-2	2. pol. 13.-14. st.	317	1			1	1	104			7			
19	19003	22	2-3	2. pol. 14. - 1. pol. 15. stol.	15						6					1	
20	20005	29	3	2. pol. 13. st. (PS)	14			1			5			8			1
21	21004	114	4	2. pol. 13. st. (SS 15. st. - příměs?; 1 kachel 15. stol.)	71	1					42						
	21006	87	2-3	2. pol. 13. stol.	51						34			2			
	21017	33	3	1. pol. 15. stol. (PS)	23						7			3			

	21018	78	1-2	2. pol. 13. stol.	62			1		10			5				
22	22004	98	3	15.st.	63					22			9		3		1
	22013	21	3-4	2. pol. 13. st. (PS)	21												
	22017	25	3-4	1. pol. - poč. 2. pol. 13. st. (PS)	17			1		6			1				
23	23009	72	4-5	2. pol. 15. st. (?-PS)	45					22			4				1 mince
	23012	95	3-4	2. pol. 15. stol. (?-PS)	39	1				38			12		2		2 mince, KE kulička, BK špendlík
24	24002	191	3-4	okolo pol. - 2. pol. 15. stol. (loštický pohár)	157	3		1		1	16	1	12				
	24005	47	5	15. st. (? - PS)	22					15		1	3		6		
	24007	57	4	2. pol. 12. - 2. pol. 13. st.	43				1	13							
	24008	34	1	2. pol. 12. - 1. třetina 13. st.	34												
25	25010	439	1-2	2. pol. 14. st. - 1. pol. 15. stol. (hezký soubor kachlů)	286	62			20	1	45	1	20		1		1 KE-P, 2 mince, FE skruž, BK špendlík
	25013	20	5	12. -15. st. (1 sáček 12. st., 2. sáček 15. st. - 15)	12				2	5							1 - dlaždice
	25014	807	1	2. pol. 14. - poč. 15. stol.	489				6	298			13		1		BK drátek
	25015	38	1	2. pol. 14. stol. - poč. 15. stol.	20	1			1	2	13	1					
	25019	15	3	2. pol. 14.- poč. 15. stol. (?-PS)	8	3	1		2	1							
	25020	12	3	2. pol. 14.- poč. 15. stol. (?-PS)	8					4							
	25021	5	3	2. pol. 14.- poč. 15. stol. (?-PS)	5												
	25022	15	4	2. pol. 12.-1. pol. 13. st. (PS)	11					1							3 části mince
	25023	162	2-3	2. pol. 12.-poč. 15. stol. (1 sáček 2. pol.13.st.; 2 sáček 2. pol.14. st.-poč. 15. st; 3. sáček 2. pol. 12. - 1. pol. 13. st. - smícháno; kachle 2. pol.14.-1. pol. 15. st.)	112	10				39			1				
	25024	42	1	2. pol. 14.-poč. 15.st.	23					18							DR - kusy trámu
	25038	1													1		BK - plíšek

27	27004	180	1	2. pol. 14. stol.	103	1					67				5				4	
	27005	319	5	2. pol. 12.-poč. 14. st. (příměs 2ks, 15. stol. zřejmě pomícháno)	207						112									
	27006	52	5	15. st. (zřejmě také 2. pol.13. st. - ? - PS)	35						14								3	
31	31003	100	2-3	2. pol. 12. st. (ojedinělá příměs 2.pol. 13. stol.-14.stol.-3ks)	42						56				2					
	31007	7	5	2. pol. 12. st. (1S)	2						5									
32	32007	86	5	12.-1. pol.17.st.	48	1		1			34		2		6		4			BK - drátek
37	37004	141	4	1. pol. 13. st.-1. pol. 15. st. (smícháno; kachle 2. pol. 14.-1. pol. 15. st.)	81	2		2	2		49				4					1 KE-P přeslen
	37018	185	3-4	2. pol. 14.-2. pol.15. st. (Kachle 2. pol.14.-1. pol. 15. st.)	54	12	3		3		110				3					FE čepel
38	38006	12	4	2. pol. 13. st. (PS; kachle až 15.st.)	5	6					1									
	38008	517	2-3	2. pol.13.-1. pol. 15. st. (? - PS; ker. do poč. 14.st.; kachle 2. pol.14.-1. pol. 15.st.)	321	73	40	6	3	1	47	13			11		1			1 KE-N
	38009	28			1	27														
	38022	12	5	16. - 1. pol.17. (? - PS)	11								1							
		9890			5602	253	286	238	57	67	2818	15	12	0	336	4	32	5	140	

Horizont V

Sonda	č. vrstvy	počet nálezů	B	Datace	KE	KE-K	MZ	C	P	M/O	KO	UHL	SK-D	SK-O	FE	ST	BK	KÁ	KO-O odpad při výrobě knoflíků	DRN
8	8005	16	4	2. pol. 15. -poč. 16. st. (PS)	5	2					7				1				1	
	8006	360	1	1. pol. 15. st.	200	7			1		124		2		14	4		8		
9	9007	185	5	2. pol. 12.-poč.16. st. (? -poč. 16.st.; smícháno; podle kachlů spíše až poč. 16. st.)	61	6			1		99		1		6				11	
	9013	54			26						23		1	1	2				1	

	9015	72	4	konec 14. - 1. třetina 15. st.	35	2	27							5		1		KO - píšťalka, BK - přezka
	9018	226	4	16. - 1. pol. 17. st.	141	1		3	1	65		1	1	12			1	
	9020	29	5	15. - poč. 17. st. (PS)	8					17				1			3	
	9021	33	4	15. - 16. st. (převažuje 15. st.; PS)	24					7				2				
	9022	258	1-4	2. pol. 12.-1. pol. 17. st. (1 sáček 2. pol. 13. st.; 2 sáček 16.-1. pol. 17. st.)	123					99				16			18	Dřevo - střenka, 1 mince
	9023	100	3-5	15. - poč. 17. st. (1 sáček 15. st.; 2 sáček 16.-poč. 17. st.?)	15					69		1					14	1 KE plastika
	9026	28	4	konec 15.st.-16.st. (PS)	10					18								
	9027	51	4	konec 14.-1. pol. 15.st. (PS)	11					29							11	
	9030	97	4-5	15. - 1. pol. 17. st. (převážně 16. st.; PS)	37	1				43						1	14	1 KE kahánek
	9037	51	4	17. - poč. 18.st.	37	1				12		1						
11	11016	105	5	16. - poč. 17. st.	94	1				6		3	1					
	11019	8	5	2. pol. 15. - 16. st. (PS)	8													
	11021	274	4	16. - 1. pol. 17. st.	257	2				8		5	1					1 ulita
12	12001	50	5	13. - 14. st. (PS)	9					38		1					2	
16	16007	47	5	15. st. (spíše 1. pol. 15. st. ? - PS)	8			1		38								
	16008	88	4	14. st. (spíše 2. pol. 14. st. ? - PS)	27					60				1				
	16011	18	5	12. st. (2S příměs 15. - 16. st. ? - PS)	7					11								
	16012	271	4	2. pol. 14. st. - poč. 15. st. (PS)	29					170		1		3	1		66	1 mince
17	17020	189	3-4	2. pol. 15. st. (ložtický pohár)	132	5		1		47								4 kusy přeslenu
	17021	4	5	15. st. (? - 3S)	3									1				
	17022	2	5	13. - 15. st. (? - 3S)	2													
	17036	6	5	2. pol. 13. - 1. pol. 14. st. (PS)	5					1								
18	18008	70	1-2	2. pol. 14. st. - poč. (1. pol.) 15. st.	27					40				3				
	18012	98	4	2. pol. 14. - 1. pol. 15. st.	24					73				1				

24	24003	96	3	1. pol. 15. st.	65			2			20				6		1		2 KE kuličky
	24004	10	5	15. - poč. 16. st. (? - PS)	8						2								
	24006	16	5	2. pol. 12. - poč. 16. st. (1. sáček 15. - poč. 16. st.; 2. sáček 2. pol. 12. - 2. pol. 13. st.)	14	1					1								
30	30023	18	4-5	15. - 16. st. (PS)	10						6				1			1	
38	38002	22	5	2. pol. 15. - 16. st. (PS)	15	1					3				1		2		
	38004	86	4	15. - poč. 16. st.	51			2	1		27				5				
	38005	164	4	15. - 16. (17.?) st. (kachle 2. pol. 14. - 1. pol. 15. st.)	73	12			1		60				18				
	38014	27	4	17. - 1. pol. 18. st.	23	1								3					
39	39004	99	5	16. st. (? - PS)	25	1		1			53				1			18	
	39006	11	5	17. - 18. (?) st.	2						8				1				
		3339			1651	44	27	6	8	1	1284	0	17	7	101	5	4	28	142

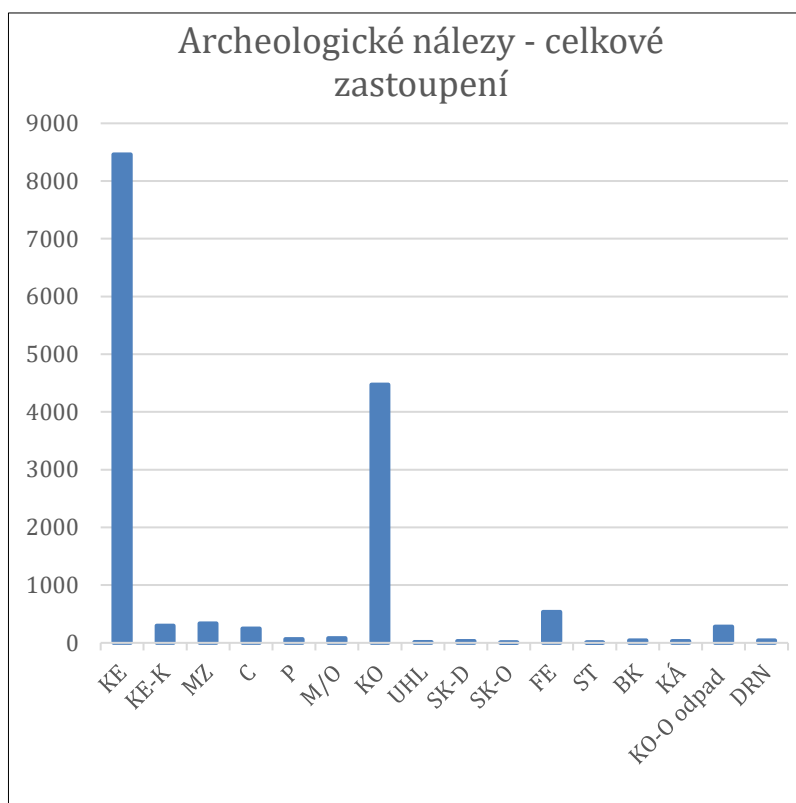
Seznam nálezů pocházející z výplně objektů z časových horizontů III, IV a V.

Objekt		č. vrstvy	počet nálezu	datace	KE	KE-K	MZ	C	P	M/O	KO	UHL	SK- D	SK- O	FE	S T	BK	KÁ	KO-O odpa d	DRN
Z072=V194	kamenná jámka	23020	172	2. pol. 13. stol.	121		24			9	11				5		2			BK - drátek
V028	odpadní jáma	37004	141	1. pol. 13. st.-1. pol. 15. st. (smícháno; kachle 2. pol. 14.-1. pol. 15. st.)	81	2		2	2		49				4					1 KE-P přeslen
		37018	185	2. pol. 14.-2. pol. 15. st. (Kachle 2. pol. 14.-1. pol. 15. st.)	54	12	3		3		110				3					FE čepel
		38006	12	2. pol. 13. st. (PS; kachle až 15.st.)	5	6					1									
		38008	517	2. pol. 13.-1. pol. 15. st. (? - PS; ker. do poč. 14.st.; kachle 2. pol. 14.-1. pol. 15.st.)	321	73	40	6	3	1	47	13			11		1			1 KE-N
		38009	28		1	27														
V033	jáma s plochým dnem	32007	86	12.-1. pol. 17.st.	48	1		1			34		2		6		4			BK - drátek
V095	oválná jáma ve svahu na břehu řeky	15024	7	2. pol. 13. stol. (PS)	7															
		16027	23	2. pol. 13. -1. pol. 14. stol.	17						6									
		16030	42	2. pol. 13. stol.	25						16				1					
		16031	204	2. pol. 13. - poč. 2. pol. 14. stol. (?)	121				2		62				17		1			1 koprolit
		16034	151	2. pol. 13. - 1. pol. 14. stol.	97						38				16					
V100	odvodňovací kanálek	8010	114	spíše 1. pol. 15. stol.	78	2	2				27				4	1				
Z026=V073	severozáp. stavba lázně st. fáze	10004	5	15. stol. (4S)	4						1									
		17012	334	15. st. (spíše 1. pol. - poč. 2. pol. 15. stol.)	218	15		18	3	5	59		1		13	2				
		17013	62	15. stol. (spíše 1. pol. 15. st.; 1 sáček ze tří 2. pol. 13. st. PS)	34			5	1		21				1					
V136=V154	uměle vytvořená hrana svahu	6009	43	2. pol. 14. století - poč. 15. stol.	23	1			1		15				1				1	KO-O střenka

		6012	15	2. pol. 13. stol. (?-PS)	13						2								
		6016	4	2. pol. 13. stol. (?-PS)	7						1								
		8011	38	spíše 1. pol. 15. stol.	27						9			1				1	
		8014	49	1. pol.15. stol.	21	2					24			2					
		8016	11	1. pol.15. stol.	2						8				1				BK - přezka
		8021	14	1. pol. 13. stol. - 1. pol. 14. stol. (?-4S)	4						3			6			1		FE - hřebík
		8023	178	2. pol. 13. stol.	132					1	39			5					Mince
		8025	196	2. pol. 13. stol. (? - příměs 15. stol.-PS)	102						63	1		6				23	1 dřevo
		9024	16	15. stol. (PS)	9						6			1					
		9032	165	13. - 15. století (převážně 2. pol. 15. PS)	64						77			9			1		14 opracovan ých kostí
		9033	123	13. - 1. pol. 14. stol.	69						37			4				9	
		9034	49	2. pol. 14. stol. (1 zlomek 16.-17. století - PS)	17						20			10				2	
V030	odvodňovací kanálek	17020	189	2. pol. 15. st. (loštický pohár)	132	5		1			47								4 kusy přeslenu
		17021	4	15. st. (? - 3S)	3									1					
		17022	2	13. - 15. st. (? - 3S)	2														
		24003	96	1. pol. 15. st.	65			2			20			6		1			2 KE kuličky
		24004	10	15. - poč. 16. st. (? - PS)	8						2								
		24006	16	2. pol. 12. - poč. 16. st. (1. sáček 15. - poč. 16. st.; 2. sáček 2. pol. 12. - 2. pol. 13. st.)	14	1					1								

Vyhodnocení archeologických nálezů

Z rozložení hmotné kultury vůči objektům vyplývá, že z pravděpodobných budov lázní nepochází přímo žádný materiál, který by mohl vyvrátit, nebo potvrdit jejich fungování jako veřejných lázní v průběhu tří časových horizontů. Kromě jedné výjimky (severozápadní stavby lázně Z026=V073), pochází veškerý archeologický materiál z odpadních a kamenných jímek nebo odvodňovacích

kanálků (viz tabulka výše) nebo případně z vrstev, které stratigraficky souvisí s dotčenými objekty.

Keramika

Nejvíce zastoupenou skupinou nálezů je jednoznačně keramický materiál, objevuje se zde jak jemná zdobená stolní keramika, tak hrubší kuchyňské náčiní včetně běžně se vyskytujících trojnožek, hrnců a pokliček. Intruzemi jsou zde bohatě zastoupená i mladší období a glazovaná keramika, pouze málo souborů je časově kompaktních. Podrobněji zkoumány byly soubory keramických zlomků z III., IV. a V. horizontu, tedy ze stratigrafických situací souvisejících s objekty spojovanými s existencí lázeňského zařízení na vltavském břehu. Pro sledované soubory je typická jejich značná fragmentace a redislokace po přirozeném svahu, projevující se početnými příměsemi v rámci sledovaných stratigrafických jednotek (Obr. 82). Tato skutečnost je rovněž způsobena původem keramického materiálu z komplikovaných nálezových situací s početnými stavebními konstrukcemi, výkopy a velmi tenkými stratigrafickými jednotkami (vrstvy). Jde o soubory značně nehomogenní, kontaminované a nepočtené.

V závěrečné třetině 13. století dochází k dramatické proměně sídlištních aktivit, kdy charakteristické projevy předlokačního osídlení s početnými nálezovými soubory vázanými na

výrazný nárůst stratigrafie, existenci zahloubených objektů a dokladů pyrotechnologických aktivit nahrazuje horizont nevýrazného nárůstu terénu s přítomností rozsáhlých nadzemních objektů s kamennými základovými zdívkami a četnými jámkami spojovanými s možnou existencí provozních objektů středověké lázně. Drtivou většinu nálezového souboru horizontu III představuje šedohnědá hrubá makroskopicky ostřená keramika hradištní tradice. Na hrncovitých bezúhelných nádobách převládají okraje formované do podoby náběhů na nízka okruží či nízka okruží, v mladší fázi se objevují i větší hrncovité nádoby s okraji formovanými do podoby vysokých okruží. Ojedinele je tato hrnčina doprovázena jemnou světlou červeně malovanou keramikou s převládajícími tvary stolní keramiky (džbány, poháry) či podobným sortimentem stopově se vyskytujícím na redukčně páleném zboží. Pro horizont III datovaný do závěru 13. a 1. poloviny 14. století je především charakteristická absence dříve se vyskytujících zduřelých či vzhůru vytažených okrajů či miskovitých tvarů (tzv. technických) misek vázaných na starší horizont II.

IV. sídelní horizont 2. poloviny 14. a většiny 15. století je zastoupen nadále hrubou šedohnědou keramickou produkcí charakteristickou pro pražskou sídelní aglomeraci, přičemž nejběžnějším typem nádob je drobný nezdobený hrnec s uchem a okrajem profilovaným do podoby nízkého okruží. Výrazně přibývá světlého červeně malovaného zboží vázaného na stolní keramické tvary (Obr. 83) a především redukčně pálené zboží velmi často zdobené různými formami radélkového dekoru. Početněji se již vyskytuje i polévané glazované zboží, vázané především na trojnožky či drobné hrnce s uchem.

Závěrečný V. horizont spojovaný s možnou existencí provozních objektů středověké lázně na zkoumané ploše je zastoupen již výrazněji početným světle žlutavým jemným keramickým zbožím opatřeným převážně vnitřní olovnatou glazurou různých barev (Obr. 84) a jednoduchým dekorem na podhrdlí nádob, která jsou zdobena rytou intervalovou či plastickou šroubovicí. Okraje hrnců jsou formovány do ovalených profilací, často s prožlabením. Tradiční hradištní hrnčina je nahrazena světlejším a tenkostěnným zbožím hnědavých a béžových odstínů, přičemž převládajícím morfologickým tvarem je hrnec s uchem s výdutí v horní třetině výšky jednoduše zdobený rytou linkou na pohrdlí. Horizont je možno datovat do poslední třetiny 15. a průběhu 16. století, přičemž v mladší fázi výrazně přibývá polévaná glazovaná keramika.

Rozbor fragmentů keramických nádob bohužel nepřinesl žádné závažné indicie pro potvrzení souvislosti odkrytých archeologických situací s existencí pozdně středověkého a raně

novověkého lázeňského zařízení na zkoumané ploše. Soubor je po obsahové stránce možno považovat za standardní v rámci středověkého města a neobsahuje žádné specifické tvary, které by bylo možno prokazatelně spojovat s provozem lázně. Jistou indicií by snad mohla být nevelká početnost souborů, která předpokládá ve sledovaném období kladený důraz na udržování zkoumané plochy v uklizeném stavu bez záměrného hromadění životních nečistot. Větší soubory pocházejí pouze ze zahlučených objektů (jímky, kanálky, jámy), které jsou velmi pravděpodobně zaplňovány až po skončení aktivit svázaných s horizonty III až V.

Kachle

S keramikou související kachle datované ve většině případů do 15. století a 16. století, do doby teoretické existence lázně. Je třeba připomenout, že kachlová kamna jsou na vyobrazení často součástí interiéru lázeňny, ovšem není možné na této tezi založit snahu doložit zde lázně. Při bližším zkoumání 298 fragmentů kachlů lze říci, že jejich drtivá většina spadá do IV. časového horizontu (252 kusů), 44 kusů do V. horizontu a pouze dva do III. horizontu, z čehož vyplývá, že jde pouze o intruze, tato situace se také odráží v jejich rozložení na zkoumané ploše – nejsilněji jsou kachle zastoupeny v sondách odhalující mladší lázeňskou budovu v západní části zkoumané plochy (Obr. 85). Velké množství fragmentů (106 ks) se našlo v sondě 38, která zachycuje topeniště pro lázeňský objekt a druhá zásadní koncentrace se nachází v samotné pravděpodobné budově lázně v sondě 25. Nejpočetněji jsou v daném souboru zastoupeny světlé kachle s pravoúhlým ústím s vývalkovou šroubovicí, které tvoří většinu v sondě 38 (Obr. 86). Naproti tomu soubor ze sondy 25 je velmi různorodý a nelze zde identifikovat převládající typ kachlů.

Bohužel pouze jeden fragment (sonda 11) nesl výzdobný motiv, snad by mohlo jít o motiv hada nebo draka, ale dochovaný zlomek neumožňuje identifikaci vyobrazení (Obr. 87).

Zbývající část kachlů je směsí redukčně a oxidačně pálených střepů, na kterých nelze sledovat výraznější pravidelnosti (Obr. 88). Početněji byly na ploše zastoupeny zeleně glazované (v ojedinělých případech i bohatě zdobené (Obr. 89) fragmenty mladších kachlových kamen, což lze dávat do souvislosti s umístěním lokality na břehu řeky, který se postupně zanášel materiálem, který mohl pocházet i z dalších parcel.

Kostěný materiál

Bohatě zastoupená je i kategorie zvířecích kostí (4 471 kusů), které ovšem nebyly osteologicky určeny a vyhodnoceny. Zajímavější je odpad ze zpracování kostí při výrobě kostěných korálků - páteříků. Jejich vysoká koncentrace v několika málo sondách dokládá existenci malé řemeslné dílny na jejich výrobu. Její existence spadá do IV. a V. časového horizontu, stěžejní část se nacházela v sondě 9 a 16, které spolu přímo souvisejí (dále nálezy zasahují v rámci IV. horizontu do sond 6, 8, 10, 11, 17, 18, 20, 22, 27 a v rámci V. časového horizontu také do sond 8 a 12, takže je zřejmé, že existence dílny spadá do pozdního středověku). Část materiálu se nacházela v kamenné jímce a jejím bezprostředním okolí na svahu vedoucím k řece (sonda 9) a v rámci úvozové cesty v sondě č. 16 (Obr. 90).

Odpad po výrobě páteříků čítá 284 kusů, jde o zlomky kostí, ve kterých jsou vyvrtané otvory o různém průměru. Nejmenší otvory byly menší než 4mm, většina se jich pohybuje kolem 6-7 mm a největší měly průměr okolo 1 cm (Obr. 91). Řada kusů nesla stopy výrobní technologie, v některých případech zůstaly nepovedené kusy korálků ještě součástí kosti, z čehož je možné vytvořit si představu o reálné velikosti hotových produktů (Obr. 92). Jediné dva nalezené korálky pocházející z této lokality patří mezi větší kusy (Obr. 93). Zajímavou otázkou by byla úvaha nad technologií výroby, která je vidět například v Domovních knihách dvanácti cechovních bratrstev (Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen) (Obr. 94), která by znamenala vzhledem k potřebnému vybavení existenci specializovaného řemesla, na druhou stranu podobné koncentrace odpadů po výrobě kostěných korálků jsou v Praze natolik častým úkazem, že je nelze brát jako zásadní pro využití tohoto prostoru, navíc zde přímo nesouvisí s využitím žádného ze zachycených objektů.

Další kostěné předměty jsou zde zastoupeny kostěnou střenkou (Obr. 95) ze sondy 10, která je drobná, snad by mohla patřit k malému nožíku nebo skalpelu z blízké budovy lázní. Další kostěná střenka pochází ze sondy 6.

Do této kategorie spadají dva kostěné korálky (sonda 11 a 21) o průměru přibližně 8 mm a také kostěná píšťalka ze sondy 9

Železné předměty

Železných předmětů se z této zkoumané plochy dochovalo 534 kusů. U drtivé většiny z nich bohužel není možné určit jejich původní účel a podobu. Metalografické analýzy těchto předmětů neproběhly. Mezi nálezy patří železná skruž se zbytky dřeva ze sondy 25 v místech,

kde stávala mladší budova lázně, dále hřebík ze sondy 8 a železná čepel nože (Obr. 96) z odpadní jámy V028 v sondě 37 nalezená ve dvou fragmentech. Více identifikovatelných kusů se zde nenašlo.

Ostatní drobné nálezy

Z lokality pochází polovina bronzové rolničky (Obr. 97) ze sondy č. 8, stejná jako například ze Mstěnic (Nekuda 1985, 164). Rolnička se našla v blízkosti cesty na břehu řeky, takže nemusí souviset s pravděpodobnými budovami lázní. Materiál předmětů z barevných kovů nebyl určen. Typově lze předměty z barevných kovů rozdělit do několika skupin: přezky (sonda 8 a 9 v blízkosti cesty), kování (zdobené ze sondy 13, 17 a jednoduché nezdobené nákončí opasku ze sondy 9 (Obr. 98) a drobné kování ze sondy 25). Ze sondy 20 pochází přívěšek z barevného kovu, dále z lokality pocházejí dva špendlíky (sonda 25 a 23) a část řetízku z barevného kovu (sonda 11), který snad mohl být součástí opasku (Obr. 99). Těžko identifikovatelný účel je několika drátků (sonda 32 a 25) i stáčeného drátku s pohyblivým očkem (sonda 23).

Dalšími doklady využívání tohoto prostoru jsou nálezy 7 mincí datovaných do doby vlády Karla IV. a Václava IV. v sondách 8, 23, 25, 9 a 16. V sondě č. 25, v kontextu 25010 se našel hromadný nález mincí, šlo o 3 groše Václava IV. (Obr. 100), všechny datované kolem roku 1390 (Militký 2010, 316). Není jasné, zda šlo skutečně o hromadně uložené mince, nebo zda byly vytroušeny nezávisle na sobě. Další otázkou je, kdy k uložení mincí došlo, zda už za vlády Václava IV. nebo až později. Další nalezené mince jsou „ztrátové“, protože se našly jen po jednom kuse, z kontextu 23009 pochází parvus Jana Lucemburského z let 1310-1346, druhý z kontextu 23009. Brakteátový „dutý“ haléř pochází z let 1358-1376. Václavovi IV. patří také haléř z kontextu 25022. Peníz se čtyřřázem z let 1384-1419 byl nalezen v kontextu 9022. Dvě neurčitelné mince pocházejí z kontextu 23012, nelze u nich určit ani zemi, ani panovníka, ale datované jsou do 14.-15. století.

Mezi drobné nálezy lze zařadit i keramické kuličky, jejichž využití je otázkou, ale pochází ze sondy 23 a další dva kusy ze sondy 24.

Alespoň základní přítomnost textilní produkce zde dokládá jeden celý keramický přeslen v sondě 37 (Obr. 101) a fragmenty dalšího dřevěného v sondě 17. Dřevo je na lokalitě v Novomlýnské ulici celkově špatně dochované, přesto se zde našly kusy trámů a zlomek dřevěné střenky v sondě 9, na které jsou patrné stopy po nýtech.

Jediným zajímavým kamenným kusem by snad mohl být zlomek brousku se stopami broušení ze sondy 11 (Obr. 102), která přímo souvisí s mladší budovou lázně. Tento brousek je z šedé slídnaté paleozoické břidlice, jeho tvar je uměle zarovnan a obroušen (Zavřel 2010, 308).

Z lokality nepochází hmotná kultura, která by přímo dokazovala využití prostoru jako městských lázní, přesto typové a početní zastoupení jednotlivých kategorií neodpovídá standardním pražským parcelám na Novém Městě. Je tedy třeba přemýšlet o tomto prostoru v jiném světle.

9. Závěr

Cílem této práce bylo zmapování lazebníků a lazeben od 10. do 17. století v Praze pomocí písemných, obrazových a archeologických pramenů a v ideálním případě aplikaci těchto poznatků na zkoumané objekty v Novomlýnské ulici 7, čp. 1234. Práce si neklade za cíl kompletní zpracování, vzhledem k šíři daného tématu jde pouze o úvod do problematiky pražského středověkého lázeňství a tím i celkově do lázeňství na našem území.

Lazebníci patří mezi klasická městská (i venkovská) cechovní řemesla s velmi dlouhou tradicí, jsou písemně doloženi především v Praze. Postavení lazebníků ve společnosti procházelo dlouhým a složitým vývojem, kdy se z opovrhovaného řemesla stalo relativně uznávaným povoláním, jehož zájmy opakovaně hájil i panovník. Lze sledovat vydělení ranhojičského řemesla od práce lazebníků, kteří se primárně v mladších obdobích věnovali hygieně. O vývoji tohoto povolání vypovídají především písemné a obrazové prameny. Z řady vyobrazení lze usoudit, jaké vybavení do standardní lazebny patří, což je možné následně porovnat s výpovědí řady testamentů nebo prodejních smluv. Obrazové prameny často ukazují i pověstnou nepočetnou stránku řemesla, kvůli které stálo stranou. Opomíjenou otázkou mezi badateli je často kontext těchto vyobrazení, který význam motivů často posouvá na jinou úroveň.

Promítnutí lázní do archeologických pramenů představuje problém. Již z obrazových pramenů je zřejmé, že budova lázní nepatří mezi typizované stavby a lázeň se může nacházet ve standardních městských domech a odlišovat se jen movitým vybavením, které je zároveň totožné s běžným vybavením domácností (například vědra a kádě, hřebeny, břitvy a další). Přesto je možné, že některé druhy lázní mohly mít budovu řešenou jinak, podle analogií hradních a špitálních lázní lze předpokládat využití teplovzdušného vytápění. Toto vytápění je archeologicky zachytitelné a je zmapované právě v hradním a klášterním prostředí díky přítomnosti zaklenuté tepelné komory s ohništěm, která umožňuje snadnou interpretaci. Sporná je otázka přítomnosti tohoto typu vytápění v městském prostředí, kde je doložené například na radnicích, ale ne ve spojitosti s lázní. Popis budovy lázně pochází pouze z mladších pramenů, podoba z 14. a 15. století v nich není bohužel zachycená.

Předložená modelová případová studie jedné potencionální středověké lázně v pražské sídelní aglomeraci v plné nahotě odhalila komplikovanost a obtížnost identifikace a reflexe některých řemesel a sociálních skupin v rámci středověkého města na archeologickém materiálu. Archeologický výzkum v Novomlýnské ulici byl realizován na ploše soustavně písemnými prameny spojované s přítomností středověkého a raně novověkého lázeňského zařízení. Tato

práce byla pokusem o komparaci nálezové situace s premisou písemných pramenů. Pochopitelně se teprve v průběhu práce podařilo pevněji stanovit její konkrétnější podobu a stanovit základní okruhy sledovaných otázek, jejichž počet se v průběhu jejího řešení postupně rozšiřoval.

Historický objekt U Erbů ukazuje z archeologického hlediska nestandartní situace, kdy půdorys domu je zde větší, než je na Novém Městě pražském obvyklé, a zároveň zdívo je gracilnější než u obvyklých městských staveb, stejně tak struktura parcely a hmotné nálezy se vymykají běžné situaci. Zároveň součástí jedné z budov je velké topeniště se zabudovanými diabasy akumulujícími teplo, které ústí pod hlavní budovu stojící na vynášecích pasech. Z této netypické situace ve spojitosti s písemnými prameny lze uvažovat o možné interpretaci jako o budově městských lázní. Písemné prameny vnáší do situace trochu jasnější pohled, vyplývá z nich, že areál zdejší lázně byl vzhledem ke své ceně poměrně rozsáhlý, lze tedy předpokládat, že stěžejní část lázně se nemusela nacházet přímo na zkoumané parcele, ale spíše západně od ní, jak ji umisťuje na své mapě i V. V. Tomek. Východním směrem dál mohl pokračovat lázeňský areál včetně výše zmíněných poustek a Babáčkových tůní.

Hmotná kultura nepřinesla informace, které by umožnily potvrdit nebo vyvrátit interpretaci těchto objektů jako areálu lázně, keramika ani kachle neobsahovaly nic specifického. Kostěný materiál přinesl informaci o využití části prostoru jako košťářské dílny na výrobu páteříků v průběhu 14. a 15. století, což nemusí být ovšem v rozporu s využíváním lokality k lázeňským potřebám.

Celkově se jedná o téma natolik bohaté a archeologií i medievistikou opomíjené, že nabízí prostor pro další práci a zasluhuje větší pozornost. Řešení dalších otázek není možné bez spolupráce řady vědních oborů a podrobného bádání v archivech.

Za hlavní úkoly a možné směry dalšího studia považuji:

Pokračovat v lokalizaci pražských lázní na základě výpovědi písemných pramenů s pokusem o vymezení prostoru v městské zástavbě.

Studium hydrologických poměrů vybraných území s možnostmi využití povrchových vod pro existenci lázeňských provozů především ve vnitřní zástavbě města.

Revize starších archeologických výzkumů v místech a nejbližším okolí vytipovaných ploch s možností identifikace nemovitých památek spojitelných s provozem středověkých či pozdně středověkých lázní.

Revize materiálu se starších archeologických výzkumů s možností nalezení hmotné kultury související s lázeňským provozem.

Detailní studium písemných pramenů (městské knihy, kupní smlouvy, testamenty, závěti apod.) s ohledem na majetkové poměry, terminologii, sociální status provozovatelů a podobu a výbavu lázeňských zařízení.

Dosavadní studium (především písemné a ikonografické prameny) využít k rekonstrukci každodenního života středověké lázně, jeho provozovatelů i návštěvníků.

10. Seznam použité literatury a pramenů

- Antl, T. 1893: O zádušních lázních v Třeboni, *Památky archeologické* 16, 313-316.
- Arnold, S. 2005: Badhäuser in Sudwestdeutschland. In: J. Klápště (ed.), *Water management in medieval rural economy: Ruralia V*. Prague. 174-182.
- Balatka, B. 2001: Geomorfologické poměry a členění reliéfu. In: J. Kovanda a spol., *Neživá příroda Prahy a jejího okolí*. Praha.
- Belcredi, L. 1988: Užití kovu ve středověké osadě. Výsledky dosavadního archeologického výzkumu zaniklé středověké osady Bystřec, *Archaeologia historica* 13, 459-485.
- Bělič, J. - Kamiš, A. - Kučera, K. - Křístek, V. 1978: *Malý staročeský slovník*. Praha.
- Boisseuil, D. 2002: Espaces Et pratiques du Bain au Moyen Âge, *Medievals* 43, 5-11.
- Brych, V. 2004: Kachle doby gotické, renesanční a barokní. Výběrový katalog Národního muzea. Praha.
- Březíková, M. 2005: Hlavní lékárnické grémium v Brně. (Nepubl. rkp. bak. práce). Ústav PVH a archivnictví FF Masarykovy univerzity v Brně.
- Budinská, J. 2006: Kapitoly z dějin lázeňství. Teplice.
- Büchner, R. 2014: Im Städtischen Bad Vor 500 Jahren. Badhaus, Bader und Badegäste im alten Tirol. Wien Köln Weimar.
- Buško, C. 1997: Neue Öfen von Typ Hypokaustum in Schlesien. In: *Život v archeologii středověku*. Sborník věnovaný Miroslavu Richterovi a Zdeňku Smetánkovi. Praha, 101-107.
- Caskey, J. 1999: Steam and "Sanitas" in the Domestic Realm: Baths and Bathing in Southern Italy in the Middle Ages, *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 58, No. 2, 170-195.
- Cejpová, M. 2005: Pozůstatky teplovzdušného vytápěcího systému na hradě Brandýs, okr. Ústí nad Orlicí, *Archaeologia historica* 30, 191-198.
- Clark, R. J. 1989: Peter of Eboli, *De balneis puteolanis*: Manuscripts from the Aragonese scriptorium in Naples, *Traditio* 45, 380-389.
- Coomans, J. - Geltner, G. 2013: On the Street And in the Bath-House: Medieval Galenism in Action?, *Anuario de Estudios Medievales* 43, 53-82.

- Coomans, J. 2014: Hoe vies waren de Middeleeuwen? Baden in de middeleeuwse stad, *Geschiedenis magazine* 2, 45-48.
- Cunliffe, B. 2002: Bath et ses bains au Moyen Âge, *Mediévales* 43, 55-70.
- Černá, J. 2014: Valerius Maximus a exemplum. (Nepubl. rkp. diser. práce). Ustav řeckých a latinských studií FF UK v Praze.
- Dewoty, J. F. 1824: Popsánj založenj, zwlásstnj pobožnosti, a žiwota swattosti, mnohým neszťastným osudům podrobené, býwalé řehole Cysterцыenské, pak obzwlásstnjho wzhledu a wznessenosti starožitných kaplj: Hrobu Božjho, wssech Swatých, sw. Ondřege. SS. Kozmy a Damiána a wssech wěrných Dussiček, ... na swatém mjstě weleslawného vdolj Sedleckého. Praha.
- Diviš, J. 1992: Pražské cechy, *Acta Musei Pragensis*, 91–92.
- Dohnal, F. 2014: Studijní texty k dějinám farmacie. Praha.
- Dvořáčková-Malá, D. – Zelenka, J. 2014: Přemyslovský dvůr. Praha.
- Friedl, A. 1959: Ledňáček a lazebnice na Staroměstské mostecké věži. In. J. Koreček – O. Stefan – G. Stočesová (eds.), *Kniha o Praze*, 54-72.
- Gindely, A. 1885: O cechovním zřízení v Čechách od XVI až do XVIII. století, *Právník* 24, 10-17, 42–50, 109–114 a 155–159.
- Hálová-Jahodová, C. 1925: Umění a život zapomenutých řemesel. Praha.
- Hanušová, B. 2012: Vytápění ve středověku (Nepubl. rkp. bakl. práce). Ústav pro dějiny umění FF UK v Praze.
- Harsen, S. 1975: *Women in the Middle Ages*. New York.
- Hauserová, M. 2003: Teplovzdušné vytápění ve středověku, *Sborník* 1, 49-74.
- Havlíková, L. 2005: Ze života starých Slovanů: lázeň typu "sauna" ve zprávách středověkých arabsky píšících geografů, *Slovanský přehled* 2, 309-319.
- Horálek, J. – Němec, I. 1986: Dědictví řeči. Praha.
- Hošek, J. 2006: Metalografie železných předmětů ze semonické tvrže ve světle studovaných výkovek ze středověkých tvrží, vesnic a měst, *Památky archeologické* 97, 265-320.

- Hrdlička, J. – Jásek, J. – Hrubý, V. 1999: Pět století řemeslné symboliky ve sbírce pečetidel a razítek Archivu hlavního města Prahy. Praha.
- Hrdlička, J. 1993: Pražská heraldika. Praha.
- Hrdlička, L. 1973: Nález skalpelu na slovanském hradišti ve Vraclavi, *Historická geografie*, 219-224.
- Janáček, J. 1963: Přehled vývoje řemeslné výroby v českých zemích za feudalismu. Praha.
- Janotka, M. - Linhart, K. 1987: Řemesla našich předků. Praha.
- Janotka, M. 1967: Dřevo v tradiční rukodělné výrobě, *Muzejní a vlastivědná práce* 5, 196–205.
- Jaworski, K. 1995: Pozdně středověká hřebářenská dílna ve Vratislavi, *Archaeologia historica* 20, 601-614.
- Karlová, Z. 1934: Změny v cechovním zřízení měst pražských po r. 1547. Praha.
- Kašpar, V. 2010: Nálezová zpráva o provedení záchranného archeologického výzkumu před výstavbou polyfunkčního domu na parcele čp. 1234 v ulici Novomlýnská č. or. 7 (parc. č. 311/1 a 311/2) v katastrálním území Nové Město – Praha 1 (Nálezová zpráva.) *Archiv nálezových zpráv Archeologického ústavu AV ČR v Praze*, čj. 585/10.
- Kaván, J. 1964: Problematika datování a funkce některých výrobků z kosti a parohu u Slovanů na základě nálezů na Sekance u Davle. In: J. Eisner (ed.), *Vznik a počátky Slovanů* 5, Praha, 217-249.
- Kazimour, I. 2016: Historie českého zdravotnictví.
- Konečný, L. 1983: Odkryv teplovzdušného zařízení na hradě Vranově nad Dyjí a jeho postavení v evropském vývoji, *Archaeologia historica* 8, 449-468.
- Koreníková, M. 2011: Staročeské názvy nádob, jejich původ a motivace pojmenování. (Nepubl. rkp. dipl. práce.) Ústav českého jazyka a literatury FF MUNI Brno.
- Kosso, C. - Scott, A. (eds.) 2009: *The Nature and Function of Water, Baths, Bathing and Hygiene from Antiquity through the Renaissance*. Leiden.
- Krajíc R. 2003: Sezimovo Ústí - archeologie středověkého poddanského města. 3. Díl 1, 2. Kovárna v Sezimově ústí a analýza výrobků ze železa. Praha.

- Krajíc, R. 1998: Dům pasíře Prokopa v Táboře. Archeologický výzkum odpadní jímky v domě čp. 220. Písek.
- Krása, J. 1990: České iluminované rukopisy 13.-16. století. Praha.
- Krása, J. 1971: Rukopisy Václava IV., Praha.
- Křížek, V. 2002: Obrazy z dějin lázeňství. Praha.
- Laňová, A. 2011: Pražští bradýři, lazebníci a chirurgové v raném novověku. (Nepubl. rkp. bakal. práce.) Katedra pomocných věd historických a archivního studia FF UK Praha.
- Lehmannová, M. 2014: Řemesla v pořádku. Historie profesního sdružování pražských řemeslníků od středověku po současnost. Praha.
- Leminger, E. 1929: Lázně kutnohorské. Lazebníci, Kutnohorské příspěvky k dějinám vzdělanosti české, Kutná Hora.
- Lenderová, M. 2007: Z dějin české každodennosti: život v 19. století. Praha.
- Marienberg, E. 2002: Le bain des Melunaises: les juifs médiévaux et l'eau froide des bains rituels, Médiévales 43, 91-102.
- Mendl, B. 1927: Počátky našich cechů, Český časopis historický 33, 1-13.
- Mezuliáníková, A. 2015: Hřebený ve středověku: archeologicko-kulturně-historická studie. (Nepubl. rkp. dipl. práce.) UPRAV FF UK Praha.
- Milec, M. 2013: Cechovní pečete, část II. České Budějovice.
- Militký, J. 2010: Numismatický posudek k souboru mincí. In. Nálezová zpráva o provedení záchraného archeologického výzkumu před výstavbou polyfunkčního domu na parcele čp. 1234 v ulici Novomlýnská č. or. 7. Praha, 316-323.
- Nekuda, R. – Nekuda, V. 1997: Mstěnice 2: Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Dům a dvůr ve středověké vesnici. Brno.
- Nekuda, V. 1985: Mstěnice 1: Zaniklá středověká ves u Hrotovic. Hrádek, tvrz, dvůr, předsunutá opevnění. Brno.
- Nekuda, V. 2000: Mstěnice 3: Zaniklá středověká tvrz u Hrotovic. Raně středověké sídliště. Brno.

- Od gotiky 1999: Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400-1550. Brno.
- Otto, J. 1903: Ottův Slovník naučný: illustrovaná encyklopedie obecných vědomostí. Praha.
- Pavlík, Č. – Vitanovský, M. 2004: Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Praha.
- Pecelt, A. 1958: Mizející řemesla. Praha.
- Petráň, J. 1995: Dějiny hmotné kultury II/1. Praha.
- Petráň, J. 1997: Dějiny hmotné kultury II/ 2. Praha.
- Píč, J. L. 1889: Lázně slovanské, Památky archeologické 14, 61-64.
- Planck, D. 1994: Archäologie in Baden-Württemberg. Stuttgart.
- Pleiner, R. 2003: Metalografický rozbor středověkých železných nástrojů ze Sezimova Ústí. In: Krajíc, R., Sezimovo Ústí, Archeologie středověkého poddanského města 3/II. Praha – Sezimovo Ústí – Tábor.
- Preusz, M. 2008: Osobní hygiena v hmotných pramenech 14. – počátku 17. století. (Nepubl. rkp. bakal. práce.) Archeologický ústav FF Jihočeské univerzity České Budějovice.
- Psíková, J. 2003: Takové byly a jsou třeboňské lázně. Třeboň.
- Quitt, Z. – Kucharský, P. 2003: Česko-latinský slovník starověké a současné latiny. Praha.
- Radoměřský, P. 1967: Výstava archeologických nálezů z přípravných prací pro stavbu pražské podpovrchové dráhy, Časopis národního muzea 136, 104.
- Radová-Štiková, M. 1981: Vytápění teplým vzduchem v období gotickém, Dějiny věd a techniky 14, 67-75.
- Reichertová, K. – Radová, M. 1981: Podzemní výhřevná pec (kamna) v klášteře na Sázavě, okr. Kutná Hora, Archeologické rozhledy 33, 398-418.
- Röver-Kann, A. 2001: Albrecht Dürer - Das Frauenbad von 1496 - Kunsthalle Bremen. Bremen.
- Shatzmiller J. 2002: Les bains juifs aux XIIe et XIIIe siècles. Médiévales 43 Le bain: espaces et pratiques, 83-89.
- Schott, H. 1994: Kronika medicíny. Praha.

- Schultz, A. 1892: *Deutsches Leben im XIV und XV Jahrhundert*. Vídeň.
- Smetánka, Z. 1988: *Život zaniklé vesnice. Zaniklá Svídna*. Praha.
- Šmrž, J. 2016: *Řemeslnická a živnostenská bratrstva a cechy v pražských městech od pozdního středověku do konce cechovního zřízení*. (Nepubl. rkp. dipl. práce.) Katedra PVH a archivního studia FF UK Praha.
- Squatriti, P. 2000: *Working with water in medieval Europe*. Boston.
- Svátek, J. 1891: Lázně a lazebníci v Čechách za starých dob. In: *Obrazy z kulturních dějin českých II*, Praha, 77-120.
- Svobodný, P. – Hlaváčková, L. 2004: *Dějiny lékařství v českých zemích*. Praha.
- Šmahel, F. 2012: *Divé lidé (v imaginaci) pozdního středověku*. Praha.
- Šťastná, J. 1967: Nádobí a náčiní k přípravě pokrmů, *Muzejní a vlastivědná práce* 5, 69–80.
- Šťastná, S. 2006: *Vývoj římských lázní* (Nepubl. rkp. bak. Práce). Katedra archeologie a muzeologie, FF Masarykovy univerzity v Brně.
- Teige, J. 1910: *Základy starého místopisu pražského (1437-1620)*. Díl 1. Staré Město. Praha.
- Thorndike, L. 1928: Sanitation, Baths, and Street-Cleaning In the Middle Ages and Renaissance, *Speculum* 3, 92-103.
- Tomek, V. V. 1865: *Základy starého místopisu Pražského*. Praha.
- Tomek, V. V. 1892: *Dějepis města Prahy*. Díl II. Praha.
- Tomek, V. V. 1892a: *Dějepis města Prahy*. Díl I. Praha.
- Tuchen, B. 2003: Interdisziplinäre Geschichtsforschung, Möglichkeiten und Grenzen am Beispiel städtischer Badestuben des 14. – 18. Jahrhunderts, In: *Aspekte der Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit*, Bonn, 419-423.
- van Dam, F.I. 2012: Permeable Boundaries: Bodies, Bathing and Fluxes, 1135-1333. In: P.A. Baker (ed.), *Medicine and Space: Body, Surroundings and Borders in Late Antiquity and the Middle Ages*, Leiden and Boston, 117-145.
- Vaverka, R. 2003: *Spodky, košile a nohavice ve středověku*.
- Vinař, J. 1959: *Obrazy z minulosti českého lékařství*. Praha.

Vojtová, M. 1970: Dějiny československého lékařství. Svazek I. – do r. 1740. Praha.

Weiss, V. 2017: Dějiny chirurgie v Čechách. Praha.

Winter, Z. 1906: Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a v XV. století. Praha.

Winter, Z. 1909: Řemeslnictvo a živnosti XVI. věku v Čechách (1526–1620). Praha.

Winter, Z. 1913: Český průmysl a obchod v XVI. věku. Praha.

Zavřel, J. 2010: Petrografický rozbor zdiv, dlažeb a kamenů z výplní objektů. In: Nálezová zpráva o provedení záchraného archeologického výzkumu před výstavbou polyfunkčního domu na parcele čp. 1234 v ulici Novomlýnská č. or. 7. Praha, 271 – 315.

Zíbrt, Č. 1892: Dějiny kroje 1. Praha.

Prameny vydané:

AČ VII: Denník českého poselstva ku králi francouzskému roku 1464, ed: J. Kalousek, Praha 1887.

AČ XIV: Artikule cechů pražských z 15. stol, ed. V. V. Tomek, Praha 1895.

Arabské správy o Slovanoch, ed. J. Pauliny, Bratislava 1999.

Bartoloměj Klaret z Chlumce: Svazek 1 slovníky veršované, ed. V. Flajšhans, Praha 1926.

Berní rula. Pražská města, ed. V. Líva, Praha 1949.

CDB I: Codex diplomaticus et epistolarius regni Bohemiae. Iussu comitiorum Regni Bohemiae. Tomus I. Inde ab a. DCCCXV. usque ad a. MCXCVII., ed: G. Friedrich, Pragae 1904–1907, 53–60.

Conrad Kyesser aus Eichstätt: Bellifortis, vol. I, II, Ed. Götz Quarg. Düsseldorf 1967.

FRB III: Vita Caroli IV., ed. J. Emler, Pragae 1882.

FRB IV: Chronicon Aulae Regiae, ed. J. Emler, Pragae 1884.

Fynes Moryson - John Taylor: Cesta do Čech, ed. A. Bejblík, Praha 1977.

Hradecký rukopis. Satiry o řemeslnících, ed. A. Patera, Praha 1881.

Kristiánova legenda – Legenda Christiani, ed. J. Ludvíkovský, Praha 1978.

M. Pavla Židka Spravovna, ed. Z. Tobolka, Praha 1908.

Nestor: Vyprávění o minulých letech, překl. Michal Téa, Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2014.

Smil Flaška z Pardubic: Nová rada, ed. J. Daňhelka, Praha 1950.

Tomek, V. V.: Mapy staré Prahy k letům 1200, 1348 a 1419, Praha 1892 (místo uložení: Vědecká knihovna v Olomouci, Signatura: V 55.742 [online] Dostupné zde: <http://www.digitalniknihovna.cz/cdk/view/uuid:d1524bea-2ff8-4116-9c26-740392046f00?page=uuid:975305f7-cc7f-41bd-b25f-f61e19cc3902> [cit. 2018-11-23].

Václav Hájek z Libočan: Kronika česká, ed. J. Kolár, Praha 1981.

Výbor z české literatury doby husitské, sv. 2., ed. Havránek, B. – Hrabák, J. – Daňhelka, J. Praha 1964.

Prameny nepublikované

Národní archiv:

Česká dvorská kancelář, inv. č. 795, kart. 624.

NA: Artikule bradýřů tří pražských měst potvrzené Matyášem, 1615. Česká dvorská kancelář, inv. č. 795, kart. 624

NA: Visitace, Staré Město, 1725–1726 . Tereziánský katastr, inv. č.: 129.

NA: Visitace, Nové Město, 1725. Tereziánský katastr, inv. č.: 142, 146, 147.

NA: Visitace, Hradčany, 1726. Tereziánský katastr, inv. č.: 164.

NA: Visitace, Malá Strana, 1726. Tereziánský katastr, inv. č.: 155.

Archiv hlavního města Prahy:

AMP: Artikule bradýřů tří pražských měst potvrzené Ferdinandem I., 1562. Sběrka pergamenových listin - základní řada, sign.: AMP PGL II – 73, inv. č.: 182.

AMP: Artikule bradýřů tří pražských měst potvrzené Matyášem, 1615. Sběrka pergamenových listin - základní řada, sign.: AMP PGL II – 74, inv. č.: 183.

AMP: Artikule chirurgů a lazebníků tří pražských měst potvrzené Marií Terezií, 1748. Sběrka pergamenových listin - základní řada, sign.: AMP PGL II – 60, inv. č.: 169.

AMP: Císař Karel VI. potvrzuje artikule lazebníkům tří pražských měst, jejich tovaryšům a učedníkům, 1721. Sběrka pergamenových listin - základní řada, sign.: AMP PGL II – 62, inv. č.: 171.

AMP: Leopold I. obnovuje řád pro chirurgy a ranhojiče v pražských městech - řád pro chirurgy a ranhojiče, 1686. Sběrka papírových listin - I. oddělení, sign.: PPL I -228/1, inv. č.: 1114.

AMP: Opis privilegia Vladislava II. pro lazebníky z 8. srpna 1474, sine dato. Sběrka papírových listin - I. oddělení, sign.: AMP PPL I - 3140 a, inv. č.: 13879.

AMP: Palatin Johann Steinmetz von Lilienstein uděluje znak pražským bradýřům, 1632. Sběrka pergamenových listin - základní řada, sign.: AMP PGL II – 75, inv. č.:184.

AMP: Výuční list novoměstských bradýřů a chirurgů pro Pavla Zvěřinu z Bělokozle z r. 1657. Cech lazebníků, bradýřů a chirurgů (gremium) Praha, sign.: Chirurgové 1/1, pův. sign.: SOA Tábor; C II 6-br-1, inv. č.: 18.

AMP: Sběrka rukopisů, rkp. 2083, fol. 309r

AMP: Sběrka rukopisů, rkp. 1130, fol. 431r–431v

AMP: Sběrka rukopisů, rkp. 1636.

AMP: Cech lazebníků, bradýřů a gremium chirurgů Praha, inv. č. 1 (sign. Lazebníci 1).

AMP: Kniha pamětní 1366-1611, Soběslavská práva, sign. č. 993/1, fol. 255.

AMP: Oddělení historických sbírek a depozit, sběrka městských knih, sign. 2089, f. 17, 509; 2091, f. 17, 233, 474; 2202, f. 97, 199; 2203, f. 259; 2228, f. 256; 2267, f. 118.

AMP I: Oddělení historických sbírek a depozit, sběrka papírových listin, sign. I – 10660.

Brátková, Z. 2006: Cech lazebníků, bradýřů a Gremium chirurgů Praha 1657–1884, inventář AMP, Praha.

Seznam zkratk:

AMP: Archiv hlavního města Prahy

NA: Národní archiv

CDB: Codex diplomaticus et epistolarius regni Bohemiae

FRB: Fontes rerum Bohemicarum

AČ: Archiv český

11. Seznam obrázků:

Obr. 1: Caracallové lázně [online]: Dostupné z: <https://magazin.travelportal.cz/wp-content/uploads/2016/03/Caracalla.jpg> [cit. 2018-11-23].

Obr. 2: Hypocaustum [online]: Dostupné z: https://en.wikipedia.org/wiki/Hypocaust#/media/File:Vieux_la_Romaine_Villa_hypocauste.jpg [cit. 2018-11-23].

Obr. 3: Turecké lázně [online]: Dostupné z: <https://visitgranadapain.files.wordpress.com/2018/01/hammam.jpg?w=603&h=312&crop=1> [cit. 2018-11-23].

Obr. 4/1 – 4/6: Rozložení lázní v Praze na základě Tomkova plánu Prahy roku 1419, zpracovala T. Bílková.

Obr. 5: Cechovní pokladnice lazebníků, foto archiv Muzea hlavního města Prahy.

Obr. 6: Soběslavská práva, sign. č. 993/1, fol. 255 [online]: Dostupné z <http://katalog.ahmp.cz/pragapublica/permalink?xid=E1BD26FBB72711DF820F00166F1163D4&scan=255#scan255> [cit. 2018-11-23].

Obr. 7: Erb lazebníků a ranhojičů ve třech městech pražských, 1721 (Hrdlička 1993, 107).

Obr. 8: Erb udělený císařským palatinem Johannem Steinmetzem von Lilienstein v roce 1632 (Hrdlička 1993, 93).

Obr. 9: Keramické, kovové a skleněné baňky nalezené ve Wangenu v Allgäu, v pozadí olejová lampička, která mohla sloužit k nahřívání baněk, 16. stol. (Tuchen 1994, 26).

Obr. 10: Pouštění krve baňkami, Jost Amman – Hans Sachs: Das Ständebuch, Frankfurt am Main 1568 [online]: Dostupné z: [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Das_St%C3%A4ndebuch_\(1568\)#/media/File:Bader-1568.png](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Das_St%C3%A4ndebuch_(1568)#/media/File:Bader-1568.png) [cit. 2018-11-23].

Obr. 11: Pouštění žilou, The Luttrell Psalter, Add MS 42130, fol. 61r [online]: Dostupné z: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fs001ar [cit. 2018-11-23].

Obr. 12: Pouštění žilou, kolorovaný dřevoryt českého lékařského rukopisu, kolem 1500 (Büchner 2014, 29).

Obr. 13: Nástroje bradýře, dřevoryt, Hieronymus Brunschwig: Buch der Cirurgia, 1497 (Büchner 2014, 27).

Obr. 14: Žena a muž při společné koupeli, dřevořez z kalendáře vydaného Johannem Blaubirerem v r. 1481, Augsburg (Budínská 2006, 25).

Obr. 15: Koupání v lázni, Hieronymus Brunschwig: Kleines Destillierbuch, 1500 [online]: Dostupné z: <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00031146&pimage=52&v=5p&nav=&l=de> [cit. 2018-11-23].

Obr. 16: Baldachýny nad káděmi, Aldobrandino da Siena: Li livres dou santé, 2. pol. 13. stol. (Büchner 2014, 103).

Obr. 17: Lázeň a její zařízení, J. A. Komenský: Vestibulum scholasticae eruditionis, Norimberk 1678 (Komenský 1991, obr. 33).

Obr. 18: Bradýř na hrací kartě hry Hofämterspiel Ladislava Pohrobka, Svatá říše římská kolem roku 1455, Kunsthistorisches Museum Wien, Kunstammer, inv. č. 5077 [online]: Dostupné z: <http://www.khm.at/objektdb/detail/91084/?offset=38&lv=list> [cit. 2018-11-23].

Obr. 19: Bronzová mísa na holení. Foto archiv Muzea hlavního města Prahy.

Obr. 20: Pouštění žilou v měsíci lednu, Kalendárium Osecké, 2. pol. 14. stol. (Petráň 1981, 540).

Obr. 21: Pouštění krve baňkami, dřevoryt, Georg Bartischs: Ophthalmodouleia, 1583 (Büchner 2012, 16).

Obr. 22: Pouštění krve baňkami, kolorovaný dřevoryt českého lékařského rukopisu, kolem 1500 (Büchner 2014, 29).

Obr. 23: Stříhání vlasů a nehtů (zde zajatým ženám), výklad Deuteronomia 21: 10-13. Stiftsarchiv Lilienfeld, Concordantiae Caritatis, 151, fol. 226v (Dvořáčková-Malá – Zelenka 2014, 336).

Obr. 24: Česání dámy, The Luttrell Psalter, Add MS 42130, fol. 63r [online]: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_42130_fs001ar [cit. 2018-11-23].

Obr. 25: Lazebnice myjí krále Václava IV., Bible Václava IV. kol. r. 1400, fol. 66r ve 3. svazku (Krása 1990, obr. 65).

- Obr. 26: Nürnbergerské lázebnice (a lázebníci) ve stejném úboru jako lázebnice Václava IV., Sigmundt Heldt: Trachtenbuch, mezi lety 1560-1680 (Büchner 2014, 34).
- Obr. 27: Lázebnice zbavuje klienta vši pomocí velkých štětců, De Hortus Sanitatis, 1491 [online]: Dostupné z https://en.wikipedia.org/wiki/Hortus_Sanitatis#/media/File:Hortus_sanitatis_Wellcome_L0048100.jpg [cit. 2018-11-23].
- Obr. 28: Štětky na vši, depozitář Budapest Történeti Múzeum, 15. stol.
- Obr. 29: Ohřívání vody v lázních, kouzelná koupel Médei, 1338-1344 (Harksen 1975).
- Obr. 30: Jakob von Warte v lázni, Codex Manesse 1300-1330, fol. 046v [online]: Dostupné z <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848/0088/image> [cit. 2018-11-23].
- Obr. 31: Masáž po lázni, Britská knihovna v Londýně, Royal 10 E IV, fol. 298r [online]: Dostupné z http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=royal_ms_10_e_iv_fs001r [cit. 2018-11-23].
- Obr. 32: Lázebnice masírují krále Václava IV. Bible Václava IV, poč. 15. století, titulní list knihy Jozue, fol. 214, 1. svazek (Krása 1971, 90).
- Obr. 33: Lázeň, J. A. Komenský: Orbis sensualium pictus (Křížek 2002, 102).
- Obr. 34: Ženská lázeň, Albrecht Dürer 1496 (Röver-Kann 2001).
- Obr. 35: sv. Marie v lázni, Book of hours cca 1400-1410, The Hague, KB, 76 F 21 fol. 15t (Dvořáčková-Malá – Zelenka 2014, 339).
- Obr. 36: Lázeň s obsluhou, Hieronymus Brunschwig: Kleines Destillierbuch, r. 1500 [online]: Dostupné z <https://bildsuche.digitale-sammlungen.de/index.html?c=viewer&bandnummer=bsb00031146&pimage=52&v=5p&nav=&l=de> [cit. 2018-11-23].
- Obr. 37: Sachsenspiegel, parní lázně, poč. 14. století, Heidelberger, Cod. Pal. germ. 16, fol. 29v [online]: Dostupné z <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg164/0072/image> [cit. 2018-11-23].
- Obr. 38: Hříšní mniši v lázni, Jenský kodex cca 1490-1510, Knihovna nár. muzea, IV. B. 24, fol. 78v. (Büchner 2014, 41).

Obr. 39: Nemravná lázeň, Kuchenmaistrey 1485 [online]: Dostupné z <http://www.godecookery.com/afeast/dining/din022.html> [cit. 2018-11-23].

Obr. 40: V lázni, Epos o Alexandru Velikém 1338-1348, Bodleian Library, Oxford University, fol. 75r [online]: Dostupné z <https://digital.bodleian.ox.ac.uk/inquire/Discover/Search/#/?p=c+0,t+,rsrs+0,rsp+10,fa+,so+ox%3A%5Easc,scids+,pid+60834383-7146-41ab-bfe1-48ee97bc04be,vi+d5cb8d15-2f87-46b9-aa32-ef9e7b2f5484> [cit. 2018-11-23].

Obr. 41: Muž a žena ve společné vaně, německý kalendář, Augsburg, kol. 1480 (Křížek 2002, 54).

Obr. 42: Dáma Euriant v lázni, Roman de Gérard de Nevers, 15. století. Bibliothèque royale de Belgique, Ms. 9631. fol. 12v [online]: Dostupné z https://fr.wikipedia.org/wiki/Livre_de_Gerard_de_Nevers#/media/File:Roman_de_G%C3%A8rard_de_Nevers.jpg [cit. 2018-11-23].

Obr. 43: Lázeň pro chudé a nemocné v Plombiere, dřevoryt kolem roku 1553 (Křížek 2002, 61).

Obr. 44: Léčebné lázně v Pozzuoli v Kampánii, Řím, Codex Angelico Ms. 1474. [online]: Dostupné z: http://www.detectivesdelahistoria.es/wp-content/uploads/2015/07/petrus_de_ebulo_-_balneum_tripergulae-300x199.jpg [cit. 2018-11-23].

Obr. 45: Léčebné lázně v Pozzuoli v Kampánii, Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, Latin 8161, fol. 35r. [online]: Dostupné z: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8454698g/f35.item.zoom> [cit. 2018-11-23].

Obr. 46: Hans Folz: Von allen paden die von natur heiss sein - titulní dřevoryt, Nürnberg 1480 (Křížek 2002, 59).

Obr. 47: Hodování v lázni, Lorenz Fries: Tractat der Wildbäder - titulní dřevoryt, 1519 (Büchner 2014, 57).

Obr. 48: Mikve při Pinkasově synagoze, 16. století [online]: Dostupné z: <http://www.synagogue.cz/cs/the-historical-mikvah/> [cit. 2018-11-23].

Obr. 49: Meluzína v lázni pozorovaná rytířem Raimondinem, Gilbert z Met, kol. 1410 [online]: Dostupné z:

[https://cs.wikipedia.org/wiki/Meluz%C3%ADna_\(mytologie\)#/media/File:Melusinediscovere_d.jpg](https://cs.wikipedia.org/wiki/Meluz%C3%ADna_(mytologie)#/media/File:Melusinediscovere_d.jpg) [cit. 2018-11-23].

Obr. 50: Batšeba v lázni, kterou tajně sleduje král David. Horae ad usum Parisiensem, 15. století [online]: Dostupné z: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8432895r/fl.item.zoom> [cit. 2018-11-23].

Obr. 51: Lancelot a dáma z lázně, 13. století, Additional 5474, f. 144 [online]: Dostupné z: http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_5474_fs001r [cit. 2018-11-23].

Obr. 52: Spoře oděná lazebnice s věníkem a vědrem, Bible Václava IV., poč. 15. století, 1. svazek, fol. 160r (Krása 1971, 91).

Obr. 53: Parní lázně podle Galéna, oddělné místnosti pro muže a ženy, přelom 14. a 15. století, Konrád Kyeser: Bellifortis, fol. 113b (Bellifortis 1967, fol. 113b).

Obr. 54: Lázně podle Filóna z Byzance, přelom 14. a 15. století, Konrád Kyeser: Bellifortis fol. 114a (Bellifortis fol. 114a).

Obr. 55: Lázně v díle Valeria Maxima: Facta et Dicta Memorabilia, fol. 244, kol. 1470 [online]: Dostupné z: https://inpress.lib.uiowa.edu/feminae/DetailsPage.aspx?Feminae_ID=32501 [cit. 2018-11-23].

Obr. 56: Lázeň, Valerius Maximus: Facta et Dicta Memorabilia, fol. 372, kol. 1470 [online]: Dostupné z: <http://expositions.bnf.fr/gastro/images/3/152.jpg> [cit. 2018-11-23].

Obr. 57: Král a lazebnice - kachel, Praha, 15. století (Radoměský 1967, 106).

Obr. 58: Dvě postavy ve spodním prádle (na cestě do lázně?) - kachel, Rožnov, poč. 16. stol. (Pavlík-Vitanovský 2004, 106).

Obr. 59: Skalpel, hradiště Vraclav (Hrdlička 1973, 219).

Obr. 60: Břitva, zavírací nůž, hřeben a klíč z domu pasíře Prokopa (Krajíc 1998, obr. 100).

Obr. 61: Břitva, Mstěnice (Nekuda V. 2000, 263).

Obr. 62: Hřebeny, Anglie c. 1170., The Hunterian Psalter, Sp. Coll MS Hunter U.3.2.(229), fol. 118r., detail iniciály D [online]: Dostupné z: <http://special.lib.gla.ac.uk/exhibns/month/may2007.html> [cit. 2018-11-23].

Obr. 63: Stěžejkové nůžky, Mstěnice, (Nekuda 1985).

Obr. 64: Kád', Smrt Rosamundy, 15. století, Nizozemí, Royal 14 E V, f. 446 [online]:

Dostupné z:

<https://www.bl.uk/catalogues/illuminatedmanuscripts/ILLUMIN.ASP?Size=mid&IllID=13969> [cit. 2018-11-23].

Obr. 65: Jídlo pro papežské volitele, 1465-1475, Vídeň, Österreichische Nationalbibliothek; cod. 3044; fol. 123v (strana 252) [online]: Dostupné z:

<http://www.handschriftencensus.de/11534> [cit. 2018-11-23].

Obr. 66: Mstěnice - ucha věděrek (Nekuda 2000, 247).

Obr. 67: Žahadlo, Hans von Gersdorff: Feldtbuch der Wundartzney, Strasbourg, Německo 1528 [online]: Dostupné z: https://epub.ub.uni-muenchen.de/11473/1/W2Med.654_1.pdf [cit. 2018-11-23].

Obr. 68: Lázeň v Crailsheimu A) fáze I – III , B) fáze IV (Arnold. 2003, 178).

Obr. 69: Lázně v Crailsheimu - pec (Tuchen 1994).

Obr. 70: Vranov nad Dyjí – půdorys teplovzdušného zařízení, plně znázorněné kamenné zdivo, šrafovaně cihlové zdivo (Konečný 1983).

Obr. 71: Vranov nad Dyjí, vyhřívací těleso lázně, pohled seshora, na klenutých pasech spočívaly valouny akumulující teplo (Konečný 1983); příčný řez rekonstruovanou tepelnou komorou.

Obr. 72: Hrad Marburg, snížené topeniště a přes něj ležící vrstva valounů akumulující teplo (Konečný 1983).

Obr. 73: Wangen: budova lázní fáze II., III. a IV. (Tuchen 1994).

Obr. 74: Wangen: Horní lázeň, ideální rekonstrukce sauny ze 17. století. (Tuchen 1994)

Obr. 75: Poloha zkoumané lokality Novomlýnská ulice čp. 1234 (Zpracoval V. Kašpar)

Obr. 76: J. D. Huber – Plán Prahy, 1769, výřez (Österreichische Nationalbibliothek Wien) s vyznačením plochy výzkumu červenou šipkou, počítačová úprava: J. Růžička a V. Kašpar.

Obr. 77: Rekonstrukční místopis W. W. Tomka z let 1866 až 1898 s vyznačením plochy výzkumu červeně. Počítačová úprava: J. Růžička a V. Kašpar.

Obr. 78: Schematický plán rozmístění objektů v rámci časových horizontů. Odhalené zdivo – černá, předpokládaný průběh zdiva – šedá, pravděpodobné jámy – modrá, topeniště – oranžová. Autor plánu: V. Kašpar.

Obr. 79: Celkový půdorysný plán sídelního horizontu III (2. polovina 13. – 2. polovina 14. století) se zvýrazněnými (modře) vyššími stratigrafickými jednotkami, které tomuto horizontu náležejí. Zároveň jsou na celkovém plánu zachyceny všechny mladší vyšší stratigrafické jednotky, které porušují či překrývají situace tohoto sídelního horizontu. Měřítko 1 : 100. Počítačová úprava: J. Růžicka a V. Kašpar.

Obr. 80: Celkový půdorysný plán sídelního horizontu IV (2. polovina 14. – 15. století) se zvýrazněnými (modře) vyššími stratigrafickými jednotkami, které tomuto horizontu náležejí. Zároveň jsou na celkovém plánu zachyceny všechny mladší vyšší stratigrafické jednotky, které porušují či překrývají situace tohoto sídelního horizontu. Měřítko 1 : 100. Počítačová úprava: J. Růžicka a V. Kašpar.

Obr. 81: Celkový půdorysný plán sídelního horizontu V (15. – 17. století) se zvýrazněnými (modře) vyššími stratigrafickými jednotkami, které tomuto horizontu náležejí. Zároveň jsou na celkovém plánu zachyceny všechny mladší vyšší stratigrafické jednotky, které porušují či překrývají situace tohoto sídelního horizontu. Měřítko 1 : 100. Počítačová úprava: J. Růžicka a V. Kašpar.

Obr. 82: Rozložení keramického materiálu v rámci zkoumané plochy (IV a V horizont). Plán: T. Bílková.

Obr. 83: Světlá červeně malovaná keramika, IV horizont, sonda 8. Foto: T. Bílková.

Obr. 84: Keramický materiál – olovnaté glazury, V horizont, sonda 17. Foto: T. Bílková.

Obr. 85: Rozložení kachlů v rámci zkoumané plochy (IV a V horizont). Plán: T. Bílková.

Obr. 86: Kachle s pravoúhlým ústím, sonda 38. Foto: T. Bílková.

Obr. 87: Kachel s motivem hada nebo draka, sonda 11. Foto: T. Bílková.

Obr. 88: Směs oxidačně a redukčně pálených kachlů. Foto: T. Bílková.

Obr. 89: Bohatě zdobené kachle, sonda 38. Foto: T. Bílková.

Obr. 90: Plán rozložení opracovaných kostí – odpadu po výrobě páteříků (IV a V horizont). Plán: T. Bílková.

Obr. 91: Odpad po výrobě kostěných korálků, sonda 9. Foto: T. Bílková.

Obr. 92: Odpad po výrobě kostěných korálků – stopy technologie výroby, sonda 16. Foto: T. Bílková.

Obr. 93: Kostěný korálek, sonda 11. Foto: T. Bílková.

Obr. 94: Výroba páteříků, Die Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen, Amb. 317.2° Fol. 58v (Svazek I) [online]: Dostupné z: <http://www.nuernberger-hausbuecher.de/75-Amb-2-317-58-v> [cit. 2018-11-23].

Obr. 95: Kostěná střenka, sonda 10. Foto: T. Bílková.

Obr. 96: Čepel nože, sonda 37. Foto: T. Bílková.

Obr. 97: Fragment rolničky, sonda 8. Foto: T. Bílková.

Obr. 98: Nákončí z barevných kovů, sonda 9. Foto: T. Bílková.

Obr. 99: Ozdobný řetízek, sonda 11. Foto: T. Bílková.

Obr. 100: Hromadný nález mincí – groš Václava IV. (Kašpar 2010, 316).

Obr. 101: Přeslen, sonda 37. Foto: T. Bílková.

Obr. 102: Kamenný brousek, sonda 11.

12. Přílohy

Příloha 1: Artikule cechu lazebnického z 13. prosince 1477

Tento první jest: Od veliké noci až do sv. Václava aby nebylo smlouváno dílo než na čtyry neděle, a holič na šest nedělí, a to pod kopů neb pod jinů slušnú pokutů.

Druhý artikul, puštědlník po čtyřem grošum aby na týden dělal, a to dospělý, a víc nic, a spropití aby jemu dáno bylo podlé jeho zasloužení.

Item třetí artikul, aby tovaryši a sluhy měli se v čest společně před dobrými lidmi i v poctivost pod pokutů tří liber vosku, a to bez milosti; a hospodář též i také hospodyně, jestliže by se téhož dopustili a nepoctivě se měli před dobrými lidmi, aby v tůž pokutu upadli.

Item čtvrtý artikul, aby žádný tovaryš ani tovaryška v žádné hody nechodili na koledu pod pokutů tří liber vosku.

Item pátý nálež, aby žádný z tovaryšův neprodával klobúčkův do žádného města, leč by jich potřebí hospodáři nebylo, a to pod pokutů svrchupsanů. A těch klobúčkův hospodáři aby dával osm za groš míšeňský a hospodář jemu zase.

Šestý artikul, aby čtyři tovaryši přidání byli přísězným mistruom k raddě, opatrovali a ohledávali a spravedlnosti tomu, komuž by se škoda stala, dopomohli, jakož na to sluší, nebo ta věc tak prvé opatrována bývala.

Osmý artikul, jestliže by který z mistruov neb z tovaryšův které viny se dopustil, ježto by ta právem spravedlivým na pana rychtáře příslušela, že oni jemu toho radni a pomocni mají býti.

Devátý artikul, jakož se častokrát přihází, že mistr anebo tovaryš s druhým se potkne dobře věcmi neslušnými, ta věc aby jinde nebyla rovnána než v cechu jich.

Item desátý artikul, zádušní lázeň aby nebyla topena na čtyři neděle před hody, totiž před hodem božieho narození, velikonoci a sv. Ducha, a to pod pokutů svrchu psanů.

Jedenáctý a poslední artikul, ktož by koli z nich, buďto mistr nebo tovaryš obeslán jsa od starších, do cechu nepřišel, neb jinak mistruov starších nechtěl poslušen býti i všeliký neřádný, toho mají moc tíž starší trestati pokutami slušnými, a pakli by i tomu odpíral, mají moc i do šatlavy jeho dáti a pokutu libru vosku s něho vzieti; pakli by kto vždy přes to chtěl svévolný býti, toho moci budů z řemesla vyvrci a kázati jako neposlušného, však vždy prvé na pány to vznesúce; leč by toho chtěl skutečně popraviti, tehdy jemu nemá milost otepřiena býti. Toho na svědectvie a na potvrzení pečeť menší města našeho k tomu listu jest přivěšena. Jenž psán v sobotu na den sv. Lucie panny a mučedlnice, léta božieho MCCCCLXXVII.

Příloha 2: Privileje bradýřův udělené jim králem Ferdinandem I. 1562

My Ferdinand z Boží milosti volený římský císař po všecky časy rozmnožitel říše a uherský, český, dalmatský, chorvatský král, infant v Hispanii, arcikníže rakouské, markrabě moravské, lucemburské a slezské kníže a lužický markrabě.

Oznamujem tímto listem všem, jakož jsme času minulého z některých příčin všem řemeslům v městech pražských i jiným v tomto království jich privilegia a pořádky vyzdvihnuti ráčili.

I prošení jsme od opatrných cechmistrů a mistrů i všeho řemesla bradýřského starého, nového i menších měst našich pražských, věrných našich milých, abychom jim nížepsané starobylé a chvalitebné pořádky, kterýmiž jsou se předešle při témž řemesle spravovali a se zachovávali a těch nám nyní v spisu milostivě potvrditi ráčili. Kteréž slovo od slova takto zní:

Item kdož by z mistrův z jiného místa aneb také tovaryš odkudžkoliv v některém městě pražském se osaditi aneb za mistra přijat býti chtěl, ten tovaryš předkem aby rok pořád sběhlý u některého mistra sloužil aneb dělal, než který by prve mistrem byl, ten toho roku sloužit povinen nebude, ale každý z těch prve nežliby za mistra přijat byl má řemeslo neb kusy mistrovské před staršími mistry aneb které by k tomu zvolili, ukázati a udělati, a to tyto břitvy a nůžky aby dobře uměl vyvostřiti, drahé pušťadlo z pranthů udělati, třetí olej balšamový.

Item černý flastr na rány bodeny, k tomu unguentum fuscum tež unguentum Apostolorum, tež také černý flastr na zlámanou ruku a nebo nohu, item oxicrotium a k tomu pak mast, kteráž hasí prach, když by koho postřelili, dále také šedý flastr, na staré škody naposledy unguentum, kteréž slove mirabile a tomu ničemuž žádný, kterýž by zvoleni byli aby se k tomu dívali, nemá jeho učiti pod přepadením pokuty tři liber vosku; který by tak všecko což se nahoře píše na schválení jiných mistrův ukázal, tehdy městské právo ukážíc list svého pořádného na svět zplození i rodičů svých v manželství snieti aby sobě od purgmistra a konšelův vyjednal, potom jsa přijat do pořádku za mistra všem mistrům svačinu udělati a k tomu jednu kopu grošův českých do pokladnice toho pořádku dáti má. Který by pak mejsterstucku také nahoře oznámeného dověsti a udělati neuměl nemá za mistra přijat býti než potom zase, pakliže bude chtíti, může za to žádati, aby přijat býti mohl a všecky ty kusy ukázati tomu list svého zachování a vyučení, že jest se tomu řemeslu pořádně učil i dobře také se choval, synové pak mistrovští bez ukazování řemeslu plné právo ke všem pořádkům a tomu řemeslu po otci svém mají a dělati mohou.

Item vdova mistrova, která by po manželci svém pozůstala na vdovské stolici a poctivě se chovala, může toho řemesla bez překážky používati i čeládku chovati, když se vdá a sobě tovaryše některého toho řemesla pojme, ten povinen jest maysterstuck ukázati, k tomu však všecko jiné vykonati jak ten kterýž nově za mistra přijat býti by chtěl. Než pojala by sobě manžela za jiného řemesla, tehdy bradýřského užívati nemá.

Item starší i jiní mistři při každých suchých dnech do pořádku svého se scházeti a všelijak se poctivě a pokojně k sobě chovati mají, jeden druhého nehaně a lži jemu ani zabijcům nedávaje, pakli by se toho z nich který dopustil, ten pokuty jednu libru vosku do cechu dáti povinen býti, a při té schůzi každý z mistrů jeden groš bílý do pokladnice a každú neděli dva bílé peníze pro rozličné obecné potřeby položiti má, a jestližeby kdo z mistrův do pořádku buď při suchých dnech, neb kterého koli času jiného obeslán jsa svévolně nepřišel anebo se starším mistrům neopověděl, leč by nemocen aneb přes pole byl, ten pokuty do pořádku jednu libru vosku dáti má.

Item načem se mistři společně v pořádku svém což by se řemesla toho dotýkalo a k dobrému jeho sloužilo snesou a neb svolí, to mají sobě věrně a upřímně držeti, pakli by se který tomu protivil, ten pokuty dvě libry vosku dáti aneb podle uvážení starších a jiných mistrů trestán býti má a oč se snesú a pořádku zavrou, toho bez povolení a vědomí starších přísežných, když by zapovědino bylo pronášeti nemá, pod pokutou čtyř liber vosku propadení.

Item žádný mistr ani tovaryš do pořádku kteréhožkoliv buď mistrovského neb tovaryšského s žádnou braní jako s tulichem, dýkou neb z břitvou, tež tesákem a sekerou i kladivem anebo satreskami aby nechodil, kdo by se pak toho buď z mistrův aneb z tovaryšův dopustil, ten pokuty jednu libru vosku do pořádku svého dáti povinen býti má.

Item starší mistři jiné mistry a tovaryše pro výstupky podle jednoho každého provinění pokutami a neb jakby se za slušné zdálo trestávati moc mají, a žádný mistr ani tovaryš tomu se protiviti nemá, než poslušně se v tom zachovati.

Item žádný mistr druhému tovaryše buď sám a nebo skrze svou ženu a také čeládku anebo skrze kohož kolivěk k sobě aby neloudil. Jestli by se který toho dopustil a v tom usvědčen byl, ten pokuty čtyři libry vosku do pořádku dáti má, a žádný mistr tovaryši více za týden nežli tři groše bílé, jakž řemeslo za právo má, aby nedával a od prvního uvázání tovaryši polovici, od starších pak sečných ran z jedné každé kopy mišenské tři groše bílé dávati se jemu má, aby tím pilnější hojení byl. A který by pak mistr více nad to tovaryši dával, ten od starších a jiných mistrův, kdyby na něho to shledáno bylo, má podle spravedlivého uvázení trestán býti, než co se vostření břitev a zubův trhání dotýče, od toho všeho tovaryši, kterýžby to uměl a v tom dospělý byl polovice se dávati má.

Item starší mistři přisežní dva tovaryše za starší jiným zvoliti a ustanoviti mohou, když toho čas by ukazoval, a tímiž staršímu jiní v pořádku i jinde se spravovati a řídití mají.

Item který by tovaryš aneb půl tovaryše do Prahy přivandroval a prve nikde u žádného mistra nedělal, než teprv dělati začal, ten tovaryš do pokladny tovaryšské dva groše bílé a půl tovaryše jeden groš bílý dáti má.

K tomu výše každou neděli tovaryš jeden peníz bílý a půl tovaryš půl peníze bílého dáti má, kteréžto peníze jinam nikam obracovány býti nemají než předkem ke cti a chvále boží na almužnu chudých a potřebných lidí.

Item kdyby na některého tovaryše pan Bůh nemoc dopustiti ráčil a on svého opatření jmíti nemohl, tehdy z těch peněz zakládán a opatrován býti má. A kdyžby se s pomocí Boží zase pozhojil má podle možností to, což by mu zapůjčeno bylo, do pokladnice zase oplatiti a navrátiti. Pakli by pan Bůh smrti jej zachvátil, tehdy pohřeb také na obecní peníze aby mu učiněn byl. A cožkoli málo neb mnoho buď šatův neb jiného po něm zůstane, to aby se zpeněžilo a do pokladny uložilo. I z těch pak peněz všech při volení a usazení starších tovaryšův předešli při přítomnosti starých mistrův počet aby učinili, což jsou jich do pokladnice přijali aneb nač zase vydali, jakž na to registra míti a do nich poznamenati mají, aby se věděti mohlo přibývali čili ubývá.

Item žádný tovaryš od svého mistra odpuštění před sněmem, než před jarmarkem aniž času máje měsíce v pouštění žil odpuštění bráti, a pryč vandrovati nemá pod propadením pokuty i starodávním dvou liber vosku.

Item žádný tovaryš veršatu mistra svého nemá bez povolení jeho nikam choditi, který by se toho dopustil, ten pokuty jednu libru vosku dáti má a mistr jestli by toho před jinými zatajil aneb jemu to prominul, tehdy kdyžby naň to zvěděno bylo, totež pokutování co tovaryš nesti má.

Item půl tovaryše žádný mistr k sobě přijmout nemá nežli na půl leta a tolika půl lónu tovaryšského do týdne jemu a tovaryši třetí peníz dáván býti má, a žádný mistr ani tovaryš s ním o žádné peníze pod propadením pokuty dvou liber vosku aby nehrál, týž pak půl tovaryš má býti povinen vodu nositi a mědence vytírati a v domu což zapotřebí jest mistru i mistrové než jiným dělati a posloužiti.

Item když by který mistr robence za učedníka sobě zjednal, aneb přijíti chtěl, aby vyzvěděl jestli pořádného lože a dobře zachovalý, když jinak aby ho nepřijímal a to na tři léta pořádku zběhlá, než jestli byse který na penězích zjednati chtěl, ten má kratší leta a čas přijat býti, jak se bude moci s svým mistrem snésti a domluviti a jsa zjednán i přijat, má do pokladnice groš bílý památného dáti a potom když se vyučí do pořádku kopu grošů českých položit.

Item když by pan Bůh na některého mistra neb manželku jeho, než dívky i také na čeládku a neb na tovaryše jejich smrt dopustiti ráčil, tehdy aby všichni mistři a tovaryši ku průvodu a pohřbu těla toho pro poctivost jeho ano i pro lásku křesťanskou jsouce obeslaný najiti se dali, který by pak nepřišel a na pohřbu nebyl, mistr jednu libru vosku a tovaryš i půl tovaryš půl libry jeden každý do pořádku svého, aby dal lečby obeslaný nebyli.

Item všelijaký vosk, kterýžkoli do toho pořádku a cechu byse dával aneb kladl, ten nikam jinam aby obracován nebyl, než na svíce do chrámu Božího na oltáři pro čest a chválu Boží, aby světlo hořelo zvláště při slavnostech výročních.

Item chceme aby všickní jiní bradýři ze všech měst a městeček v království našem českém, kterýž tu živnost provozují, aby se těmito artikulemi a pořádku řídili a spravovali, pakli by kteří mistři v městech a městečkách jimi se spravovati a řídit i jich užívatí nechťeli, tehdy taková čeládka, kteráž by u nepořádných těch mistrů výše dělala od jiných mistrův v dobrém řádu stojících a podle těchto artikulův a pořádkův se řídících aby dílem fedrována a chována nebyla. A jejichžto ponížené prosbě nakloněny jsouce s dobrým rozmyslem naším jistým vědomím moci královské v Čechách nahoře psané požadavky jim jsme milostivě potvrditi ráčili a tímto listem jakožto král český ve všem jejich znění položení v punktích, klauzulech a artikulech schvalujem, obnovujem a potvrzujem. Chťic tomu konečně aby při tom od každého člověka držány a neporušitedlně zachovány byli bez naší dědicův našich, a budoucích králův českých i jiných všech lidí všelijaké překážky.

Protož přikazujem všem podaným naším ze všech stavův království českého, zvláště pak purkmistrům a konšelům i vši obci starého, nového i menšího měst pražských, nynějších i budoucím věrným naším milým abyste svrchu psané řemeslo bradýřské nynější i budoucí při tomto našem jim milostivém potvrzení a schválení jměli drželi a neporušitedlně nyní i na budoucí časy zachovali žádných jim v tom překážek nečiníce ani komu jinému činiti dopouštějíce. A však také konečně to jmíti ráčíme, aby se ty bradýři nynější i budoucí k nám a dědicům naším budoucím králům českým všelijak jak o nich nepochybujem věrně poddaně a poslušně k rozkazům naším chovali a z toho na všem oni na dále nevykročovali pod uvarování hněvu a nemilosti naší císařské i skutečného trestání.

Tomu na svědomí pečeti naší císařskou k tomuto listu jsme přivěsiti rozkázali.

Dán na hradě našem pražském ve čtvrtek po povýšení svatého kříže, léta tisícího pětistého šedesátého druhého a království našich římského třicátého druhého a jiných XXXVI.

Ferdinand.

Joachim de Nova domo,

Hedlt,

S. C. Bohemiae cancelar.

Vicecancelar.

Wacslav Horzeyssy.

Příloha 3: Lázeňský řád z roku 1548 platný ve městech pánů z Pernštýna. (Svátek 1891, 414-415)

1. Nejprve lazebník sám hleděl kvůli boží býti a neřádů žádných proti Pánu Bohu i proti dobrým lidem v lázni aby nedopouštěl.
2. Aby o to pilnost měl, aby lázeň dobře byla vytopena, tak aby vody teplé dosti bylo.
3. Aby čeledi dostatek měl a k tomu aby přihlídal, aby každému posloužili bez pobízení, bohatému i chudému, zvláště pak sousedům.
4. V ženské lázni aby tolik ženské posluhovaly a aby vody na ženské straně dostatek býval, aby sobě samy pro ni nechodily.
5. Škopků, sudů a jiného nádobí, což jemu náleží, aby tak opatřil, by ve všem dostatek byl.
6. Kdyby voda do studnice jíti nemohla, povinen bude sám to opatřiti; co se však dotýče střech na lázni a lavic v lázni opravování, jakož i kdyby se měla skla (okna) nová neb kamna nové dělati, to my (vrchnost) povinni budeme opatřiti, než kdyby se nešetností něčí skla stloukla, povinen bude lazebník dáti je opraviti.
7. Z každého topení, když lázeň topí, lazebník jest povinnen hospodářům (správcům obecních důchodů) čtyry groše bílé dáti; pakli by svévolně netopil, povinen bude takový plat přece dáti; a jestliže by kdy nemohl topiti, má to hospodářům oznámiti, jakož pak také kdyby bylo potřebí čeho v lázni opraviti, má to na hospodáře vznesti.
8. Za užívání lázni toto jemu dáváno býti má: Každý soused má dáti 2 groše bílé; mládenci po 3 denárech bílých; ženy po 3 denárech malých; děvčky po 1 denáru bílém; děti, které jsou nad sedm let starší, po 1 denáru malém, ale chudým se odpouští a kteří jsou mladší, od těch aby ničehož nebral.
9. Rektor (učitel) povinen jest s pacholaty každou sobotu do lázně jíti aneb kantora (podučitele) na svém místě poslati pro rozpustilost pacholátek. Rektor povinen jest ke každým hodům od pacholat po 1 denáru lazebníkovi vybrati a jemu samému do v ruce odvesti.
10. Lázeň mužskou i ženskou má lazebník každého téhodne alespoň jedenkrát a to v sobotu odpoledne topiti; před každými hody a svátky výročními však aby lázeň celý den byla vytopena a služebníků a lazebnic aby dle potřeby bylo po ruce.
11. Co se služebníků a sluh dotýče, má jim lazebník poručiti, aby na lidi nepokřikovali, než aby pěkně prosili, aby jim na spropitné bylo dáno. Kdo jim co dá, aby to za vděk přijali a kdo nedá, aby jemu pokoj dali; avšak když lidé nahlídají, že se jim neliknuje posloužiti, mnohdy jim sami spíše dají, nežli když o to bývají nabíháni.
12. Když si kdo baňky pouštět dá, od každé baňky pouštění aby dal 1 denár malý.
13. Kdyby lazebník všeho toho nešetřil, o lázeň pilnost náležitou neměl, k hospodářům a sousedům nešetně se zachoval a předkem kdyby v lázních neřádů proti Pánu Bohu a dobrým lidem dopouštěl, mají to hospodářové nám oznámiti a my budeme věděti, kterak máme k němu šatlavou nebo jinými pokutami přikročiti a to tolikrát, kolikrát by se toho dočiniti směl.

Obrazové přílohy:

Obr. 1. Caracallový lázně.

Obr. 2: Hypocaustum v římské vile ve Vieux-la-Romaine, nedaleko Caen ve Francii.

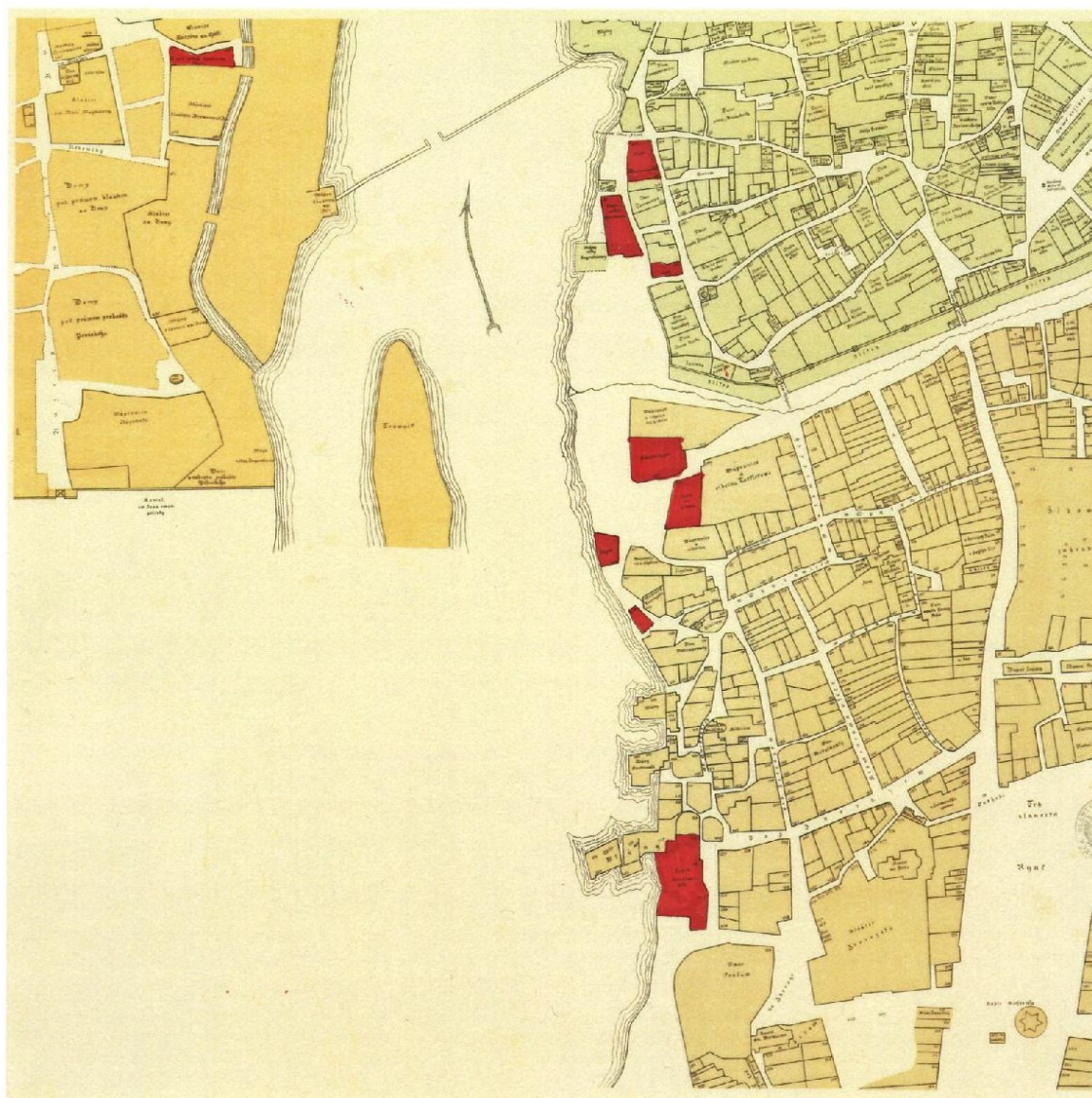
Obr. 3: Turecké lázně – hammámy, Granada, Španělsko.

Obr. 4/1: Rozložení lázní v Praze na základě Tomkova plánu Prahy roku 1419, zpracovala T. Bílková.

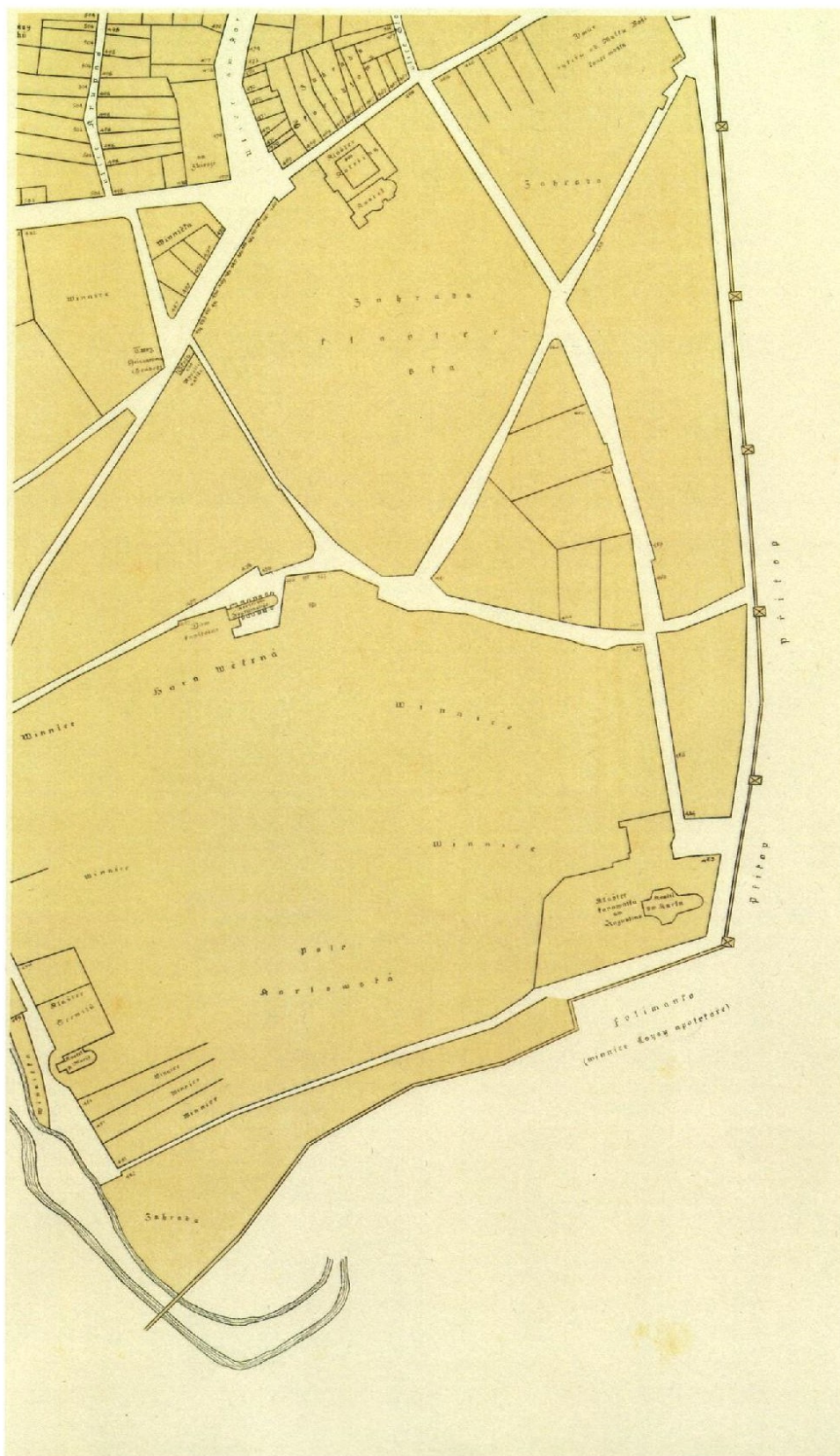
Obr. 4/2: Rozložení lázní v Praze na základě Tomkova plánu Prahy roku 1419, zpracovala T. Bílková.

Obr. 4/3: Rozložení lázní v Praze na základě Tomkova plánu Prahy roku 1419, zpracovala T. Bílková.

Obr. 4/4: Rozložení lázní v Praze na základě Tomkova plánu Prahy roku 1419, zpracovala T. Bílková.

Obr. 4/6: Rozložení lázní v Praze na základě Tomkova plánu Prahy roku 1419, zpracovala T. Bílková.

Obr. 5: Cechovní pokladnice lazebníků.

Obr. 6: Soběslavská práva – výřez.

Obr. 7: Erb lazebníků a ranhojičů ve třech městech pražských 1721.

Obr. 8: Erb udělený císařským palatinem Johannem Steinmetzem von Lilienstein v roce 1632.

Obr. 9: Keramické, kovové a skleněné
baňky nalezené ve Wangenu
v Allgäu, v pozadí olejová lampička,
která mohla sloužit k nahřívání
baněk, 16. stol.

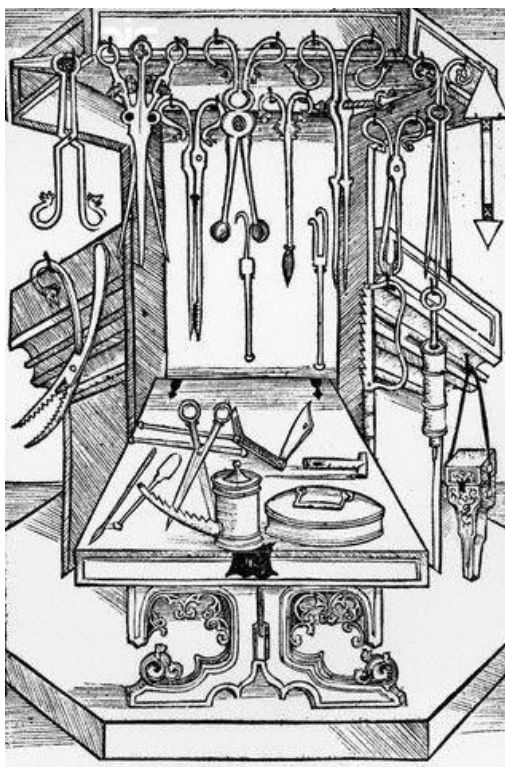
Obr. 11: Pouštění žilou, Luttrell Psalter 1325-
1340.

Obr. 10: Pouštění krve baňkami,
Amman 1568.

Obr. 12: Pouštění žilou, kolorovaný dřevoryt
českého lékařského rukopisu, kolem 1500
(Büchner 2014, 29).

Obr. 13: Nástroje bradýře, dřevoryt, Brunschwigs 1497.

Obr. 14: Žena a muž při společné koupeli, dřevorez z kalendáře r. 1481.

Obr. 15: Koupání v lázni, Brunschwig, r. 1500.

Obr. 16: Baldachýny nad káděmi, 2. pol. 13. stol.

Obr. 17: Lázeň a její zařízení, Komenský 1678.

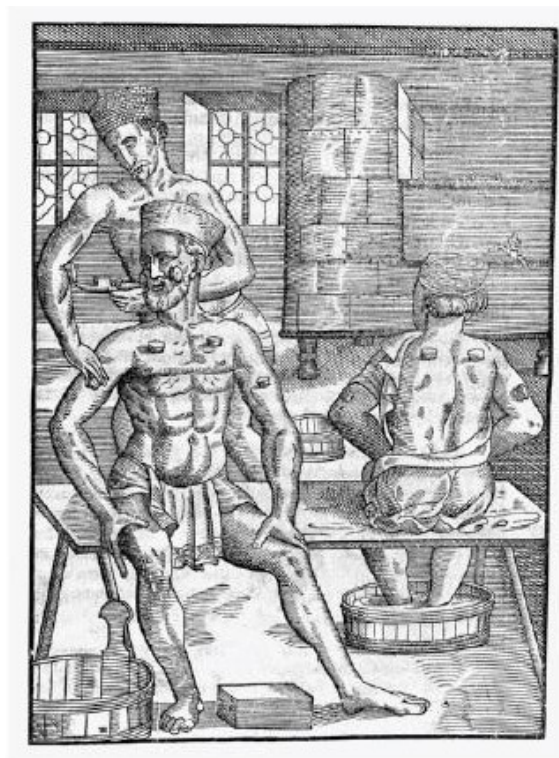
Obr. 18: Bradýř na hrací kartě hry Hofämterspiel Ladislava Pohrobka kol. 1455.

Obr. 19: Bronzová mísa na holení.

Obr. 20: Pouštění žilou měsíc leden,
2. pol. 14. stol.

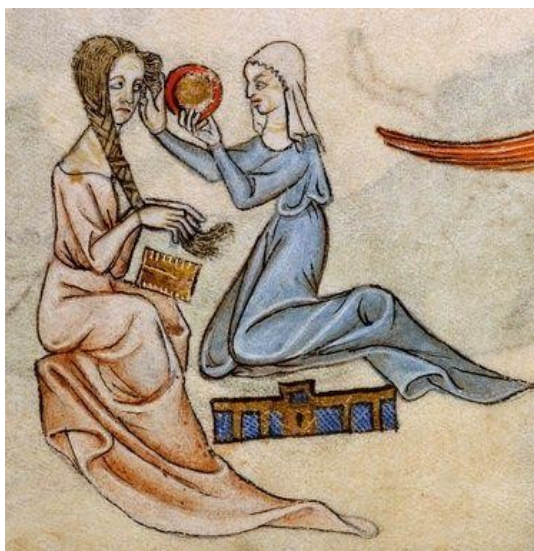
Obr. 21: Pouštění krve baňkami, Bartischs, 1583.

Obr. 22. Pouštění krve baňkami,
kolem 1500.

Obr. 23: Stříhání vlasů a nehtů (zde zajatým
ženám).

Obr. 24: Česání dámy, Luttrell Psalter
c. 1320-1340.

Obr. 25: Lazebnice myjí krále Václava IV., po
roce 1400.

Obr. 26:
Nürnbergské
lazebnice (a
lazebníci) ve stejném
úboru jako lazebnice
Václava IV. mezi
lety 1560-1680.

Obr. 27: Lazebnice zbavuje klienta vši pomocí velkých štětců, 1491.

Obr. 28: Štětky na vši, 15. stol.

Obr. 29: Ohřívání vody v lázních, 1338-1344.

Obr. 30: Jakob von Warte v lázni. Codex Manesse, 1300-1330.

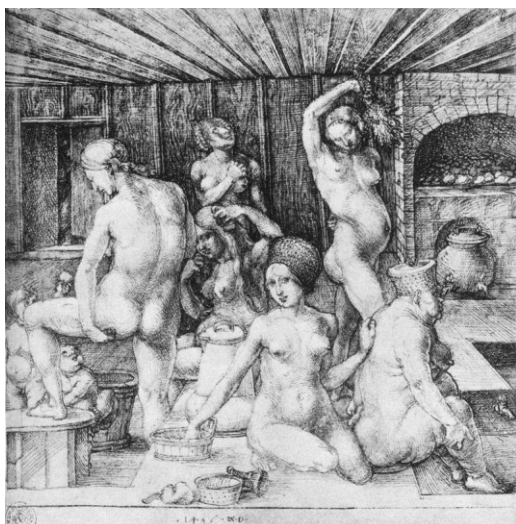
Obr. 31: Masáž po lázni, 1300-1340.

Obr. 32: Lazebnice masírují krále Václava IV., poč. 15. století.

Obr. 33: Lázeň, J. A. Komenský, Orbis sensualium pictus.

Obr. 34: Ženská lázeň, Albrecht Dürer 1496.

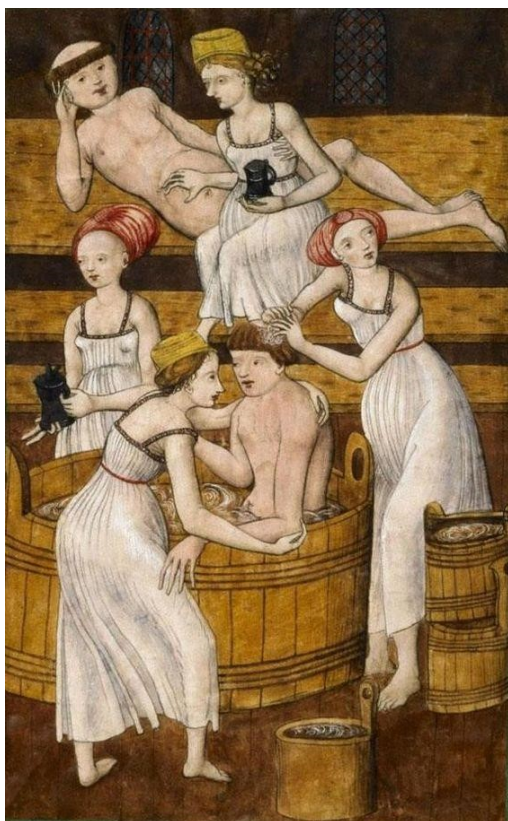
Obr. 35: Sv. Marie v lázni, cca 1400-1410.

Obr. 36: Lázeň s obsluhou, Brunschwig 1500.

Obr. 37: Parní lázně, Sachsenspiegel, poč. 14. století.

Obr. 38: Hříšní mniši v lázni, Jenský kodex, cca 1490-1510.

Obr. 39: Nemravná lázeň 1485.

Obr. 40: V lázni, Epos o Alexandru Velikém. 1338-1348.

Obr. 41: Muž a žena ve společné vaně, Augsburg, kol. 1480.

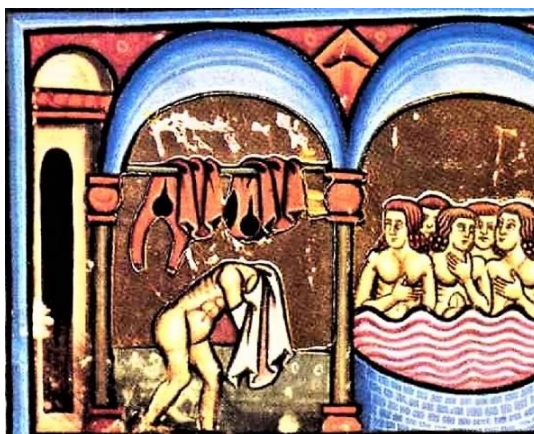
Obr. 42: Dáma Euriant v lázni. Roman de Gérard de Nevers, 15. století.

Obr. 43: Lázeň pro chudé a nemocné v Plombiere, dřevoryt kolem roku 1553.

Obr. 45: Léčebné lázně v Pozzuoli v Kampánii.

Obr. 44: Léčebné lázně v Pozzuoli
v Kampánii.

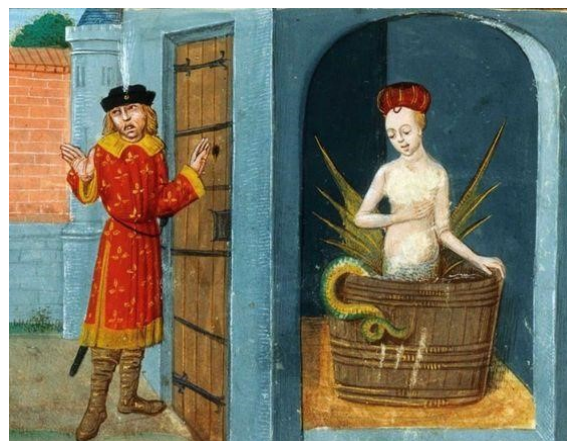
Obr. 46: Titulní strana spisu *Von allen paden die von natur heiss sein*, 1480.

Obr. 47: Hodování v lázni, Fries 1519.

Obr. 48: Mikve při Pinkasově synagoze, 16. století.

Obr. 49: Meluzína v lázni pozorovaná rytířem Raimondinem, Gilbert z Met, kol. 1410.

Obr. 50: Batšeba v lázni, kterou tajně sleduje král David, 15. století.

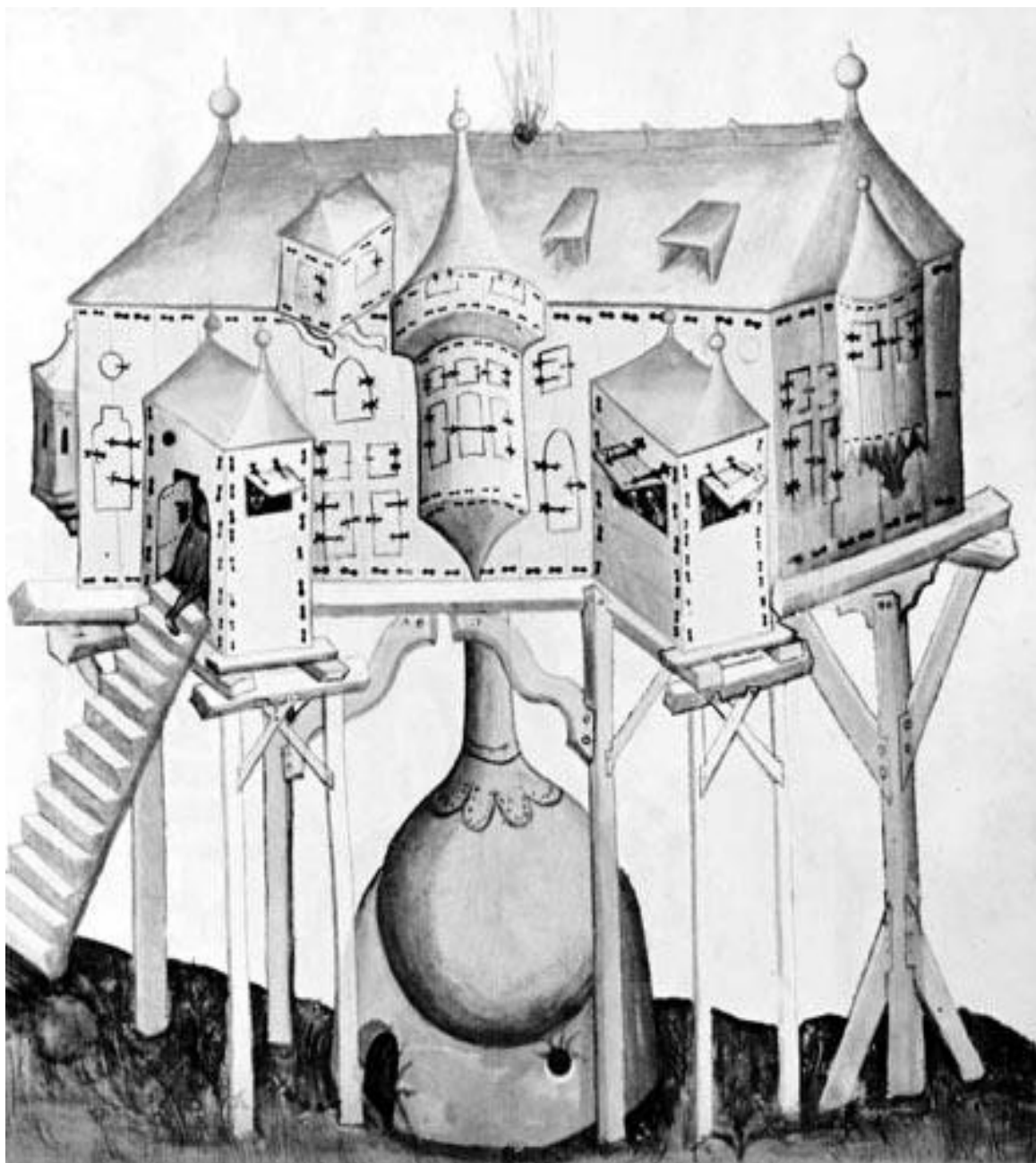
Obr. 51: Lancelot a dáma z lázně, 13. století.

Obr. 52: Lazebnice z Bible Václava IV., poč. 15. století.

Obr. 53: Parní lázně podle Galéna, oddělné místnosti pro muže a ženy, Kyeser, přelom 14. a 15. století.

Obr. 54: Lázně podle Filóna z Byzance, Kyeser, přelom 14. a 15. století.

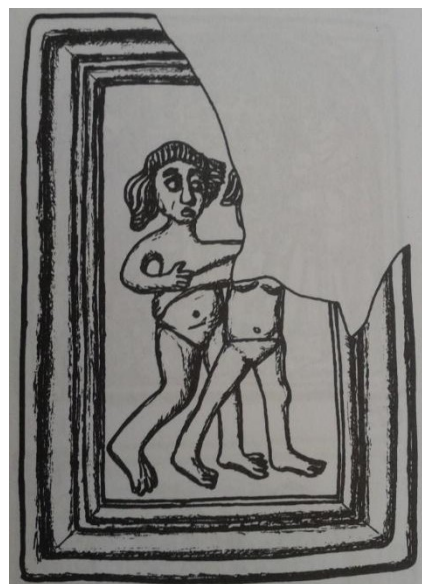
Obr. 55: Lázně v díle Valeria Maxima
Facta et Dicta Memorabilia, kol.
1470.

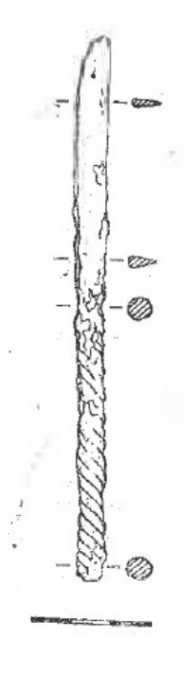
Obr. 56: Lázeň, Valerius Maximus, Facta et Dicta
Memorabilia, kol. 1470.

Obr. 57: Král a lazebnice, kachel, 15.
století.

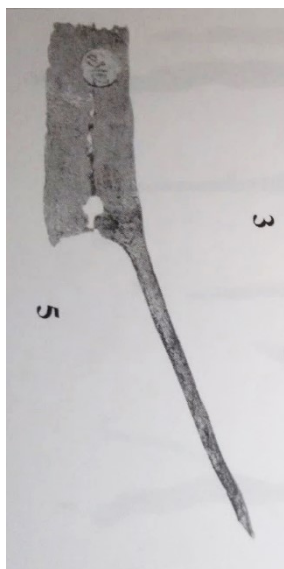
Obr. 58: Dvě postavy ve spodním prádle (na cestě
do lázně?), kachel, poč. 16. stol.

Obr. 59: Skalpel, hradiště
Vraclav.

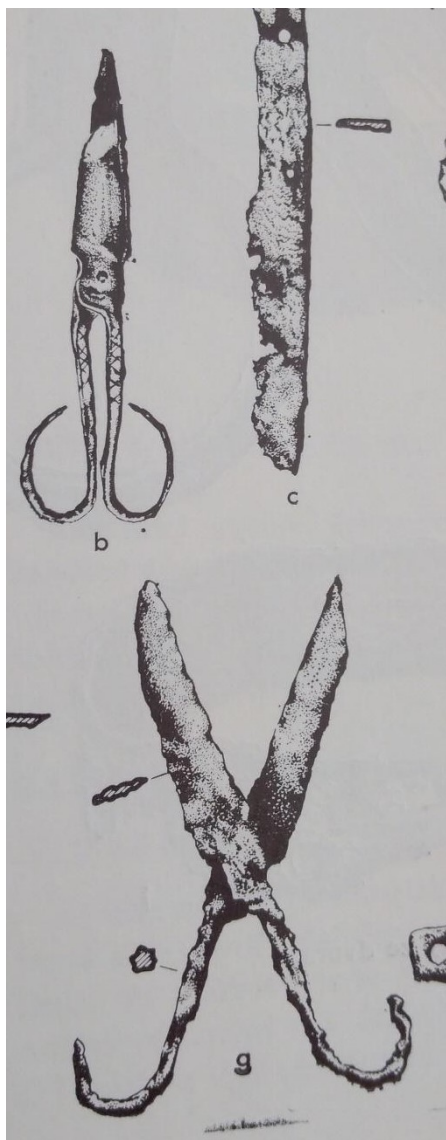
Obr. 60: Břitva, zavírací nůž, hřeben a klíč
z domu pasíře Prokopa.

Obr. 61: Břitva, Mstěnice.

Obr. 62: Hřebeny, detail iniciály D, kol. 1170.

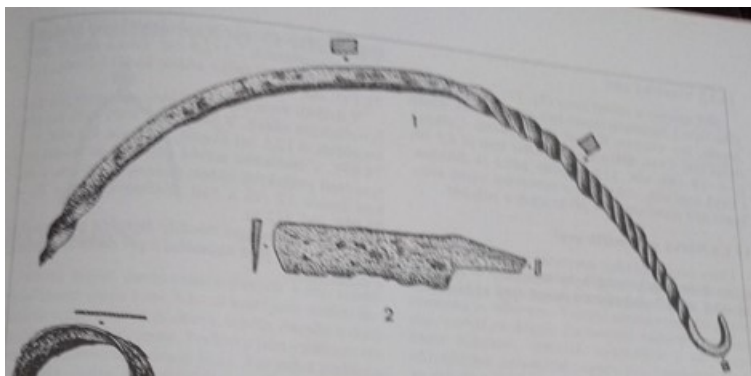
Obr. 63: Stěžejkové nůžky, Mstěnice.

Obr. 64: Kád', 15. století Nizozemí.

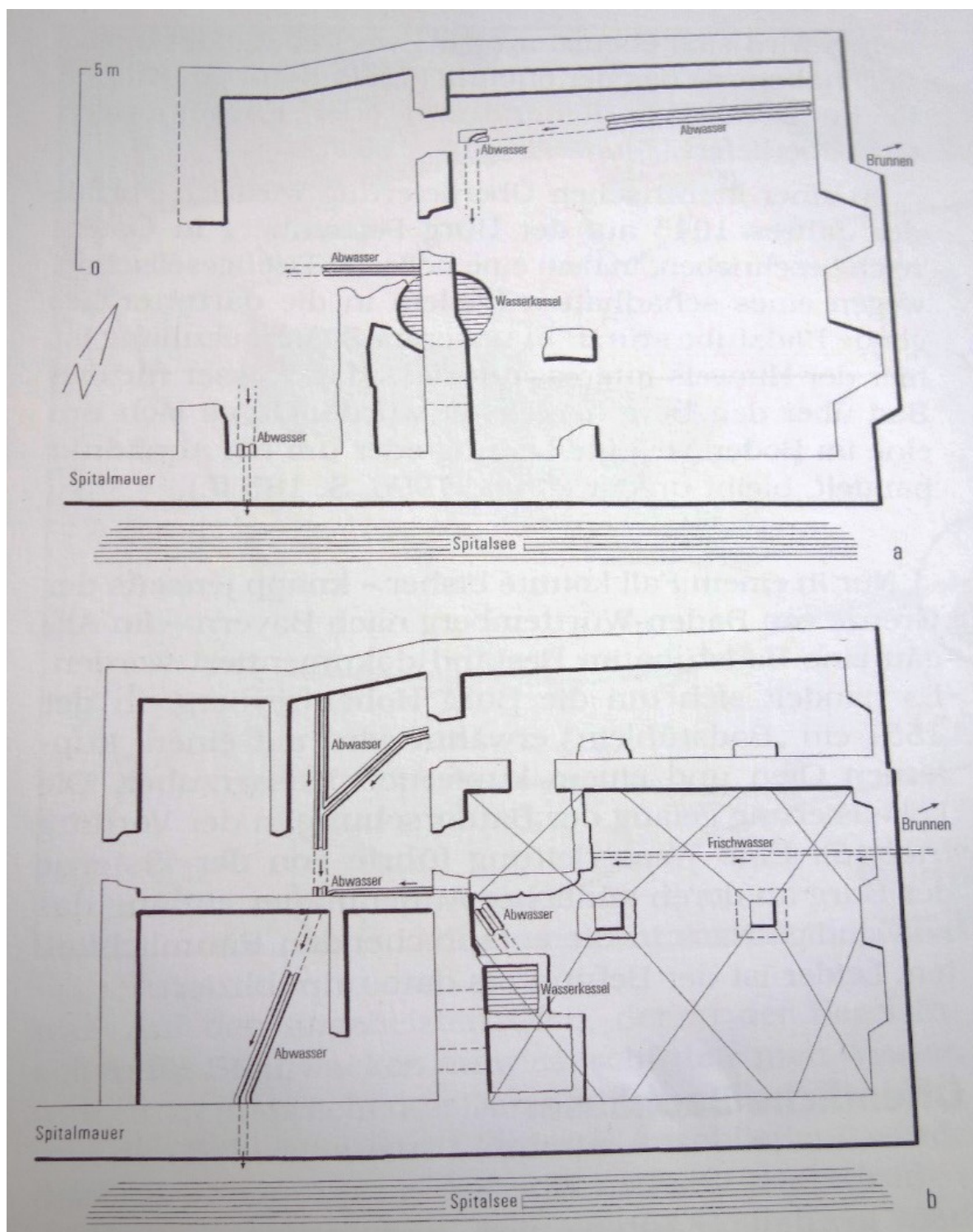
Obr. 65: Jídlo pro papežské volitele, 1465-1475.

Obr. 66: Mstěnice: ucha vědérek.

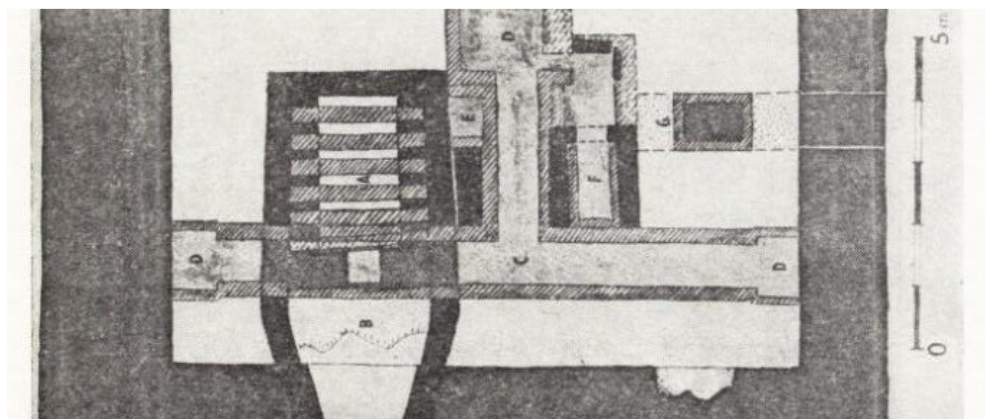
Obr. 67: Žahadlo, Německo 1528.

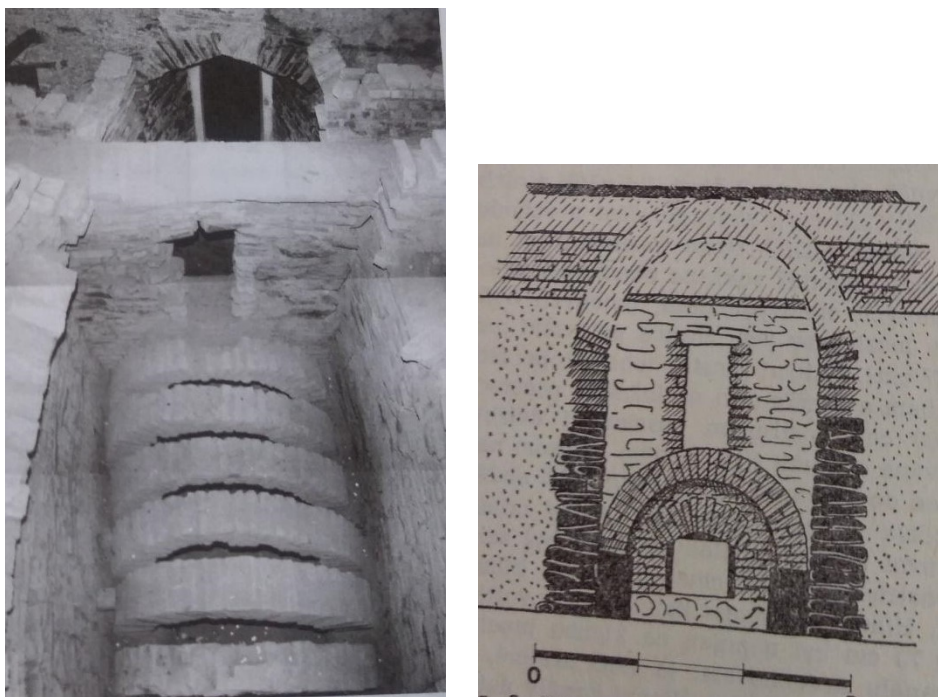
Obr. 68: Lázeň v Crailsheimu A) fáze I – III , B) fáze IV .

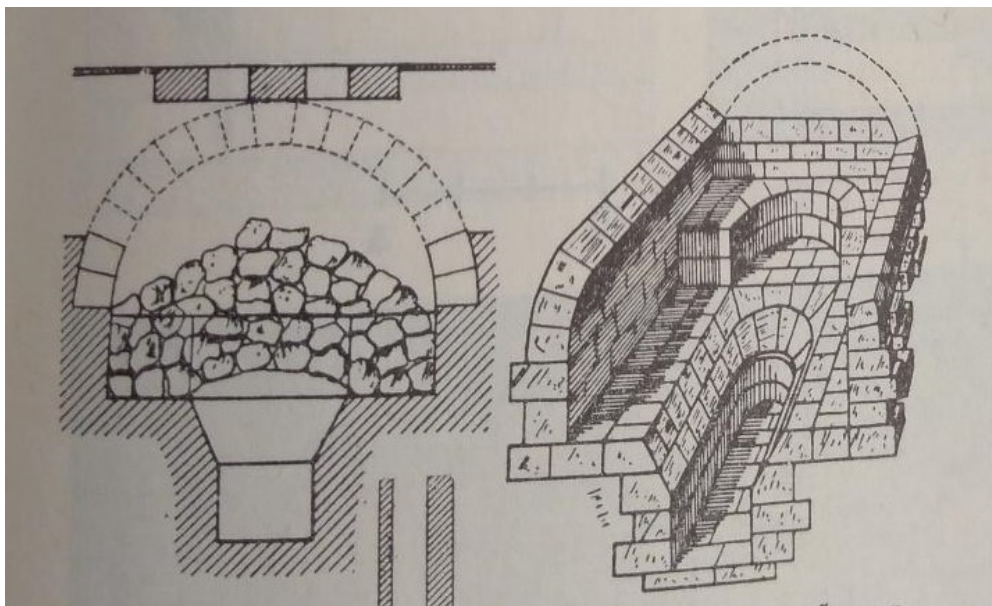
Obr. 69: Lázně v Crailshaeimu pec.

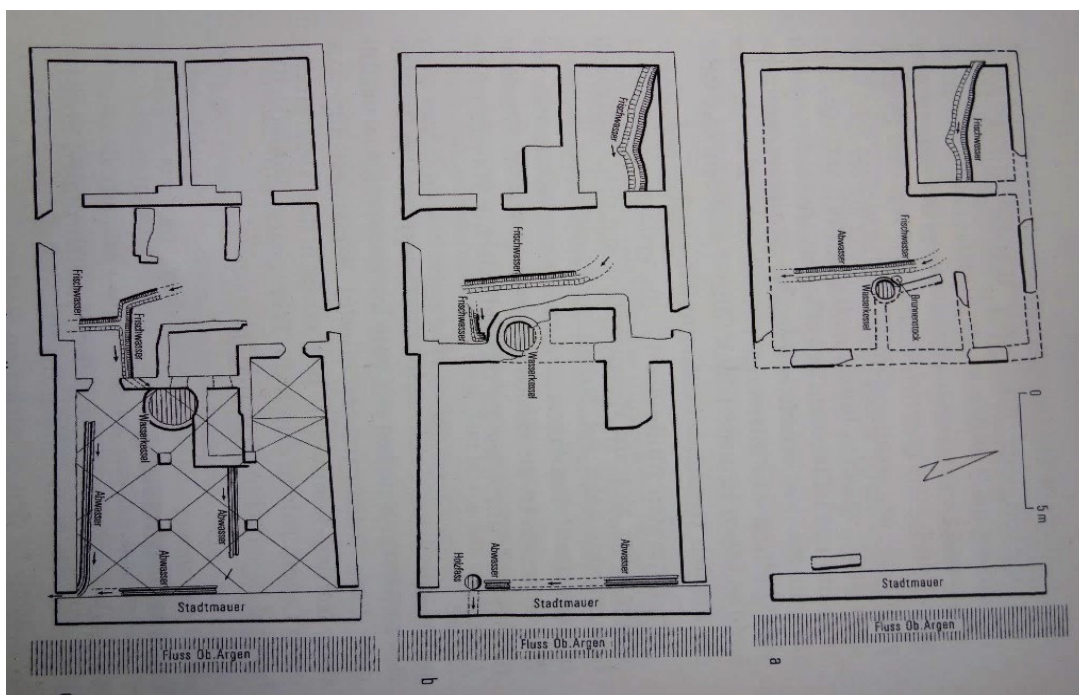
Obr. 70: Vranov nad Dyjí – půdorys teplovzdušného zařízení, plně znázorněné kamenné zdivo, šrafovaně cihlové zdivo.

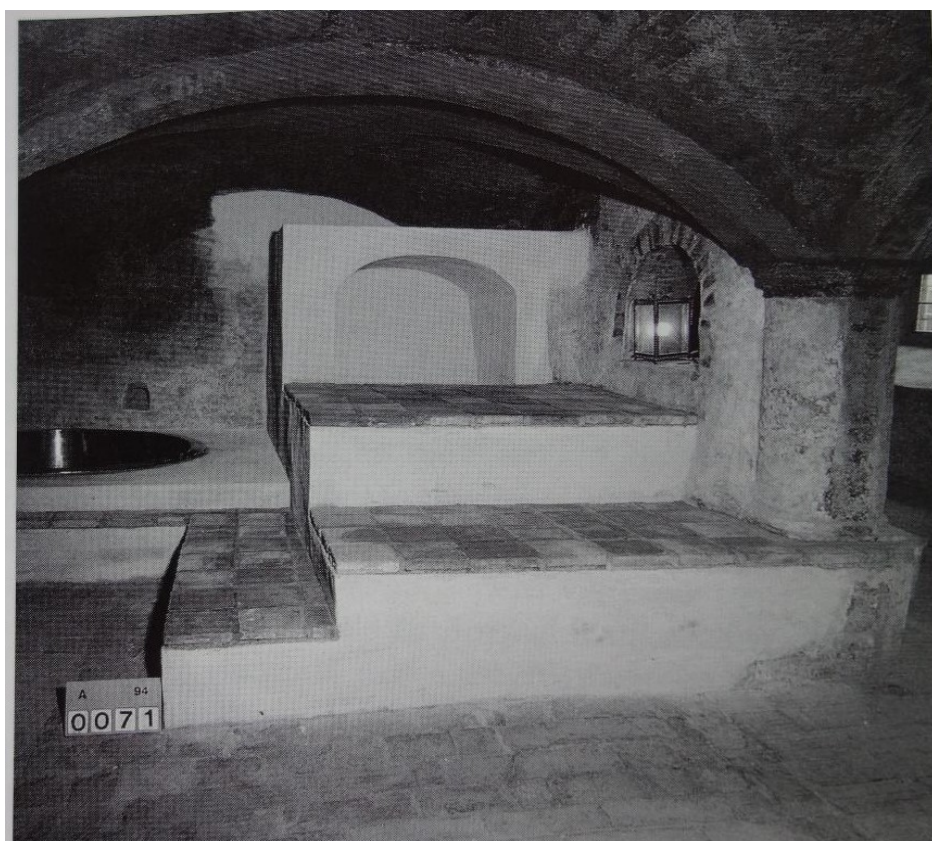
Obr. 71: Vranov nad Dyjí, vyhřívací těleso lázně, pohled seshora, na klenutých pasech spočívaly valouny akumulující teplo; příčný řez rekonstruovanou tepelnou komorou.

Obr. 72: Hrad Marburg, snížené topeniště a přes něj ležící vrstva valounů akumulující teplo.

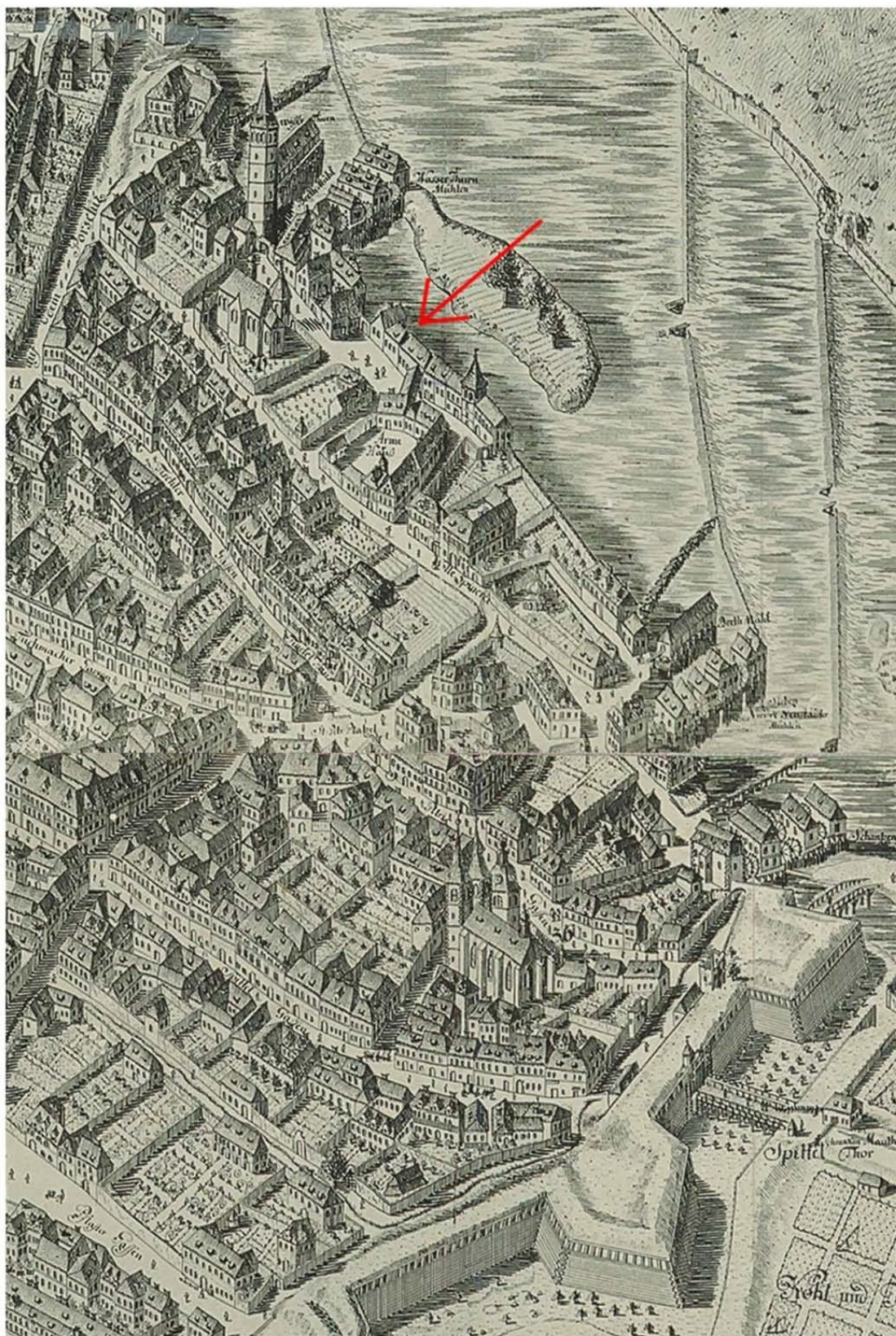
Obr. 73: Wangen, budova lázní fáze II., III. a IV.

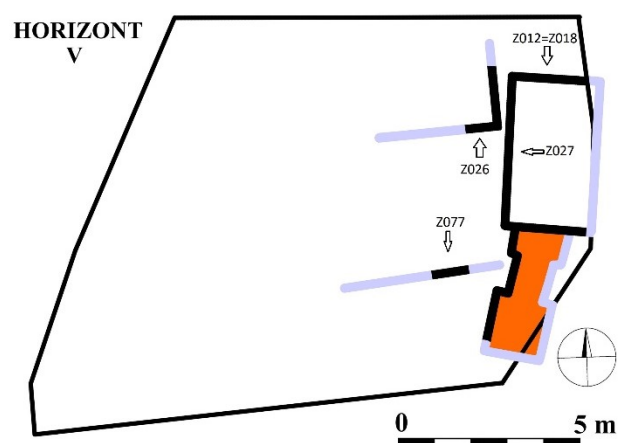
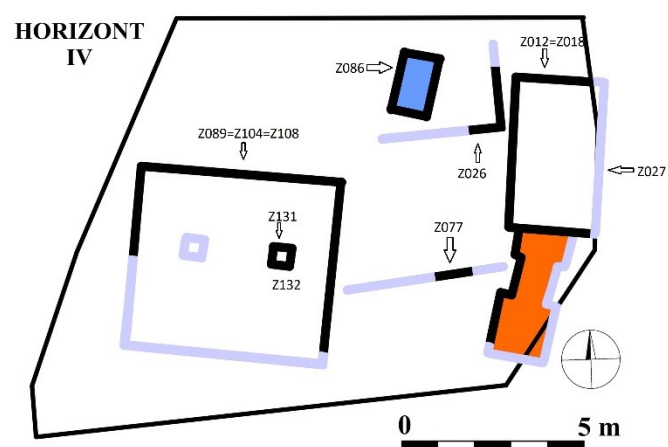
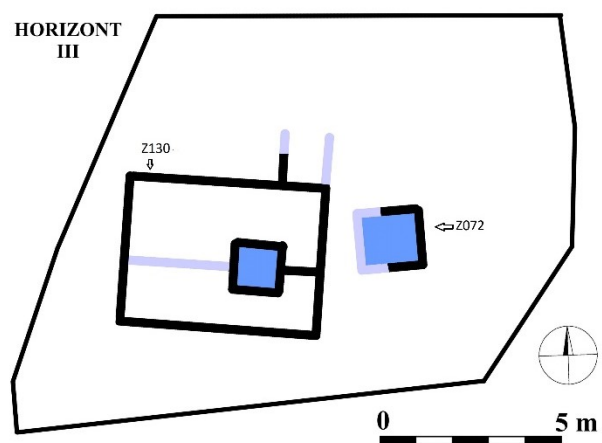
Obr. 74: Wangen: Horní lázeň, ideální rekonstrukce sauny ze 17. století.

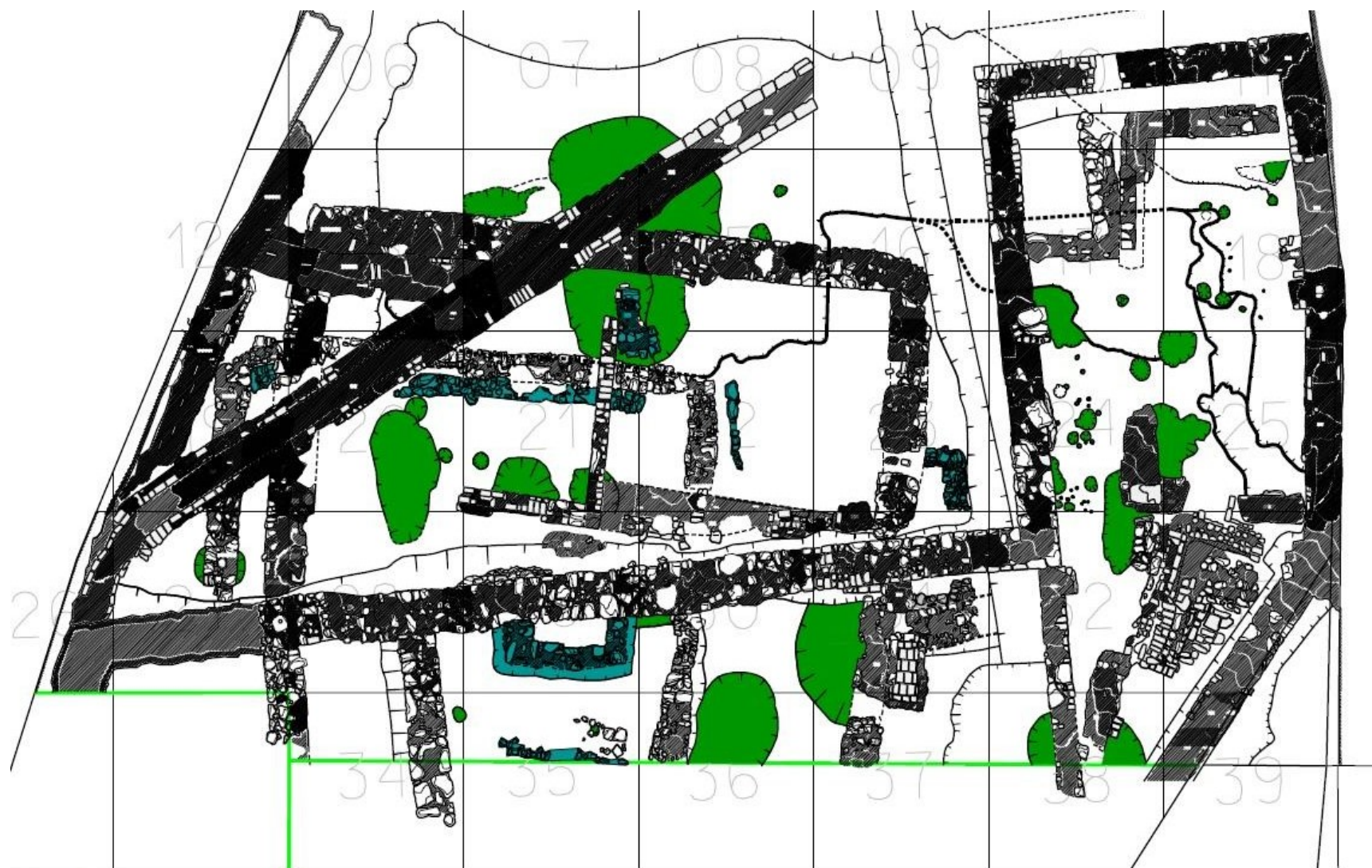
Obr. 75: Poloha zkoumané lokality Novomlýnská ulice čp. 1234.

Obr. 76: J. D. Huber – Plán Prahy, 1769, výřez s vyznačením plochy výzkumu červenou šipkou, počítačová úprava: J. Růžička a V. Kašpar.

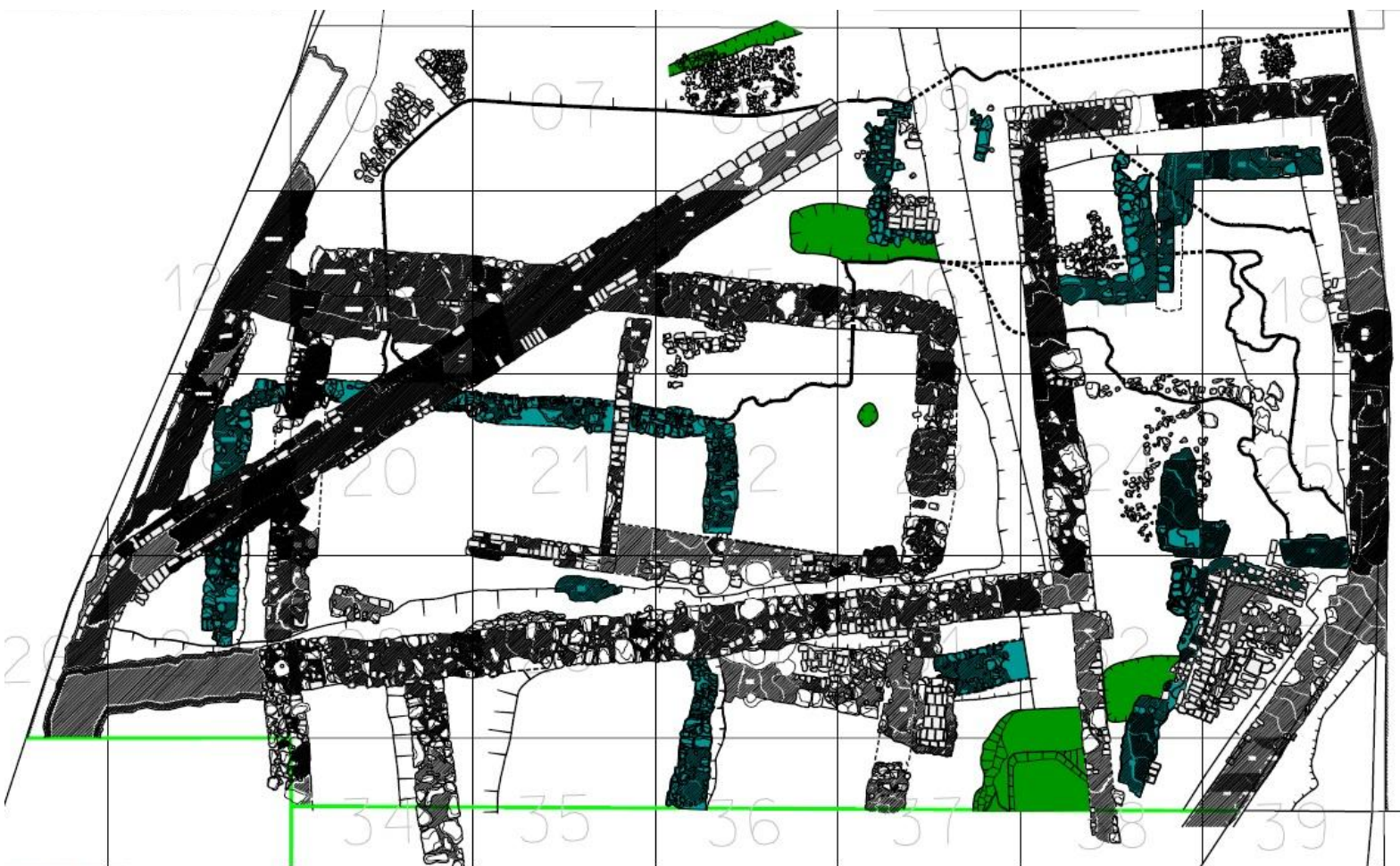

Obr. 78: Schematický plán rozmístění objektů v rámci časových horizontů. Odhalené zdivo – černá, předpokládaný průběh zdiva – šedá, pravděpodobné jímky – modrá, topeniště – oranžová. Autor plánu: V. Kašpar.

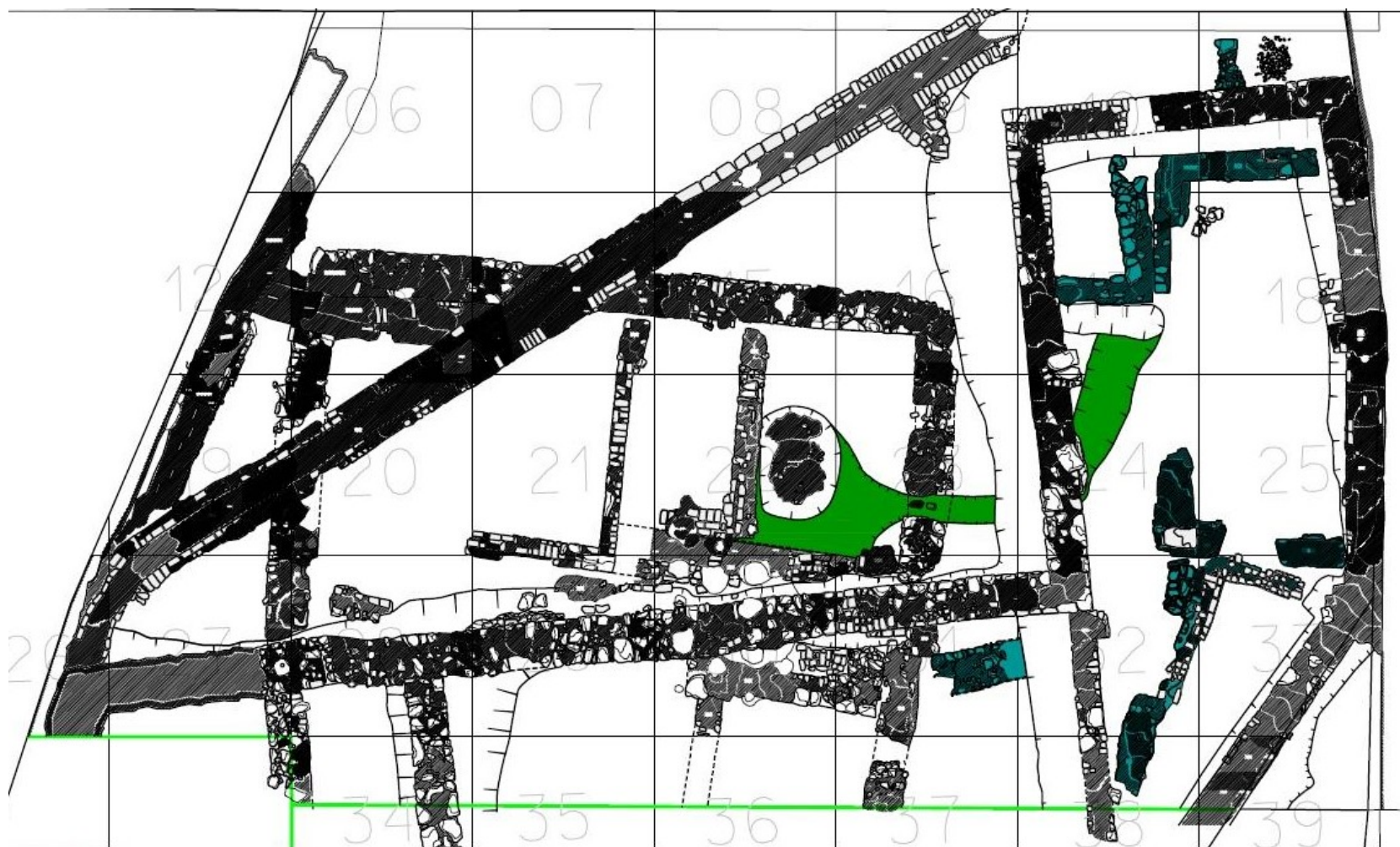
Obr. 79: Celkový
půdorysný plán
sídlního
horizontu III (2.
polovina 13. – 2.
polovina 14.
století) se
zvýrazněnými
(modře) vyššími
stratigrafickými
jednotkami, které
tomuto horizontu
náležejí. Zároveň
jsou na celkovém
plánu zachyceny
všechny mladší
vyšší
stratigrafické
jednotky, které
/ porušují či

překrývají situace tohoto sídelního horizontu. Měřítko 1 : 100. Počítačová úprava: J. Růžicka a V. Kašpar.

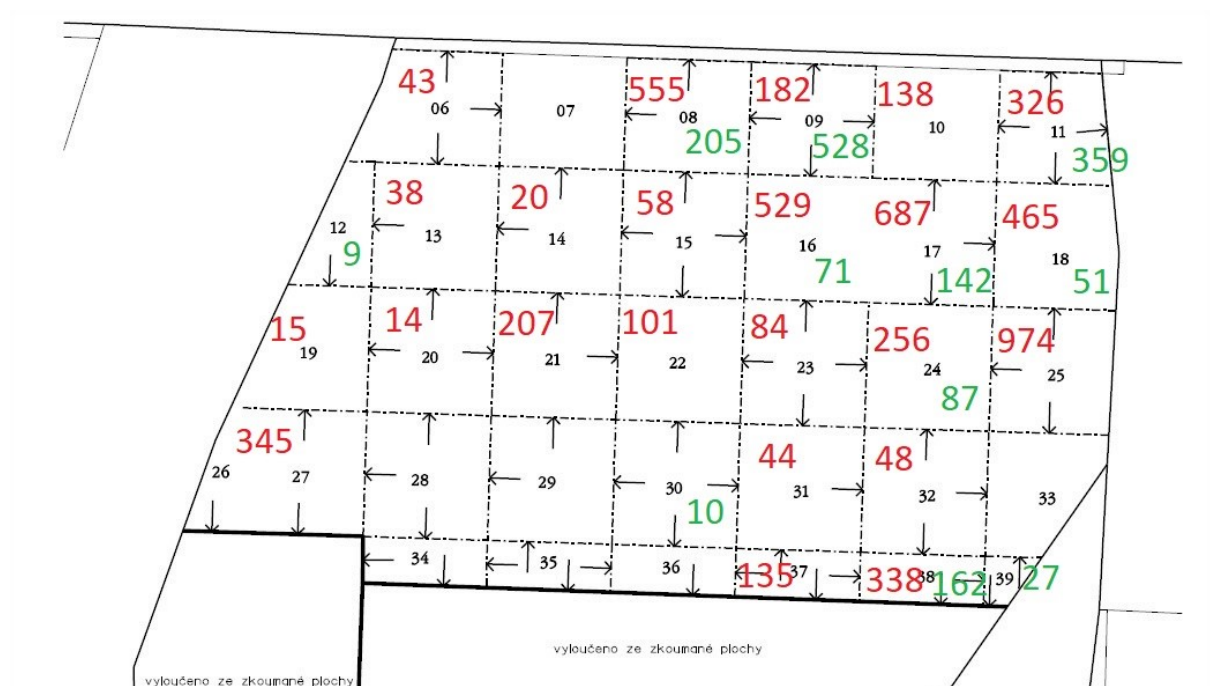
Obr. 80: Celkový
půdorysný plán
sídlního
horizontu IV (2.
polovina 14. – 15.
století) se
zvýrazněnými
(modře) vyššími
stratigrafickými
jednotkami, které
tomuto horizontu
náležejí. Zároveň
jsou na celkovém
plánu zachyceny
všechny mladší
vyšší
stratigrafické
jednotky, které

porušují či překrývají situace tohoto sídelního horizontu. Měřítko 1 : 100. Počítačová úprava: J. Růžicka a V. Kašpar.

Obr. 81:
Celkový
půdorysný
plán
sídelního
horizontu V
(15. – 17.
století) se

zvýrazněnými (modře) vyššími stratigrafickými jednotkami, které tomuto horizontu náležejí. Zároveň jsou na celkovém plánu zachyceny všechny mladší vyšší stratigrafické jednotky, které porušují či překrývají situace tohoto sídelního horizontu. Měřítko 1 : 100. Počítačová úprava: J. Růžicka a V. Kašpar.

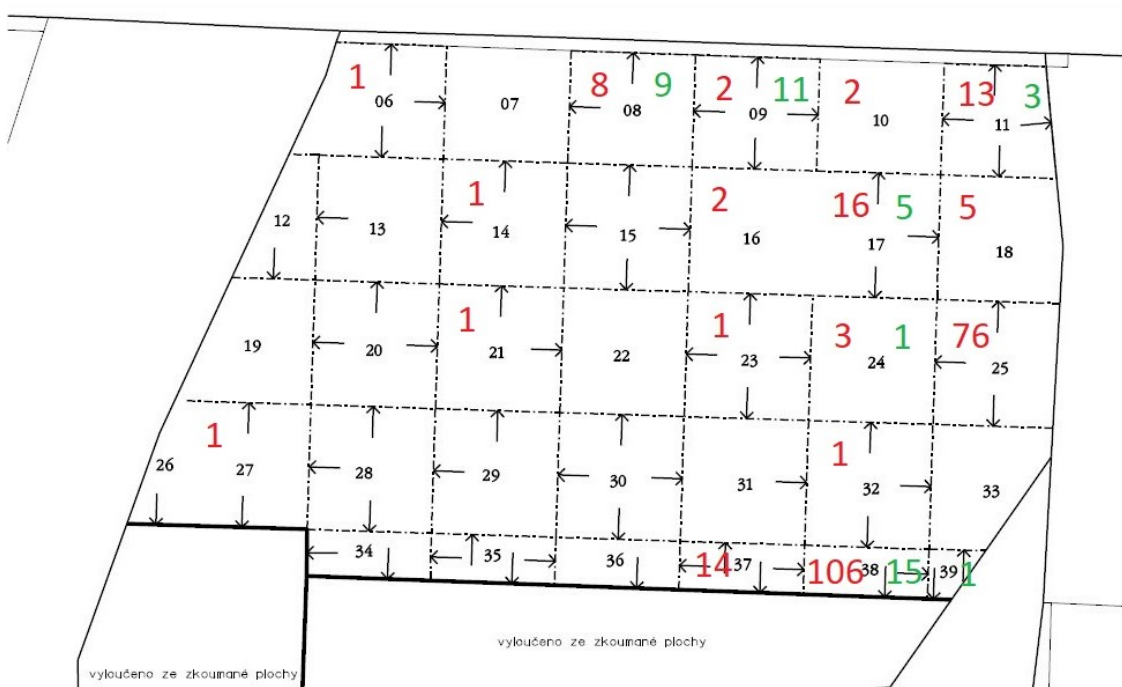
Obr. 82: Rozložení keramického materiálu v rámci zkoumané plochy, počet kusů v sondě: IV horizont - červeně a V horizont – zeleně.

Obr. 83: Světlá červeně malovaná keramika, IV horizont, sonda 8.

Obr. 84: Keramický materiál – olovnaté glazury, V horizont, sonda 17.

Obr. 85: Rozložení kachlů v rámci zkoumané plochy, počet kusů v sondě: IV horizont - červeně a V horizont – zeleně.

Obr. 86: Kachle s pravoúhlým ústím, sonda 38.

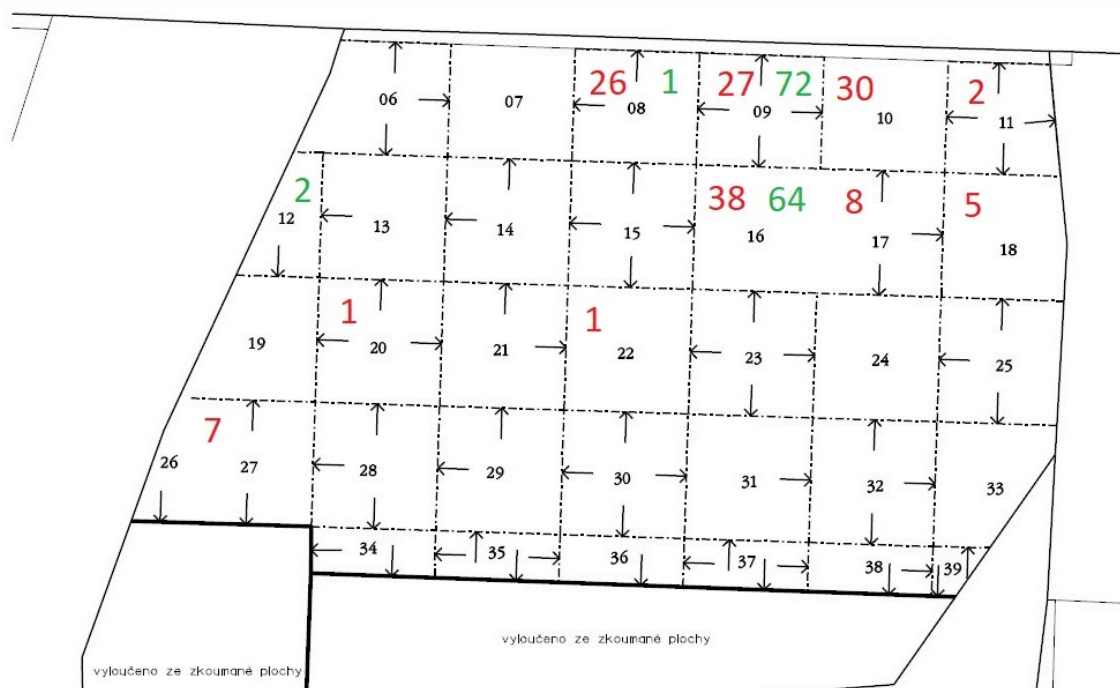
Obr. 87: Kachel s motivem hada nebo draka, sonda 11.

Obr. 88: Směs oxidačně a redukčně pálených kachlů.

Obr. 89: Bohatě zdobené kachle, sonda 38.

Obr. 90: Rozložení opracovaných kostí – odpadu po výrobě páteříků v rámci zkoumané plochy, počet kusů v sondě: IV horizont - červeně a V horizont – zeleně.

Obr. 91: Odpad po výrobě kostěných korálků, sonda 9.

Obr. 92: Odpad po výrobě kostěných korálek – stopy technologie výroby, sonda 16.

Obr. 94: Výroba páteříků, Hausbücher der Nürnberger Zwölfbrüderstiftungen.

Obr. 93: Kostěný korálek, sonda 11.

Obr. 95: Kostěná střenka, sonda 10.

Obr. 97: Fragment rolničky, sonda 8.

Obr. 96: Čepel nože, sonda 37.

Obr. 98: Nákončí z barevných kovů, sonda 9.

Obr. 99: Ozdobný řetízek, sonda 11.

Obr. 100: Hromadný nález mincí – groš Václava IV. (vyraženy mezi lety 1390-1400).

Obr. 101: Přeslen, sonda 37.

Obr. 102: Kamenný brousek, sonda 11.